

Журнал основан в 1918 г.

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. В. И. ВЕРНАДСКОГО

Научный журнал

Серия «Юридические науки»

Том 27 (66). № 3

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского
Симферополь, 2014

ISSN 1606-3716

Свидетельство о регистрации – серия KB № 15713-4184P

от 28 сентября 2009 года

Печатается по решению Ученого совета Таврического национального университета
им. В. И. Вернадского, протокол № 10 от 14.11.2014

**Редакционный совет журнала
«Ученые записки Таврического национального университета
имени В. И. Вернадского»:**

1. Багров Н. В.	– д-р географ. наук, проф., академик НАНУ (главный редактор)
2. Шульгин В. Ф.	– д-р хим. наук, проф. (зам. главного редактора)
3. Дзедолик И. В.	– д-р физ.-мат. наук, доц. (секретарь)

Члены Совета (редакторы серий и разделов серий):

4. Бержанский В. Н. – д-р. физ.-мат. наук, проф.	7. Копачевский Н. Д. – д-р. физ.-мат. наук, проф.
5. Богданович Г. Ю. – д-р. филол. наук, проф.	8. Подсолонко В. А. – д-р. экон. наук, проф.
6. Вахрушев Б. А. – д-р. геогр. наук, проф.	9. Ротань В. Г. – д-р. юрид. наук, проф.
7. Гришковец В. И. – д-р. хим. наук, проф.	10. Темурьянц Н. А. – д-р. биолог. наук, проф.
8. Казарин В. П. – д-р. филол. наук, проф.	11. Шоркин А. Д. – д-р филос. наук, проф.
9. Климчук С. В. – д-р. филол. наук, проф.	12. Юрченко С. В. – д-р. полит. наук, проф.

Редакционная коллегия серии «Юридические науки»

Ротань В. Г., д-р юрид. наук, проф. (редактор серии)
Даниленко В. М., д-р истор. наук, проф., член-корр. НАНУ
Носик В. В., д-р юрид. наук, проф., член-корр. АПРНУ
Скакун О. Ф., д-р юрид. наук, проф., член-корр. АПРНУ
Бахин В. П., д-р юрид. наук, проф.
Карпов Н. С., д-р юрид. наук, проф.
Рыскельдиева Л. Т., д-р филос. наук, проф.
Донская Л. Д., канд. юрид. наук.
Бугаев В. А., канд. юрид. наук, доц.
Михайлов М. А., канд. юрид. наук, доц.
Гармаев Ю. П., д-р юрид. наук, проф. (Российская Федерация)
Комиссарова Я. В., канд. юрид. наук, доц. (Российская Федерация)
Змерзлый Б.В., докт. ист. наук, проф. (секретарь)

**Постановлением Президиума ВАК Украины № 1-05/2 от 10.03.2010 г. журнал внесен в список
специализированных изданий (юридические науки)**

Подписано в печать 31.10.2014. Формат 70x100 1/16

27,68 усл. п. л. Тираж 500. Заказ № 31/10-УЗ.

Отпечатано в информационно-издательском отделе ТНУ.

пр. Академика Вернадского, 4, г. Симферополь, 95007

«Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського»

Науковий журнал. Серія: Юридичні науки. Том 27 (66). № 3.

Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2014

Журнал заснований у 1918 р.

Адреса редакції: пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

Надруковано в інформаційно-видавничому відділі Таврійського національного університету
ім. В. І. Вернадського. Пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

© Таврический национальный университет, 2014 г.

Змерзлый Б. В.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 3-18.

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 340.15:347.79«17/19»

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМИТЕТА ПО ПОРТОВЫМ ДЕЛАМ И РАЗВИТИЕ ПОРТОВ В 1901–1913 ГГ.

Змерзлый Б. В.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

В статье рассматриваются конкретные решения Комитета по портовым делам и дальнейшее развитие портов в 1901–1913 гг. в портах Черного и Азовского морей (таких как Азов, Аккерман, Одесса, Николаев, Нахичевань, Батум, Керчь, Херсон, Поти, Сухуми, Ростов-на-Дону, Таганрог, Мариуполь, Ялта и другие). В этот период Комитетом по портовым делам принимались решения по определению штатов этих портов, строительству и ремонту подъездных путей и собственно портов, дноуглубительных и землечерпательных работах, выравниванию русел рек, определению портовых границ, правил аренды и использования портовых территорий, освещению. Отдельно рассмотрены законы, принятые в этом направлении в 1912–1913 гг. Работа построена так, что показывает конкретные решения по конкретным портам.

Ключевые слова: Комитет по портовым делам, Черное и Азовское моря, порты.

Целью этой работы является изучение значительной работы Комитета по портовым делам в отношении основных направлений развития портов, с применением к каждому отдельному порту.

На Комитет по портовым делам были возложены весьма непростые задачи комплексного характера, относящиеся к жизнедеятельности всех портов Российской империи. Указом от 8 июня 1901 г. объявлено о задачах комитета (№ 29336) [1, с. 609], а Положением о местном управлении приморскими торговыми портами от 12 июня 1901 г. (№ 20383) Комитету по портовым делам было дано право определять границы каждого приморского торгового порта, создаваемые же портовые управления, состоя в ведомстве министерства финансов, в порядке надзора и руководства подчинялись Комитету по портовым делам при совете по делам торгового мореплавания.

Первое заседание Комитета по портовым делам произошло 9 октября 1901 г. В нем участвовали председатель – товарищ министра финансов В.И. Ковалевский, члены от минфина (М.Д. Дмитриев, А.Е. Конкевич), от МВД (С.Е. Крыжановский), от госконтроля (советник А.А. Горенко), от военного министерства (генерал-лейтенант Н.Н. Левашев), от министерства путей сообщения (В.В. Надпорожский), член-делопроизводитель комитета М.В. Поузнер. На заседание был приглашен Э.К. Циглер фон Шафгаузер.

При открытии заседания председательствующий сказал, что Комитету по портовым делам (далее – Комитет), занятия которого начинаются, предстоит рассмотреть в ближайшем времени вопросы по введению новых узаконений об управлении при-

морскими торговыми портами и о преобразовании портовых сборов; рассмотреть ходатайства городских общественных управлений и других местных учреждений об отпуске из поступлений сборов необходимых сумм на покрытие расходов, которые, до издания нового узаконения, относились на счет отменяемых портовых сборов; изучить сметные предложения министерства путей сообщения о новых работах в портах и углублении устья Днепра для судов с осадкой до 24 футов, чтобы в порту Херсона могли грузиться суда с осадкой 22 фута [2, л. 1].

В отношении этого вопроса на заседании говорилось: «Развитие порта в Херсоне вызвано неотложными потребностями примыкающего района и не представляется достаточным, при современном развитии наших портов, существование в Херсоне только каботажного порта при углублении подхода к нему в 17,5 футов, уже достигнутого законченными поныне землечерпальными работами». Этим обосновывалась необходимость улучшения устьев Днепра от Херсона до порогов как наиболее важной магистрали для хлебных грузов, по сравнению с Доном и Бугом. Отсутствие нормальных условий для судоходства по Днепру приводило к потерям в сумме до 1,5 млн руб. ежегодно для производителей и торговцев хлебом.

Поэтому идея углубления порта Херсона настолько, чтобы в него могли входить морские суда, на которые с речных перегружался бы хлеб, не заходя для этой цели, как это было ранее, в Одессу, была воспринята давно. А произведенное недостаточное углубление для судов с осадкой до 17,5 футов было сделано только потому, что более существенное углубление могло быть усложнено техническими проблемами. Однако это опасение не подтвердилось. Плюсом в таком решении было также то, что не нужны были расходы по обустройству порта, так как грузы с речных судов могли непосредственно перегружаться на морские [2, л. 2]. Такой шаг позволили бы несколько разгрузить Одесский порт, в котором уже испытывали необходимость переустройства и расширения. Этот порт был загроможден баржами с зерном, которые стояли в нем неделями, ожидая прибытия парохода. Товарооборот Одесского порта мог бы упасть до 40 млн пудов.

Кроме того, углубление Днепра в районе Херсона дало бы выход непосредственно из Аккермана также значительному потоку хлебных грузов. Исходя из этих аргументов, государственный контролер согласился с выделением кредита в 800 тыс. руб. министерству путей сообщения на дальнейшее улучшение устьев Днепра [2, л. 3].

На развитие же устья Днепра требовалось 4 млн руб., при этом перестраивались порты Одессы, Батума, Санкт-Петербурга. Все это требовало значительных затрат, а еще ощущалась острая необходимость сооружения глубоководного порта в Азовском море. Поэтому было высказано мнение, что уже сделанные работы по развитию устья Днепра возле порта Херсона на 17, 5 футов вполне достаточны, так как позволяли морским судам заходить и брать на себя часть груза, а затем догружаться в Одессе или Очакове. Однако здесь сказывались таможенные и лоцманские трудности. Кроме того, начинался процесс строительства новых железных дорог, в ходе которого порты Николаева, Феодосии и Скадовска должны были получить большое значение, в том числе и для Херсона [2, л. 4 об.].

При этом министерство путей сообщения выделило 2 900 тыс. руб. на углубление Очаковского канала, в сумму эту включались также средства на закупку землечерпального каравана. Исходя из этого предложили не покупать такой же караван для

устьев Днепра, а несколько выждав, сэкономить до 1 200 тыс. руб. В итоге заседание решило из сметы путей сообщения на 1902 г. исключить 800 тыс. руб. на углубление подхода к Херсону как преждевременный расход [2, л. 5 об.].

На 2 заседании Комитета (23 октября 1901 г.) обсуждалась смета на развитие торговых портов в 1902 г., которая испрашивалась министерством путей сообщения в размере 6 537 304 руб., то есть больше, чем в 1901 г., на 1 025 322 руб. Кроме того, предлагалось уменьшить запрашиваемый кредит на строительство некоторых портов, в том числе и в Потии. Комитет решил, что уменьшение кредита в этом порту не скажется на ходе работ, а что касается работ по порту Керчи, то кредит в 200 тыс. руб. планировался на подготовительные работы (заготовку камня) и должен был помочь местным жителям, пострадавшим от неурожая. Комитет не отрицал необходимости переустройства порта Керчи, утвержденного мнением госсовета 29 марта 1899 г., но считал необходимым разработать общий план улучшений азовских портов. Также предлагалось подумать об улучшении порта Сухуми [2, л. 7–7 об.].

На 3 заседании комитет занимался вопросами введения в действие положения об управлении приморскими торговыми портами и о штатах местных учреждений [2, л. 12–12 об.]. На 9 заседании (8 декабря 1901 г.) рассмотрено ходатайство Килийского городского управления об отпуске сумм из специальных средств городу на удовлетворение местных нужд [2, л. 62].

На 10 заседании (10 декабря 1901 г.) рассматривались проблемы городов Николаева, Аккермана и Одессы. Городское управление Николаева ходатайствовало об отпуске сумм из специальных средств портовых сборов на нужды порта в связи с отменой некоторых сборов (подъездные пути к порту, устройство отдельных улиц, коллектора) [2, л. 64–66]. Городскому правлению Аккермана отпустили 4 тыс. руб. на содержание и ремонт в 1902 г. городских пристаней, замощение некоторых улиц [2, л. 67–68]. Городскому управлению Одессы, кроме прочего, рекомендовали выделить 25 тыс. руб. на освещение порта электричеством и 20 тыс. руб. на содержание Одесского училища торгового мореплавания [2, л. 69–71].

На 11 заседании (13 декабря 1901 г.) решались вопросы Керчи, Евпатории, Феодосии, Херсона, Бердянска. В них участвовали городской голова Евпатории Н.А. Мамуна, от Феодосии – уполномоченный городского управления А.Я. Крым, городской голова Херсона М.Е. Беккер, от Керчи – уполномоченные городского управления Ю.И. Томазин и Д.Д. Посполитаки, городской голова Бердянска В.Э. Гаевский. Евпатории на улучшение портовых улиц выделили до 1 тыс. руб., на возобновление пристани – до 5 тыс. руб. и так далее [2, л. 72–73]. Городскому управлению Феодосии возместили часть средств, в том числе на ремонт подъездных к порту путей [2, л. 74–74]. Керчи выделили средства на ремонт подъездных путей к порту (6 955 руб.), ремонт и содержание существующих пристаней (3 тыс. руб.), на устройство 2 пристаней (800 руб.) и на засыпку и укрепление прибрежной территории (10 тыс. руб.). Херсону выделили средства на замощение набережной. Бердянску же выделили много средств на погашение займа, оплату работ по переустройству порта, замещение подъездных путей городского управления [2, л. 76–83].

На каждом таком заседании принимались важные и ответственные решения, однако рассматривать их каждое в отдельности невозможно, так как уже к концу

1903 г. их состоялось более 70. Отсюда предлагаем рассмотреть, что в этот период было сделано для каждого из портов в отдельности.

По развитию порта Анапы были приняты такие решения. На заседании 17 декабря 1901 г., с присутствием городского старосты Ю.Д. Пиленко, решался вопрос о выделении средств на замощение Керченской улицы и на 4 створных фонаря для освещения входа в Анапский порт. Также предложено выяснить, так ли нужен новый мост через речку Анапку и ремонт Нашенбургской дамбы [2, л. 91–93]. Уже на 25 заседании от 20 августа 1902 г. решен вопрос о строительстве в Анапе каменного моста [2, л. 205–209]. А 16 ноября 1902 г. выделено городскому управлению Анапы 1 400 руб. на установку створных знаков. Сумма уже была отпущена, но возникла потребность в увеличении ассигнования. На это Комитет согласился, однако предложил запрашивать ассигнования по смете морского ведомства, так как эти знаки имели не только частное, но и общее значение [2, л. 244–248].

На 21 заседании от 23 марта 1902 г. Аккерманское городское управление просило 1 тыс. руб. на обустройство шоссе с Шабо в 1902 г. Кроме того, были утверждены расходы в 5 тыс. руб. на поддержание в порядке набережной и подъездных путей к порту Измаила [2, л. 152–156].

Азовский порт также не был обделен вниманием Комитета. Так, в заседании 17 декабря 1901 г. с участием уполномоченного Азовского городского управления Ф.П. Калита выделили средства на ремонт каменной отделки берега, устройство водоприемника, технический надзор по устройству набережной. Решили составить проект удлинения набережной, на замощение двух улиц, ремонт подъездных путей. Предлагалось также выяснить необходимость проведения дноуглубительных работ [2, л. 94–96]. После проведения консультаций и согласований на 29 заседании (12 июня 1902 г.) признано целесообразным производство дноуглубительных работ у порта Азова и производство соответствующих расходов [2, л. 180–182]. Это решение весьма способствовало развитию данного порта. Согласно отчету порта за 1913 г. было закончено сооружение гидрометеорологической станции в порту [3, с. 5]. Главной работой порта была перевозка хлеба и прочих товаров, в основном порт не работал на внешнюю торговлю, а был ориентирован на внутреннюю [3, с. 12].

Развитие порта Батума шло сложно. На 28 заседании (28 мая 1902 г.) Комитет решил вопрос о финансировании осушки болот и проводки водопровода в порту [2, л. 174–178]. 1 марта 1903 г. обсуждался вопрос о продолжении работ по осушке болот в окрестностях Батума и об устройстве водопровода. Дело было сложным и затянулось, так как требовались значительные средства. Комитет их выделил, но с некоторыми условиями [2, л. 264–269]. Однако сложности с развитием этого порта привели к тому, что указом от 28 августа 1909 г. Батумский военный порт был упразднен, а его управление переведено в Керчь (№ 32519) [4, с. 729].

Выше уже обращалось внимание на проблемы развития порта Бердянска. На 20 заседании комитета (8 марта 1902 г.) рассматривалось представление начальника города и порта Бердянска о желательности приобретения для местного портового управления дома со службами и землей у поселянина М. Цымбоя. Дом был просторным, в 2 этажа с пристройками, земли – 420 кв. сажен, а цена умеренная –

31 тыс. руб. Комитет разрешил эту покупку, полагая, что постройка подобного дома обошлась бы дороже [2, л. 148–151].

29 октября 1902 г. решался вопрос о границах Бердянского порта [2, л. 229–231], а 16 ноября 1902 г. – о выделении 830 руб. в распоряжение начальника порта на истребление в порту крыс и мышей, очистку двора и постройку новых помойных ям и отхожих мест при здании портового управления. После рассмотрения этих вопросов предложили шире и более системно озаботиться проблемами санитарного состояния портов [2, л. 244–248].

4 февраля 1903 г. было рассмотрено заключение технической комиссии при Комитете по вопросу об определении части портовой территории, подлежащей переходу в собственность казны в Бердянском порту [2, л. 273–277]. Однако лишь 12 июля 1913 г. принят указ «Об определении стоимости расширения и углубления Бердянского порта и об отпуске из государственного казначейства средств на производство означенных работ» (№ 39857). Им предполагалось выделить на эти цели не более 1 039 100 руб. [5, с. 791]. Следует указать, что основой работы порта Бердянска был экспорт хлеба. Вывоз его составил в 1904 г. 17 506 тыс. пудов; в 1905 г. – 22 745 тыс. пудов, больше всего в 1911 г. – 30 977 тыс. пудов, меньше всего в 1912 г. – 10 024 тыс. пудов [6, с. 4]. В навигацию 1913 г. с 18 марта по 28 декабря товариществом Бердянских лоцманов приведено и выведено 42 паровых судна общей вместимостью 69 360 рег. т и все иностранные (17 итальянских, 15 английских) [6, с. 5].

Керчь к началу XX в. была важнейшим транзитным портом в регионе. Исходя из этого на заседании 8 марта 1902 г. Комитет рассматривал вопрос об устройстве глубокого морского порта в Керчи. Эти предложения были разработаны министерством путей сообщения и рассмотрены госсоветом, но не приведены в действие из-за необходимости понять назначение такого порта в торговле на Азове и из-за скудности бюджета. Высказывались различные мнения, но к единству члены комитета не пришли [2, л. 148–151]. В 1902 г. дважды поднимались мелочные вопросы по порту Керчи: 23 марта 1902 г. выделили 3 тыс. руб. на ремонт и содержание пристаней общего пользования [2, л. 152–156]; 15 октября отпустили 700 руб. на строительство сарая для двух шлюпок [2, л. 217–219]. К концу 1903 г., на заседании от 7 ноября, выделено 100 руб. на устройство внутри сарая особого помещения для хранения машинных материалов парохода «Пантикапей», 25 руб. на осмолку крыши шлюпочного сарая, 12 руб. городу за это место, 700 руб. на врачебную часть, 1 040 руб. на содержание в чистоте территории порта, 2 тыс. руб. на приобретение водолазного аппарата, 1 780 руб. на содержание водолазной партии, 1 500 руб. на приобретение водолазного бота, 110 руб. на приобретение водолазной шлюпки [2, л. 325–330]. Следует указать, что на созданное управление работ Керченского порта отдела торговых портов возложили землечерпальные работы в различных портах региона. Наиболее же важной его задачей стало углубление Керченского канала.

Проблемы развития порта Мариуполя рассматривались комитетом 15 декабря 1901 г. Были выделены средства на землечерпальные работы в реке Кальмиус, необходимые машины, баржу и пароход, освещение каравана в устье реки Кальмиус, установку огня при входе в канал, ремонт подъездных путей и так далее [2, л. 87–89]. На 20 заседании комитета (8 марта 1902 г.) поддержано продолжение землечерпальных работ на реке

Кальмиус с ассигнованием на это средств [2, л. 148–151]. В течение 1902 г. Комитетом по порту Мариуполя были приняты такие решения: 20 августа 1902 г. – о ремонте подъездных путей [2, л. 205–209]; 15 октября 1902 г. – о выделении 450 руб. на устройство сторожевых будок [2, л. 217–219]; 9 декабря 1902 г. порту разрешено израсходовать часть сбора на уплату купленного буксира [2, л. 249–252]; 16 декабря 1902 г. портовое присутствие Мариуполя просило разрешить производство портовых операций ночью у Зинцевской балки. Комитет поддержал просьбу, с условием установления специальных мер безопасности для грузов, судов и портовых рабочих. Однако нужно было еще согласовать вопрос с министерством финансов, которое уже разрешило подобные работы в некоторых портах [2, л. 254–259]. 13 января 1903 г. решен вопрос продолжения в 1903 г. ассигнований на освещение входа в канал в устье реки Кальмиус. Кроме того, съезд горнопромышленников надавил на порт Мариуполя в вопросе о приобретении ледокола для продления навигации. Комитет поддержал, но решил выяснить, в связи с ограниченностью собственных средств, согласен ли съезд поучаствовать в деле [2, л. 260–263]. Активное развитие порта Мариуполя было продолжено только с ликвидацией последствий событий 1905–1907 гг. 17 июня 1909 г. принят закон № 32112 «Об отпуске из государственного казначейства средств на углубление Мариупольского порта» (505 300 руб.), работы возлагались на министра торговли и промышленности [4, с. 484]. А 25 июля 1912 г. принят закон № 37502 «Об определении стоимости работ по оборудованию Мариупольского порта механическими приспособлениями для погрузки угля и об отпуске из государственного казначейства средств на производство означенных работ» (не свыше 1 533 500 руб.) [7, с. 931].

Николаевский порт в начале XX в. превращался в один из важнейших торговых форпостов Юга Украины, соответственно, ему и уделялось внимание. Так, только в 1902 г. на заседании Комитета по портовым делам были рассмотрены такие вопросы: 20 августа 1902 г. – о выделении Николаеву средств на ремонт улиц и подъездных к порту путей [2, л. 205–209]; 15 октября 1902 г. отказали порту в освобождении от пошудного сбора вывозимой за границу руды, так как ставки и так были понижены, а вывозимая сухопутным путем руда обходится дороже (из этого порта было отправлено руды в 1899 г. 1 246 тыс. пудов, а в 1901 г. – 10 млн пудов); что касалось заказов в Николаевский порт противопожарных средств, то Комитет признал их количество превосходящим потребности и решил часть из них передать в более нуждающиеся порты [2, л. 217–219]; 4 сентября 1902 г. – о ремонте ледокола «Гайдамак» [2, л. 210]; 23 октября 1902 г. рассмотрен вопрос о границах порта [2, л. 220–225]; 16 ноября 1902 г. разрешили отпуск 500 руб. начальнику порта на покрытие расходов до 1 января 1903 г. по освещению рейда и очистке набережных [2, л. 244–248].

Решением 72 заседания (7 ноября 1903 г.) порту Николаева выделено 1 500 руб. на содержание врачебной части, 670 руб. на устройство к причальным тумбам гранитной набережной поперечин для удержания причалов и 2 550 руб. на сплошное перемощение 1 500 кв. сажен мостовых; 65 тыс. руб. на электрическое освещения порта, до его утверждения – 1 254 руб. на содержание и ремонт освещения, 346 руб. на содержание и ремонт маячных и сторожевых огней, 200 руб. в пособие Обществу по устройству ночлежных домов и дешевых столовых, содержание чайно-столовой для рабочих порта.

Как и у многих других портов, пик развития порта Николаева приходится на последние мирные годы. 14 июня 1910 г. принят закон «Об отводе в аренду учредителям Санкт-Петербургского Международного общества погрузочных и перевозочных средств и складочных помещений Путилову и Вышнеградскому участка казенной территории в Николаевском порту» (№ 33781). Им предписывалось отвести этому обществу участок казенной земли в порту на левом берегу реки Буга у хутора «Широкая балка», протяжением по береговой полосе в 200 погонных сажен и площадью в 7 тыс. кв. сажен, не считая в том числе территории, необходимые для железнодорожных путей, и полосы общего пользования, сроком на 35 лет на следующих основаниях. Не позже 2 полных строительных периодов после заключения контракта предприниматели обязывались построить за свой счет на прибережной полосе арендуемого участка каменную или железобетонную набережную постоянного типа и замостить прилегающую к ней десятисаженной ширины полосу земли общего пользования гранитными осколками. Эти сооружения подлежали со дня постройки передаче в казну без всякого за то от нее вознаграждения, но их содержание и ремонт производились за счет казны.

Предпринимателям предоставлялось в течение 8 лет со дня заключения договора увеличить арендуемую ими площадь по необходимости, но не более как на 5 тыс. кв. сажен, расширением основного участка в глубину по перпендикуляру на 25 сажен. Арендная плата как для основного, так и для дополнительного участка определялась в таком размере: первые 3 года со дня заключения договора бесплатно, по истечении этого времени – по 25 коп. за квадратную сажень в год. По прошествии каждых 5 лет арендная плата должна была повышаться на 5 коп. за каждую квадратную сажень в год. Участки под путями и общего пользования исключались из площади, подлежащей оплате.

Предпринимателям предоставлялось на арендуемом ими участке возводить складочные, перегрузочные и прочие приспособления и сооружения для всех товаров, кроме взрывчатых и легковоспламеняющихся; разрешалось ставить на набережной и по полосе общего пользования краны и колонны для поддержания конвейеров и других механических приспособлений, но без стеснения права общего пользования как набережной, так и этой полосой. Проекты набережной и устройства кранов, колонн и механических приспособлений на набережной и по полосе общего пользования, всех возводимых на арендуемом участке сооружений подлежали в техническом отношении предварительному утверждению начальников порта и работ порта. Министерство торговли и промышленности по необходимости могло устанавливать максимальные ставки на все операции по складке, хранению и перегрузке товаров.

По истечении 35-летнего арендного срока все возведенные на отводимых участках сооружения переходили в полной рабочей исправности в собственность казны. Казна также оставила за собой право в любое время выкупить все сооружения, выстроенные на средства предпринимателей на отведенном им участке. Судам, адресуемым на предприятие Путилова и Вышнеградского или же имеющем от предприятия принять или дать ему груз, предоставлялось преимущественное право причала к набережной, возведенной против арендуемого ими участка, по правилам, определенным местным портовым присутствием применительно к существующим уже в порту Николаева условиям причала судов к железнодорожному элеватору.

Более подробные договорные условия, как и различные ограничения при пользовании участком и установление условий для наложения штрафов и других взысканий, включительно до потери права на аренду, подлежали утверждению министра торговли и промышленности после предварительного рассмотрения их в местном портовом присутствии [8, с. 765–766].

Не удивительно, что мощное развитие порта Николаева потребовало также существенных дноуглубительных работ для тяжелых пароходов. Исходя из этого законом от 25 июня 1912 г. на углубление подходов к нему до 30 футов было отпущено из казначейства «не свыше 4 018 700 руб.» [7, с. 929–930].

В 1913 г. Южный Буг очистился ото льда 28 февраля. Зимняя навигация с 30 декабря 1912 г. до вскрытия рек и лимана происходила при помощи ледоколов Николаевского порта («Гайдамак» и «Ледокол 1»), Одесского порта («Ледокол 3») и Мариупольского порта («Ледокол 4»). Активное использование ледоколов и развитие порта позволили увеличить доходы казны с него только за аренду портовой территории с 9 333 руб. 27 коп. в 1905 г. до 40 380 руб. 15 коп. в 1912 г. [9, с. 5]. В порту были казенная набережная, частные пристани в заграничном отделе, городская набережная, набережная Санкт-Петербургского общества погрузочных средств и складочных помещений, которое в мае 1912 г. приступило к постройке железобетонной набережной постоянного типа [9, с. 7], а также каботажный мол с пристанями. В порту использовались такие перегрузочные приспособления, как элеватор Ю.Ж.Д., плавучие элеваторы [9, с. 10], перегрузочные приспособления для руды общества Дейчер-Кайзер. Общество Санкт-Петербургских погрузочных средств имело в порту свою погрузочную технику [9, с. 11]. На территории порта были крытые и закрытые, деревянные и каменные складочные помещения [9, с. 12]. Были складочные помещения и вне территории порта. На замощение подъездных путей к порту было ассигновано только в 1905 г. 62 383 руб. [9, с. 13].

Были у порта и свои пожарные средства: 1) 2 паровых пожарных насоса на конном ходу в 15 сил, производительностью 60 ведер в мин. каждый, выбрасывающие воду до 25 сажен, со шлангами и рукавами; 2) ручной насос на 2-колесном ходу производительностью 22 ведра в мин.; 3) ручной насос на 3-колесном ходу производительностью 12 ведер в мин.; 4) ручной насос на 4-колесном ходу производительностью 32 ведра в мин., а еще багры, топоры и прочее. В частных руках находились переносные пожарные брандспойты. В заграничном и каботажном отделе в 1906 г. проведен водопровод, вода им подавалась в баки на 4 тыс. ведер насосом производительностью 50 ведер в мин., а вот канализации ни в городе, ни в порту не было. Правда, по признанию самих портовиков, всего этого было мало, а частные брандспойты обычно чинились только после пожара. Портовые ледоколы «Гайдамак» и «Ледокол 1», хоть и были снабжены противопожарными средствами, были заняты работой и ремонтами, а еще с трудом могли протиснуться в гавань. К спасательным средствам порта относились те же ледоколы, оборудованные мощными насосами и водолазными аппаратами [9, л. 15]. Действовала в порту лоцманская часть, приписано 280 коммерческих судов [9, л. 43]. Одних таможенных и портовых сборов в 1913 г. порт Николаева дал казне 1 281 320 руб. 20 коп. [9, с. 28].

Непросто развивался порт Новороссийска. На заседании Комитета 20 декабря 1901 г. присутствовал его городской голова, ему предложили продумать вопрос

об осушении Цемесского болота и выделили 60 тыс. руб. за замощение Раевской и Воронцовской улиц, устройство в них водосточной трубы [2, л. 101–102]. На заседании Комитета 8 марта 1902 г. заслушано ходатайство Правления Общества Черноморского цементного производства о взимании с цемента, отправляемого из Новороссийска в порты Дальний и Порт-Артур, сбора в размере 1/12 коп. с пуда и об отмене распоряжения Новороссийской таможни, потребовавший уплаты сбора в 1/4 коп. с пуда [2, л. 148–151]. На заседании 23 марта 1902 г. рассматривалась жалоба порта Новороссийска в связи с монопольным положением Владикавказской железной дороги и необходимостью постройки амбаров для хранения зерна хлебо-торговцев. Кроме того, город просил средства на замощение улиц [2, л. 152–156]. Однако эти проблемы не были решены ни на этом заседании, ни на следующих. Так, 20 августа 1902 г. опять слушался вопрос о замощении в Новороссийске некоторых улиц. Кроме того, управление водяных и шоссейных сообщений и торговых портов высказалось о необходимости установки нового часового механизма на маяке (на голове восточного мола порта). На эти цели Комитет постановил отпустить 650 руб. [2, л. 205–209]. На заседании 13 января 1903 г. предложение горуправления Новороссийска об осушении цемесского болота и устройстве внутреннего бассейна отклонили, так как показалось слишком дорого и нецелесообразно [2, л. 260–263].

Больше внимания уделялось крупнейшему коммерческому порту – Одессе. Так, на заседании Комитета 9 июля 1902 г. был положительно рассмотрен вопрос об отпуске Одессе средств на мощение улиц и на водопровод [2, л. 186–188]; на заседании 15 октября 1902 г. выделены средства на ремонт водостока [2, л. 217–219]. 16 ноября 1902 г. решался вопрос о приобретении для портового управления английского матросского дома, в котором размещался принадлежащий Великобритании приют, устроенный на земле карантинного порта по разрешению городского управления в 1874 г. Предлагалось выкупить его за 40 тыс. руб. с предоставлением, при необходимости, земли в другом месте города [2, л. 244–248]. Развитие торговли в предвоенные годы потребовало расширения порта. Поэтому 16 июня 1912 г. был принят закон «Об определении стоимости работ по устройству Хлебной гавани в Одесском порту и об отпуске из государственного казначейства средств на производство означенных работ» (№ 37360). Стоимость запланированных работ, с оборудованием гавани и гужевыми путями, не должна была превысить сумму в 9 075 950 руб. При этом в 1912 г. на начало работ было решено отпустить 1 125 000 руб. [7, с. 719].

Проблемы порта Поти впервые были рассмотрены комитетом на 14 заседании (20 декабря 1901 г.) [2, л. 97]. В 1902 г. выделено 150 тыс. руб. на работы по засыпке болот портовой территории, смета на эти работы была утверждена 27 апреля [2, л. 152–156, 167–169]; выделено средства на ремонт дома, приобретенного для портового управления; рассмотрено и поддержано обращение начальника порта об установлении точных границ порта [2, л. 211–216]. 9 декабря 1902 г. была поддержана просьба городского управления об устройстве канала между реками Рионом и Укапарчино, об укреплении берегов реки Риона и перенесении портового шоссе [2, л. 249–252]. 13 января 1903 г. решены вопросы об электрическом освещении внутреннего бассейна порта Поти и о замощении подъездного пути в порт Темрюка [2, л. 260–263].

Не был обойден вниманием Комитета по портовым делам порт Ростова-на-Дону. На заседании 15 декабря 1901 г. горуправление представило план работ по развитию порта, но прежде принятия ответственного решения и в связи с необходимостью значительных расходов по порту рекомендовали создать и направить специальную комиссию [2, л. 84–86]. Порт Ростова-на-Дону в этот период был одним из самых крупных в регионе и представлял весьма важный торговый и промышленный центр. В то же время со стороны государства ему оказывалось мало внимания. Только указом от 26 июня 1912 г. определена стоимость работ по устройству набережной в этом порту и об отпуске из казначейства средств на эти работы не свыше 1 953 765 руб. (№ 37533) [7, с. 968]. Согласно отчету порта за 1913 г. его основной работой был вывоз хлеба, который поступал железнодорожным, речным, гужевым транспортом. Ввоз из-за границы товаров был незначительным, около 250 тыс. пудов [10, с. 1]. Зато каботаж составлял 5 млн пудов [10, с. 4]. В порту был плавучий элеватор «Элипидифор», установили в 1913 г. и пневматический элеватор; было также 25 амбаров вместимостью 7 690 тыс. пудов в Ростовской части и 11 амбаров на 2 960 тыс. пудов в Нахичеванской, 4 амбара железной дороги, 8 частных амбаров, до 10 амбаров владельцев пароходов, 3 амбара таможни и так далее. Порт обслуживался 2 путями Юго-Восточной железной дороги [10, с. 8]. Велось строительство водопровода, была канализация [10, с. 11].

Непростой была судьба развития торгового порта Севастополя. Город неоднократно открывался и закрывался для внешней торговли. В конце XIX – в начале XX в. происходил очередной такой процесс. Указом от 13 июля 1895 г. определен порядок закрытия для торговли порта Севастополя (№ 11965). Окончательная передача Южной бухты и всего рейда в исключительное пользование морского ведомства была назначена на 1 сентября 1899 г. Для нужд местного торгового судоходства оставили западную часть бухты Севастополя, ограниченную линией от мыса, на котором была багарея № 4, до мыса Павловского, и от него до места, где находилось Старое адмиралтейство (на западном берегу Южной бухты). Для нужд торговли Севастополя предлагалось избрать Артиллерийскую или Карантинную бухту, по соглашению с надлежющими ведомствами, и произвести в избранной бухте все необходимые для каботажного порта приспособления [11, с. 523].

Это направление продолжил указ от 24 марта 1900 г. «О мерах к приведению в исполнение Высочайшего повеления 13 июля 1895 г. (№ 11965) относительно закрытия для торговли Севастопольского порта» (№ 18339). Им до разрешения вопроса об устройстве каботажного порта временно сохранили Севастополь-Константинопольскую линию Русского Общества пароходства и торговли, назначив местом причала ее судов таможенную пристань, откуда следовало убрать находящийся там блокшив. Оставлена в пользовании Русского Общества пароходства и торговли пристань в Южной бухте, рядом с Графской пристанью. Пристани общества Азовского пароходства и Российского общества страхования и транспортирования кладей было решено перенести, поместив их рядом с телефонной пристанью. Рядом же с ними следовало устроить временную городскую пристань, к которой могли бы приставать также суда заграничного плавания, случайно приходящие в город из-за замерзания других портов, бедствия, аварии, неблагоприятной погоды и так далее. Эта городская пристань

и пристани Азовского и Российского обществ не должны были иметь на берегу никаких капитальных построек, а различные товарные склады следовало устраивать вне береговой полосы Южной бухты. До решения вопроса об устройстве каботажного порта оставили на берегу Южной бухты городской хлебный магазин с пристанью, а к ее временным пристаням решили устроить подъезд через таможенный спуск. Управляющему морским министерством предписали образовать временное управление торговым судоходством в Южной бухте порта Севастополя, основываясь на правилах по Кронштадском порту [12, с. 275]. Однако с ужесточением правил торговли город испытывал нужду в товарах и острый финансовый дефицит, вызванный отсутствием нормального порта.

Как все, что относилось к торговым портам, решать проблему Севастополя пришлось также Комитету по торговым портам. На его 18 заседании (11 февраля 1902 г.) под председательством великого князя Александра Михайловича были приглашены главный командир черноморского флота и портов Черного моря вице-адмирал С.П. Тыртов, капитан 2 ранга Н.Н. Беклешев и городской голова А.А. Максимов. Князь указал, что ходатайство города выходит за пределы заданий комиссии, так как касается нужд городского хозяйства и затруднительного положения, которое им испытывается в последние годы после закрытия в Севастополе коммерческого порта.

Еще до этого было принято решение о снятии с города долгов и оказании ему финансовой помощи, но этого оказалось мало. В числе прочих нужд города было содержание учебных заведений, в которых воспитывались дети чинов армии и флота; средства на это вынужденно сократили, но государство не могло себе позволить поступить так с военными. По этому вопросу состоялось решение госсвета 17 декабря 1901 г., которым населению были предоставлены определенные льготы.

С оглядкой на указ от 24 марта 1900 г. о предоставлении для нужд каботажного судоходства пристани на Западном берегу Южной бухты, городское управление возбудило вопрос об устройстве в ней каботажного порта и о сооружении для этого сплошной каменной набережной на непрерывной береговой полосе от Графской пристани до Каменной, с перенесением миноносного эллинга на другое место. Если бы перенесение миноносного эллинга оказалось затруднительным, городское управление признало желательным, чтобы для каботажного порта представили незначительную часть Минного Адмиралтейства, начиная от минной пристани по направлению к таможене, а проектируемая набережная могла бы быть доведена до магазина № 5 или № 6, а затем остальная часть Южной бухты по западному берегу от этих магазинов до вокзала могла бы поступить в распоряжение морского министерства. При осуществлении этих предложений было бы возможно устроить к каботажному порту новый спуск из города, причем ближайший – от Никольской улицы до Минной пристани. На заседании были заслушаны мнения по этому вопросу князя и командира флота [2, л. 138–143]. Но многие вопросы решить не удалось.

На 19 заседании (5 марта 1902 г.) Комитет опять обратился к проблемам Севастополя. На нем решались вопросы устройства каботажного порта и окладов служащих [2, л. 144–147]. Межведомственные препоны затрудняли развитие каботажного порта Севастополя, тем более что в его разрешение включались различные ведомства. Так, управляющий административной частью отдела торговых портов 28 ноября 1903 г.

сообщил капитану порта Ялты П.К. Савелову, что согласно дошедшим в отдел торговых портов сведениям на берегу бухты Севастополя были сложены без всякого употребления до 100 штук бетонных массивов, воспользовавшись которыми, можно было бы устроить гавань для каботажных судов в Артиллерийской бухте. Исходя из этого, главноуправляющий ТМиП приказал возбудить перед главным командиром Черноморского флота и портов Черного моря вопрос о каботажном порту в этой бухте, а П.К. Савелову – отправиться в Севастополь для выяснения этих вопросов, а о результатах поездки сообщить [13, л. 108].

Обращаясь к порту Таганрога, следует указать, что его значение для торговли в течение XIX в. менялось в связи с развитием других городов и самого порта. Долгое время он занимал доминирующую позицию [14, с. 6]. Важную роль в развитии города и порта сыграло основание в 1896 г. металлургического завода с подходным к нему каналом. В нем тогда действовали 4 доменные печи, насчитывалось 3 500 рабочих. Продукция завода (чугун, железо, сталь и изделия из них) во многом реализовывалась через порт [14, с. 22]. Впервые к проблемам Таганрога комитет по портовым делам обратился на 13 заседании (17 декабря 1901 г.). На нем присутствовал уполномоченный от города генерал-майор А.В. Жаринцев. Рассматривался вопрос о выделении городу 136 тыс. руб. на перемещение подъездных путей к порту [2, л. 90–91]. 23 октября 1902 г. установлена граница порта [2, л. 220–225]. Указом от 10 июля 1905 г. определены границы водного пространства порта (№ 26536). Им включены в границы Таганрогского торгового порта такие водные пространства: водное пространство внутри портовых сооружений (бассейны Новый, Петровский и Ремонтный), а также часть Таганрогского залива к северу и востоку от Таганрога до меридиана плавучего маяка Донских гирл, и от этого меридиана на юго-запад, включая пространство моря между маяками Беглицким и Песчаным, известного под названием Таганрогского и Балластного рейдов. В этих пределах в административное заведывание Таганрогского портового управления вошли (на запад от Куричьей косы до косы Песчаной или Кривой) порт металлургического завода, все пристани и спасательные станции [15, с. 586].

Как уже указывалось, новый толчок в развитии порта в Феодосии был получен с принятием решения о закрытии торгового порта в Севастополе. Указом от 13 июля 1895 г. (№ 11965), кроме прочего, министру путей сообщения следовало принять меры к оборудованию порта Феодосии сооружениями для доведения его отпускной способности до полного соответствия с выяснившимися потребностями торгового движения [11, с. 523]. При этом активное строительство порта велось в 1891–1895 гг.

В начале XX в. порт Феодосии стал транзитным пунктом для нефти и ее производных. Регулированием этих вопросов занимался Комитет. 13 января 1903 г. он заслушал представление портового присутствия Феодосии о предоставлении товариществу об. Нобель права пользования причалом пароходами к волнорезу порта и прокладки труб вдоль защитного мола. Предполагалось отвести товариществу свободный участок земли за карантинном от 1 500 до 2 000 кв. сажен для устройства хранилища керосина.

При этом начальник работ порта указывал, что это не рационально, так как на поставку керосина работали уже 8 пароходов, для которых требовалось 1 667 цистерн-

вагонов. При развитии дела нужно было бы свыше 30 тыс. цистерн. Он предлагал устроить наливную станцию за городом, чтобы меньше отравлять воздух и избежать излишнего загрязнения. Однако Комитет согласился с постройкой хранилища керосина в отведенном городом месте с некоторыми техническими замечаниями и исправлениями [2, л. 260–263].

1 марта 1903 г., рассмотрев представление по портовым делам присутствия по вопросу об определении границ порта Феодосии, Комитет принял во внимание, что территория, которая по заключению присутствия и на основании ст. 2 положения от 12 июня 1901 г. подлежит включению в пределы порта, совпадает с территорией, принадлежащей казне и образовавшейся при устройстве порта частью отчуждения от частных лиц, частично благодаря безвозмездной передачи от города. Соответственно с этим Комитет постановил определить границы порта в пределах полосы отчуждения, причем границы эти, начинаясь на берегу моря у источника городского коллектора, направлялись по ломаной линии и отделяли на протяжении 320,92 пог. сажен портовую территорию от участка, принадлежащего Феодосийскому карантинному округу; далее границы, пересекая на протяжении 19,30 пог. сажен городской квартал и Дурантевскую улицу, шли вдоль тротуара городских улиц Дурантевской и Гюббенетовской (711,35 пог. сажен) и, наконец, отделяли территорию от бульвара Айвазовского (94,35 пог. сажен), оканчиваясь у железнодорожного моста. Длина пограничной черты равнялась 1145,92 пог. сажен, имея смежные земельные участки: карантинного округа Феодосии, купца Дуранте и Городского Управления [2, л. 264–269].

Финансирование порта также соответствовало его задачам. Так, на заседании 7 ноября 1903 г. порту Феодосии выделялось 800 руб. на врачебную часть, 3 500 руб. на перемещение части мостовой полосы, 2 385 руб. на содержание мусорного баркаса и его прислуги, 300 руб. на ремонт отхожих мест, 2 400 руб. на содержание в чистоте портовой территории, 3 050 руб. на ночное освещение порта электричеством и 150 руб. на освещение 40 керосиновых фонарей, 5 632 руб. на устройство водопроводных ветвей на территории порта от железнодорожной водопроводной сети, 1 700 руб. на содержание и ремонт предостерегательных знаков и портовых огней, 75 руб. на 6 флагов, 25 руб. на ремонт и возобновление флагов флагштоков и фалов; 1000 руб. на метеорологическую станцию и прочее, а еще частично средства на за мощение Греческой и Бульварной улиц [2, л. 325–330]. Эти вложения были нужны, так как в Первую мировую войну порт Феодосии занимал важное место в системе гражданских и военных перевозок.

Еще большее значение в изучаемый период для черноморско-азовского региона имел порт Херсона, однако он не сразу получил все необходимое для своего развития. Так, на заседании Комитета по портовым делам 7 ноября 1903 г. выделено на улучшение врачебной части порта 1 500 руб. (из-за отдаленности от порта ближайшего приемного покоя и частых несчастных случаев с рабочими), но отклонено ходатайство о выделении 975 740 руб. на устройство каменных набережных в порту и 118 477 руб. на устройство свайных пристаней для увеличения причала. Разрешили же отпустить всего 400 руб. на содержание зданий 2 Касперовских створных маяков и 2 000 руб. на содержание их команды. Херсону также отказали в покупке разъездного катера в связи с выделением средств на пароход для этого же

порта. Отказ еще был продиктован тем, что Комитет ожидал результатов испытания катеров со спиртомоторами. Кроме того, Херсон просил еще 11 160 руб. на устройство подъездных путей к порту и 10 795 руб. на их содержание. Вопрос отправили на рассмотрение присутствия по портовым делам [2, л. 325–330]. Решение этих проблем затянулось до возобновления экономического бума. Только 17 июня 1909 г. принят закон «Об отпуске из государственного казначейства средств на устройство набережной в Херсонском порту» (№ 32133). Им министру торговли и промышленности поручено определить стоимость работ по устройству набережной в 525 погонных метров и суммой 915 500 руб. [2, с. 490–491]. 30 июня 1913 г. принят закон «Об отпуске из государственного казначейства средств на устройство в Херсонском порту второго затона для речных судов» (№ 39615), на это отпустили не более 150 тыс. руб. [5, с. 681].

Символическое значение долгое время имел порт Ялты, однако с проявлением царского внимания к ней пришлось развивать и порт города, который Ялте, не имеющей хороших подъездных дорог, был необходим. На заседании Комитета по портовым делам 20 декабря 1901 г. присутствовал также уполномоченный городского управления Ялты А.А. Гетманов. Городу на развитие порта выделили 15 тыс. руб. [2, л. 100]. На заседании 20 августа 1902 г. Комитетом решался важный вопрос о том, вправе ли назначать губернатор члена в ялтинское по портовым делам присутствие, а еще выделили 2 тыс. руб. на перенос палатки царя и украшение мола в связи с его приездом [2, л. 205–209].

На заседании Комитета 21 февраля 1903 г. решался вопрос о необходимости устройства в Ялте новой набережной для парусных судов каботажного судоходства. Предложенный на рассмотрение Комитета проект набережной в 100 тыс. руб. признали соответствующим и не завышенным, а необходимость такой набережной не вызвала сомнения [2, л. 297]. Одной из причин тесноты порта Ялты было то, что в нем часто стояла яхта царя «Штандарт» с сопровождавшими миноносцами и катерами [16, с. 1]. Только 23 марта 1913 г. был принят закон «Об отводе Русскому обществу пароходства и торговли и Российскому транспортному страховому обществу участков казенной земли в Ялтинском порте» (№ 39024). Под устройство агентств и складочных помещений первому обществу выделили в 488,72 кв. сажен, а второму – 176 кв. сажен. Эти участки выделялись на 25 лет с платой в течение первых 9 лет по 6 руб., в течение следующих 8 лет – по 7 руб., и в течение последних 8 лет – по 8 руб. Русское общество пароходства и торговли должно было возвести на отводимых ему участках строения на 55 тыс. руб. Страховое общество должно было возвести за счет перестройки отводимых ему участков помещений на 20 тыс. руб. После истечения срока договора все строения следовало передать бесплатно в казну в хорошем состоянии. Министерство торговли и промышленности получало право досрочного выкупа этих участков. Для обеспечения же своевременного выполнения работ предусматривался особый залог [5, л. 315–316].

Для иллюстрации практической деятельности порта укажем на движение судов в нем. Приход паровых судов в Ялту в 1911 г. составил 1 147, в 1912 г. – 1 309, в 1913 г. – 1 294. Парусных судов вместимостью более 20 рег. т в 1911 г. пришло 299,

в 1912 г. – 368, в 1913 г. – 339. Парусных судов менее 20 т в 1911 г. пришло 750, в 1912 г. – 627, в 1913 г. – 689. По грузообороту можно привести следующие данные: привоз в 1911 г. составил 8 230 296 пудов, а в 1913 г. – 8 702 700 пудов; соответственно, вывоз в 1911 г. составил 486 480 пудов, а в 1913 г. – 556 068 пудов. Что касается пассажирских перевозок, то в 1913 г. продано 87 635 билетов на следование из Ялты [16, с. 1–10].

Как видно из представленного материала, Комитет по портовым делам в течение исследуемого периода провел значительную работу по развитию портов с учетом мнения городских властей, специалистов, отраслевых и неотраслевых министерств и ведомств. Сложность возложенных на него задач состояла в правильном распределении наличных средств при огромных запросах с мест, определении наиболее важных направлений развития портов и самих портов, требующих большего внимания. Для решения этих задач при Комитете были образованы различные рабочие группы, в том числе часто выезжающие на места для квалифицированного определения необходимости тех или иных работ, качества их исполнения и так далее.

Список литературы:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1903– . – Т. XXI. Отделение 1 : 1901 г. – 1903. – 1265 с.
2. Государственный Архив в Автономной Республике Крым. – Ф. 158. – Оп. 1. – Д. 2 : Протоколы заседаний Комитета по портовым делам. Копии. 1901 г. – 302 л.
3. Азовский порт 1913 г. Отчет о деятельности Азовского торгового порта за 1913 г. – Азов : Типография Я.Д. Немченко и Д.И. Добролюбова, 1914. – 15 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1912– . – Т. XXIX. Отделение 1 : 1909 г. – 1912. – 1006 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – Петроград, 1916– . – Т. XXXIII. Отделение 1 : 1913 г. – 1916. – 1413 с.
6. Отчет о состоянии и деятельности Бердянского торгового порта за 1913 г. – Бердянск : Типография К.Н. Безсонова, 1914. – 26 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – Петроград, 1915– . – Т. XXXII. Отделение 1 : 1912 г. – 1915. – 1790 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1913– . – Т. XXX. Отделение 1 : 1910 г. – 1913. – 1408 с.
9. Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1913 г. – Николаев : Электрическая типо-литография братьев Л. и И. Белолипских, 1914. – 100 с.
10. Отчет по Ростовскому торговому порту за 1913 г. – Ростов-на-Дону : Типо-литография М.И. Турцевич, 1914. – 57 с.
11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1899– . – Т. XV : 1895 г. – 1899. – 750 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1893– . – Т. X : 1890. – 1893. – 843 с.
13. Государственный Архив в Автономной Республике Крым. – Ф. 158. – Оп. 1. – Д. 5 : Циркуляры Главного гидрографического управления и записи Дирекции маяков и лоций Черного и Азовского морей. 16.03.1903 г. – 09.12.1903 г. – 346 л.
14. Отчет по Таганрогскому торговому порту за 1913 г. – Таганрог : Типо-литография А.Б. Тараховского, 1914. – 94 с.
15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1908– . – Т. XXV. Отделение 1 : 1905 г. – 1908. – 966 с.
16. Отчет о состоянии и деятельности Ялтинского торгового порта и Портового управления за 1913 г. – Ялта : Типография «Труд» С.М. Ятовца, 1914. – 10 с.

Змерзлий Б. В. Діяльність Комітету з портових справ і розвиток портів у 1901–1913 рр. / **Б. В. Змерзлий** // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 3–18.

У статті розглядаються конкретні рішення Комітету з портових справ і подальший розвиток портів у 1901–1913 рр. у портах Чорного й Азовського морів (таких як Азов, Акерман, Одеса, Миколаїв, Нахичевань, Батум, Керч, Херсон, Поті, Сухумі, Ростов-на-Дону, Таганрог, Маріуполь, Ялта та інші). У цей період Комітетом із портових справ приймалися рішення щодо визначення штатів цих портів, будівництва й ремонту під'їзних шляхів і власне портів, днопоглиблювальних і землечерпальних робіт, вирівнювання русел річок, визначення портових кордонів, правил оренди й використання портових територій, освітлення. Окремо розглянуто закони, прийняті в цьому напрямі в 1912–1913 рр. Роботу побудовано так, що вона показує конкретні рішення за конкретними портами.

Ключові слова: Комітет із портових справ, Чорне й Азовське моря, порти.

**ACTIVITY OF COMMITTEE ON PORT BUSINESSES
AND DEVELOPMENT OF PORTS IN 1901–1913**

Zmerzly B. V.

Taurida National University named after V. I. Vernadskiy, Simferopol

The article addresses specific solutions for Port Affairs Committee and the further development of ports in the 1901–1913 years in the ports of the Black and Azov Seas (such as Azov, Ackerman, Odessa, Nikolaev, Nakhichevan, Batum, Kerch, Kherson, Poti, Sukhumi, Rostov-on-Don, Taganrog, Mariupol, Yalta and other). During this period the Committee on the port for the decision taken by the definition of the state of these ports, construction and maintenance of access roads and the actual port, dredging and dredging works, equalization of riverbeds, the definition of port boundaries, rules, lease and use of port areas, lighting. Considered separately laws adopted in this direction in 1912–1913 years. The paper is structured in such a way that shows the specific solutions to specific ports.

Key words: Committee for Port Affairs, Black and Azov Sea, ports.

**ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СИСТЕМНЫХ АСПЕКТОВ
СФЕРЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ**

Анохин А. Н.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

В статье рассматриваются проблемы исследования сферы правового регулирования. Акцент сделан на понимании указанной сферы как комплекса иерархически расположенных систем-процессов. Анализ количественных и качественных характеристик систем-процессов проводится на основе использования механизма функций правового регулирования.

Ключевые слова: сфера правового регулирования, структура социальных систем-процессов, функции правового регулирования.

Проблематика, связанная с научным осмыслением различных аспектов сферы правового регулирования, традиционно имела повышенную актуальность и привлекала внимание ученых-юристов. Исследователей интересовал круг общественных отношений, которые могут и должны регулироваться правом [1, с. 373; 2, с. 226–228]. Предпринимались попытки выявления соотношения между понятиями предмета и сферы правового регулирования [3, с. 306–307]. Анализировался, собственно, предмет правового регулирования [4, с. 21–31], определялись возможные его пределы и параметры [5, с. 151–153]. Проведенные учеными исследования способствовали более углубленному решению соответствующих проблем, получению позитивных результатов теоретического и практико-прикладного характера. Вместе с тем всестороннее познание требует сосредоточения внимания на системных основах сферы правового регулирования, рассмотрения её в качестве сложно структурированного, динамичного, комплексного образования. Поэтому цель статьи состоит в установлении и анализе системных аспектов сферы правового регулирования.

В юридической литературе сложилось устойчивое понимание зависимости, определяемости системы позитивного права объективно существующими общественными отношениями, различными процессами, происходящими в социальной сфере [6, с. 31]. Считается, что позитивное право обусловлено развитием общественных отношений, складывающихся в конкретном обществе и государстве, и лишь выражает эти отношения в признанных государственной властью законах и иных источниках права [7, с. 334].

С более широких позиций утверждается, что каждому историческому типу права присуща своя система, отражающая особенности этого типа и всей общественной формации. Структура права – это юридическое выражение структуры данного

общества. В этом заключается объективная социальная обусловленность системы права, ее детерминация экономическими, культурными, национальными и иными факторами [8, с. 348].

Основываясь на данном подходе к пониманию права, М.В. Цвик пишет, что исторический опыт свидетельствует о том, что наибольшее количество норм любой правовой системы составляют правила, возникшие в результате многократного повторения. Общая характеристика права не может не учитывать и не исследовать феномен повторяемости, составляющий фундамент формирования права, его действия и реализации [9, с. 22].

Говоря об особенностях указанного «феномена», М.В. Цвик отмечает, что повторяемость образуется естественно и является отображением общественной практики, условием приобретения поступательного характера закономерностью общественного развития. Постоянное воспроизводство аналогичных жизненных ситуаций приводит к приобретению повторяющимися отношениями признаков нормативности. Таким образом, постепенно складываются наиболее общие нормативные положения [9, с. 22].

Данные «нормативные положения» обобщенно могут быть названы системой социальных норм [7, с. 200]. В них и посредством их, подчеркивает В.Д. Плахов, фиксируются определенный порядок, законообразии общественных отношений, устойчивые структуры социальных связей [10, с. 34]. В таком случае процессы формирования нормативных положений (социальных норм), будучи, по сути, законами функционирования системы общественных отношений, выступают первым этапом (основой) образования позитивного права. На следующем этапе, используя правотворческую технику, уполномоченные на то субъекты правотворческой деятельности должны перевести указанные процессы самоорганизации общества на язык позитивного права, обеспечивая последнему прочный социальный фундамент и эффективность регулирования соответствующих отношений.

Однако сложность познания процесса правообразования коренится в том, что «повторяемость», «степень упорядоченности», выступая одним из аспектов закона функционирования системы общественных отношений (объективного социального закона), имеет свое количественное измерение. И связано это с тем, что процессы, происходящие в обществе (социальных системах), имеют вероятностно-статистическую природу. А относительно вероятностно-статистических систем-процессов можно говорить лишь о степени, или мере, упорядоченности, определенности, необходимости (законообразности), детерминированности, устойчивости и т. д. На данном основании выводится своеобразный показатель-коэффициент стохастичности, воплощающий количественную меру упорядоченности/неупорядоченности, необходимости/случайности, детерминированности/недетерминированности [10, с. 77–78].

Вероятностно-статистическая природа систем-процессов создает проблему теоретического и практического характера. Она связана с ответом на нижеизложенные вопросы. При наличии какой степени упорядоченности, повторяемости (с точки зрения количественного измерения) общественных отношений можно вести речь о сложившихся нормативных положениях? Где та достаточная мера законообразности общественных процессов для положительного решения вопросов об их фиксации в позитивном праве?

Как представляется, ответы на данные вопросы следует искать прежде всего в природе вероятностных систем, где все процессы с позиции упорядоченности располагаются в иерархической последовательности: от абсолютного порядка до абсолютного хаоса. А.С. Кравец объясняет, что абсолютный порядок и абсолютный беспорядок – это два предельных полюса возможных структур, возможной организации систем. Абсолютный порядок наблюдается обычно в структуре жестко детерминированной системы, исключающей всякую автономность подсистем. Абсолютный беспорядок, наоборот, характеризует структуру вероятной системы с независимыми в вероятностном смысле подсистемами. Однако эти два предельных случая представляют собой скорее нашу идеализацию реальных систем. Большинство реальных систем располагаются в промежутке между этими двумя предельными структурами [11, с. 95].

В контексте этого подхода В.Д. Плахов утверждает, что нормы в своем вероятностно-статистическом аспекте могут быть определены как регулярность, правильность в массовых случайных проявлениях. Разработка частотных теорий вероятностей позволяет определенным образом соотнести норму и вероятностно-статистический закон. Нормы в рассматриваемом аспекте являются выражением частоты, плотности распределения общественных отношений. Соответственно, они могут быть определены либо как вероятностная структура общественных отношений, либо как структура вероятностного процесса [10, с. 80–81].

Учитывая изложенное, условно все имеющееся в обществе социальные нормы (структуры вероятностных процессов) могут быть расположены вертикально, согласно иерархическим уровням (рядам): от жестко детерминированных, сложившихся норм (нормо процессов), выражающих наивысшую степень упорядоченности, до нормо процессов, имеющих наименьшую степень упорядоченности, граничащую со случайностью. Однако и на данном исследовательском этапе затруднительно выделить однозначные критерии для решения вопроса о технической возможности и необходимости выделения и перевода тех или иных социальных норм (нормо процессов) на язык позитивного права. Сама по себе построенная пирамида иерархически расположенных рядов норм (нормо процессов) – количественный аспект – не позволяет указать точку отсчета, с которой все нормо процессы можно признавать предназначенными для позитивно-правовой регламентации.

Для решения проблемы, с нашей точки зрения, нормы и нормо процессы следует рассматривать на основе использования механизма развития систем, акцентирующего внимание не только на количественной (вероятностно-статистической) стороне процессов, позволяющей представить и измерить процессы в соответствующих показателях, но и учитывающего их качественные аспекты, показывающие внутреннюю динамику движения систем.

В теории систем под развитием понимается тот путь, который проходит каждая конкретная система с момента ее развития. Развитие не является изменением вообще; оно представляет собой единство направленных изменений системы от менее упорядоченного ее состояния к более упорядоченному, а также, наоборот, как процесс ее усложнения изменение системы с момента ее возникновения до исчезновения [12, с. 168–169].

Развитие системы проходит ряд этапов. Начиная с возникновения, цикл развития состоит из определённых стадий, каждая из которых может рассматриваться как самостоятельная система. Преобразование систем-стадий друг в друга представляет собой, по сути, преобразование структур. Системы-стадии – это этапы, ступени развития единой системы. Поэтому для того, чтобы наиболее полно исследовать развитие системы в целом, необходимо проанализировать этапы ее развития как самостоятельные системы [12, с. 209].

Первый этап – возникновение системы. Процесс возникновения можно подразделить на два этапа: 1) скрытый, когда в недрах старого появляются новые элементы, происходит их количественный рост; 2) явный, когда новые элементы образуют новую структуру [12, с. 178]. Второй этап – становление системы. Как только часть и целое становятся структурно тождественными, процесс становления прекращается. Система превращается в организованную систему, или целое [12, с. 194].

Важно указать, что особую роль в возникновении и становлении системы играют условия ее существования, которые способны как стимулировать процесс укрепления и усложнения структурных связей, тем самым способствовать развитию системы, так и препятствовать разрушающему действию на возникшую структуру, затрудняя или прекращая динамику развития системы.

Таким образом, процесс развития системы основывается на появлении новых элементов (возникших в недрах старой системы), их количественном увеличении, установлении и усложнении взаимодействия (взаимосвязей) между ними. Данный процесс – возникновение, становление, целостность структуры системы, выступает исследуемым нами нормопроцессом, где фазы «возникновение» и «целостность» в качественном аспекте соответствуют становлению социальной нормы.

Противоречие структуры (между дифференцированностью (накоплением новых элементов) и целостностью (старой структурой)) как источник развития системы аналогичным образом воспроизводится и в нормопроцессах. Последовательные переходы системы как элемента на более высокие иерархические уровни новых систем свидетельствует о преобразовании ее структуры в закономерности новых структур, или о включении нормы с менее общими и частично упорядоченными характеристиками (в виде фрагмента) в нормопроцессы более общего, упорядоченного содержания.

Необходимо подчеркнуть, что в оценочном аспекте все происходящие в обществе нормопроцессы можно подразделить на позитивные (социально полезные) и негативные (социально вредные), которые в свою очередь следует рассматривать как значимые либо нейтральные к позитивному праву. Причем прогрессивные и деструктивные нормопроцессы функционируют на основе единых закономерностей их динамики, аналогичного механизма развития, они проходят все этапы развития: от «возникновения» системы-процесса до «целостности» системы-процесса – состоявшейся социальной нормы. Поэтому возникает проблема необходимости управления всем многообразием данных процессов с позиций их социальной полезности и приоритетности. Её разрешение может быть осуществлено посредством применения механизма функций правового регулирования, к которым относятся статическая (функция закрепления), динамическая (функция способствования возникновению новых отношений) и негативная (функция вытеснения) [4, с. 38].

Сущность статической функции правового регулирования заключается в том, что, закрепляя определенные варианты общественных отношений, право способствует установлению наиболее устойчивых социальных связей [4, с. 39]. Эти устойчивые социальные связи (позитивные) находят свое выражение в целостных системах-процессах, структуры которых с точки зрения степени упорядоченности соответствуют сформировавшимся социальным нормам. И именно такие стабильные социальные связи (нормы) должны получать закрепление в позитивном праве, поскольку представляют собой реально существующие, наиболее целесообразные и предпочтительные варианты взаимодействия. Иерархия подобных «целостных систем – социальных норм» выражает объективно сложившиеся структуры (строй) конкретного общества, а будучи закрепленной в позитивном праве, воплощает в нем данные структуры.

Для права характерно и то, что в нем важное место отводится нормативным предписаниям, преследующим цель направить и организовать деятельность людей на достижение желательных (с точки зрения общественного развития) результатов. Здесь назначение правового воздействия на общественные отношения выражается в своего рода оформлении их движения: возникновении новых, изменении и совершенствовании уже возникших (динамическая функция) [4, с. 39].

В рамках данной функции проявляются творческие возможности права по преобразованию социальной реальности, когда правотворчество превращается в конструирование моделей нормопроцессов, в создание программно-прогностических установлений, которые содержат в себе перспективу (план) развития реальных социальных систем. Нормативно отображая фазы и сроки движения систем-процессов, субъекты правотворчества опережающе, целенаправленно закрепляют наиболее оптимальные варианты усложнения взаимосвязи между элементами, способствуя, с одной стороны, их дифференциации, а с другой – формированию целостных, интегративных свойств, совершенствуя тем самым структуры (законы и нормы) систем в заданном направлении, ускоряя либо замедляя темп, ритм движения, задавая или устраняя условия (факторы), способствующие позитивной динамике процессов.

В более широком контексте конструируемые нормативные модели (в рамках рассматриваемой функции) должны носить комплексный характер, учитывать не только прогноз-план закономерностей развития конкретной социальной системы, но и особенности движения систем более высокого иерархического порядка, где данная система (системы) выступает структурным элементом.

Негативная функция выражается в том, что правовое воздействие на общественные отношения преследует цель вытеснить социальные связи и явления, противоречащие интересам общества либо устаревшие, тормозящие общественное развитие [4, с. 41].

Данная функция наиболее эффективно может быть использована на этапах возникновения и становления негативных социальных систем-процессов, поскольку достижение этапа целостности затруднит оперативную ликвидацию систем. Активно вмешиваясь в фазу возникновения подобных систем, право способно прервать дальнейшие процессы укрепления и усложнения связей или взаимосвязей либо вообще ликвидировать процессы образования новых систем в недрах старых. Если же негативные системы достигли состояния зрелости, то есть превратились в целостные, то

их возможно преобразовать, воздействуя на системы более высокого порядка, создавая неблагоприятные условия для взаимодействия с однопорядковыми системами, нарушая их внутренние взаимосвязи. В результате этого социально вредная система может быть разрушена либо переведена на более низкий иерархический уровень с последующим целенаправленным воздействием в сторону ее практического вытеснения из общества.

Таким образом, исследование сферы правового регулирования должно основываться на учете ряда ее системных аспектов. Прежде всего, следует исходить из вероятностно-статистической природы всех социальных систем-процессов. Это даст предварительную возможность количественного измерения систем-процессов с точки зрения установления степени упорядоченности, повторяемости связей в тех или иных отношениях. Но высокая или низкая степень упорядоченности и повторяемости еще не показывает направленности движения и комплексный характер систем-процессов, особенно в условиях иерархического рассмотрения данных систем, где совмещаются и взаимодействуют системы с различными по уровням формами связей. Поэтому системы-процессы необходимо изучать в контексте их динамики, используя в качестве ориентира перспективу разрешения внутрисистемного противоречия, а также этапы становления системы, предполагая, что каждый процесс имеет свои параметры: фазы, стадии, промежуточные состояния, обусловленность закономерностями систем более высоких иерархических уровней. Вместе с тем системы-процессы важно оценивать с позиций их значимости для общества. Социально полезные процессы должны быть стабилизированы и получать импульс для прогрессивного развития. Социально вредные процессы необходимо ограничивать и вытеснять, освобождая общество от негативных явлений. Все это может быть достигнуто в результате правотворчества путем конструирования нормативных моделей позитивного права. Данные модели выступают средством преобразования социальной реальности в правовую реальность, а деятельность по их созданию – этапом правового регулирования.

Список литературы:

1. Теория государства и права : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Право и закон, 1996. – 424 с.
2. Пьянов Н.А. Актуальные проблемы теории государства и права : [учебное пособие] / Н.А. Пьянов. – Иркутск : Изд-во Иркутского государственного университета, 2007. – 253 с.
3. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : [учебник] / А.Ф. Черданцев ; предисл. С.С. Алексеева. – М. : Юристъ, 2003. – 395 с.
4. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования / В.М. Горшенев. – М. : Юридическая литература, 1972. – 258 с.
5. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права : [курс лекций] / Ф.Н. Фаткуллин. – Казань : Изд-во Казанского университета, 1987. – 336 с.
6. Сильченко Н.В. Закон: Проблемы этимологии, социологии и логики / Н.В. Сильченко ; под ред. С.Ф. Сокола. – Минск : Навука і тэхніка, 1993. – 119 с.
7. Проблемы общей теории права и государства : [учебник для вузов] / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М. : НОРМА ; ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
8. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
9. Цвік М.В. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) / М.В. Цвік // Право України. – 2010. – № 4. – С. 22–28.

10. Плахов В.Д. Социальные нормы. Философские основания общей теории / В.Д. Плахов. – М. : Мысль, 1985. – 253 с.

11. Кравец А.С. Вероятность и системы / А.С. Кравец. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1969. – 192 с.

12. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: методологические проблемы / А.Н. Аверьянов. – М. : Политиздат, 1985. – 263 с.

Анохін О. М. Проблеми дослідження системних аспектів сфери правового регулювання / О. М. Анохіна // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 19-25.

У статті розглядаються проблеми дослідження сфери правового регулювання. Акцент зроблено на розумінні зазначеної сфери як комплексу ієрархічно розташованих систем-процесів. Аналіз кількісних та якісних характеристик систем-процесів зроблено на основі використання механізму функцій правового регулювання.

Ключові слова: сфера правового регулювання, структура соціальних систем-процесів, функції правового регулювання.

**THE PROBLEMS IN THE STUDYING OF SYSTEMIC ASPECTS
OF THE SCOPE OF LEGAL REGULATION**

Anokhin A. N.

*Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

This article discusses the research scope of legal regulation. Emphasis is placed on understanding the scope specified as a set of hierarchically arranged systems processes. Analysis of quantitative and qualitative characteristics of systems processes is based on the use of the mechanism of regulatory functions.

Key words: area of legal regulation, structure of social systems processes, functions of law regulation.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66), 2014. № 3. С. 26-31.

УДК 342.7(477)+342.72/73(438)(043.5)

ФУНКЦІЇ ОМБУДСМАНА В СИСТЕМІ ФУНКЦІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОЗАХИСНИХ УСТАНОВ

Банах С. В.

*Тернопільський національний економічний університет,
м. Тернопіль, Україна*

У статті досліджуються проблемні питання розмежування функцій інституту омбудсмана з функціями інших національних правозахисних установ у сфері захисту прав і законних інтересів людини й громадянина, пропонуються способи підвищення якості їх взаємодії та співпраці.

Ключові слова: права людини, міжнародні стандарти, інститут омбудсмана, національна правозахисна установа, неурядові організації, функції, принципи.

Актуальність теми. Концепція захисту й реалізації прав людини стосується практично всіх сфер суспільного життя, її покладено в основу діяльності як державних установ, так і різних неурядових громадських організацій. Ключовими елементами ефективної національної правозахисної системи, які сприяють гармонізації й забезпеченню відповідності внутрішнього законодавства й практики міжнародним стандартам і нормам у галузі прав людини, виступають національні правозахисні установи, серед яких особливе місце посідає інститут омбудсмана. Основною функцією цього інституту є захист прав і законних інтересів людини й громадянина від свавілля й порушень із боку органів та посадових осіб публічної адміністрації. Інститут омбудсмана бере участь у всіх елементах механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина та під час виконання своїх функцій не може діяти відокремлено від інших державних органів і правозахисних установ. Однак у питаннях перетинання функцій інституту омбудсмана з функціями інших структур державної й муніципальної влади, правозахисних органів і громадських організацій виникає чимало питань та суперечностей. Визначення місця функцій омбудсмана в системі функцій інших правозахисних установ дозволить чіткіше зрозуміти природу та призначення цього інституту, шляхи й способи взаємодії таких органів, від підвищення якості якої залежить рівень забезпеченості й захищеності прав людини. Усе це обумовлює актуальність обраної теми.

Метою роботи є визначення місця функцій інституту омбудсмана в системі функцій інших правозахисних установ, розгляд основних принципів перетинання й розмежування цих функцій, вироблення пропозицій щодо підвищення якості взаємодії та співпраці таких структур у сфері забезпечення й захисту прав і свобод людини й громадянина.

Ступінь дослідження теми. В останні роки про підвищення інтересу до інституту омбудсмана свідчить велика кількість праць як вітчизняних, так і зарубіжних

науковців, присвячених всебічному дослідженню його правового статусу. До питань функціонування інституту омбудсмана зверталися Ю.С. Шемшученко, А.С. Автономов, Е.М. Аметистов, М.С. Башимов, В.В. Бойцова, О.В. Марцеляк, Н.С. Наулік та багато інших. Однак питання й проблеми взаємодії інституту омбудсмана з іншими правозахисними органами та структурами залишаються недостатньо дослідженими. Це дозволило визначити спрямування нашої роботи та викласти деякі теоретичні положення й висновки.

Виклад основного матеріалу. Створення та укріплення національних інфраструктур із заохочення й захисту прав людини було й залишається одним із ключових завдань різних міжнародних організацій, зокрема Організації Об'єднаних Націй, що відіграє провідну роль у реалізації прав людини. Її зусилля спрямовані на вироблення оптимальних структур і загальних умов і принципів діяльності відповідних установ. Особлива роль відводиться національним правозахисним установам (НПЗУ), які сприяють забезпеченню відповідності внутрішнього законодавства й практики міжнародним нормам у галузі прав людини, надаючи урядам підтримку в застосуванні цих норм, здійснюючи моніторинг та вирішуючи на національному рівні основні проблеми, що стосуються прав людини, таких як катування, свавільні затримання, торгівля людьми, права мігрантів, усі види дискримінації тощо. Національні правозахисні установи посідають центральне місце в національній системі захисту прав людини та розглядають найбільш важливі питання прав людини на національному рівні [7, с. 1].

Право вибору та визначення форм організації й функціонування національних правозахисних механізмів, їх інституціональна різноманітність самостійно визначаються кожною державою окремо та залежать від особливостей правових систем окремих країн, детермінуються національними особливостями й традиціями, розвитком правової культури суспільства. Відповідно до Віденської декларації та Програми дій держави мають право обирати такі структури національних правозахисних установ, які найбільш відповідають їх конкретним потребам та інтересам, однак вони повинні при цьому відповідати міжнародним стандартам у галузі прав людини та рекомендаціям, які були розроблені ООН і закріплені в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 48/134 від 20 грудня 1993 р. «Національні інститути зі сприяння й захисту прав людини», у додатку до якої сформульовано Принципи, що стосуються статусу національних інститутів, які займаються сприянням та захистом прав людини (у подальшому отримали назву Паризькі принципи). Паризькі принципи, які встановлюють стандарти у визначенні ролі й функцій національних правозахисних установ, були визнані критерієм легітимності та авторитету таких установ. Прив'язка національної організації до універсальних міжнародних стандартів із прав людини дозволяє їй бути механізмом, за допомогою якого прогрес і розвиток міжнародного права в галузі прав людини перетворюються на національну практику.

Відповідно до Паризьких принципів створення національної інституції з прав людини має бути закріплене в конституції країни або в іншому законі, де чітко прописано її роль і повноваження. Національні правозахисні установи повинні мати якомога ширший мандат, інфраструктуру, яка дозволяє їм виконувати свої функції, відповідне фінансування, щоб не залежати від уряду та не бути об'єктом впливу фінансових важелів, що могли би вплинути на цю незалежність [12, с. 1].

Аналіз змісту Паризьких принципів дає змогу виділити основні функції, які покладаються на національні інститути з прав людини, а саме:

– консультативно-рекомендаційну (розробляти й надавати в консультативному порядку уряду, парламенту та будь-якому іншому компетентному органу чи посадовій особі рекомендації, пропозиції міркування, які стосуються захисту прав людини);

– аналітичну (аналіз чинного законодавства, законопроектів і правозастосовної практики щодо реалізації й дотримання прав людини);

– інформаційно-просвітницьку;

– комунікативну (співробітництво з міжнародними та внутрішньодержавними інститутами, які займаються безпосередньо або опосередковано захистом прав і законних інтересів людини й громадянина);

– контрольну (без юрисдикційних повноважень) [9, с. 4–6].

Функції, які виконують національні правозахисні установи щодо заохочення й захисту прав людини, є надзвичайно широкими та не можуть виконуватися без активного співробітництва з іншими правозахисними установами й неурядовими організаціями та представниками громадськості. Відповідно до Паризьких принципів таке співробітництво й координація зусиль є необхідною умовою для досягнення успіху в галузі захисту прав людини.

Особливий наголос робиться на взаємодії національних правозахисних установ з усе більш зростаючою групою неурядових організацій, які діють, як правило, на місцевому рівні, тому більш повно володіють зібраною на місцях інформацією щодо проблем у сфері прав людини, яку центральним правозахисним установам зібрати важче. Наявність у державі розгалуженої мережі неурядових організацій у галузі прав людини, як слушно зазначає В.І. Гавриленко, засвідчує ступінь зрілості громадянського суспільства, рівень його розвитку, здатність до саморегулювання й самоврядування громадян та їх об'єднань із метою забезпечення прав і свобод усіх членів суспільства [1, с. 15]. Визначаючи сутність діяльності неурядових правозахисних організацій, Т.Д. Матвєєва зазначала, що вони є формуваннями неполітичного характеру, утвореними внаслідок вільного волевиявлення індивідів, які об'єднуються на основі спільних інтересів із метою захисту загально визнаних прав людини й громадянина [4, с. 15]. Як цілком слушно зазначає О.В. Пушкіна, крім таких традиційних для них форм правозахисної діяльності, як видання різних публікацій із питань захисту прав людини, пропаганда міжнародних стандартів у цій царині, аналіз відповідності норм національного законодавства до цих стандартів, проведення різноманітних конференцій і семінарів з актуальних питань дотримання прав людини, сучасні неурядові організації суттєво розширили коло своєї діяльності за допомогою надання персональної або колективної правової допомоги як окремим громадянам, так і їх об'єднанням [13, с. 4].

У свою чергу національні правозахисні установи, маючи більший досвід та обсяг знань у певних галузях і способах захисту прав людини, надають неурядовим організаціям допомогу у використанні більш широкого підходу до проблематики прав людини та механізмів, за допомогою яких такі проблеми можуть вирішуватися ефективніше [8, с. 9–10]. У своїй діяльності національні правозахисні установи й неурядові правозахисні організації доповнюють одне одного та на основі співробітництва й координації розширюють свої можливості щодо здійснення намічених програм у галузі забезпечення прав людини.

Більшість національних установ із питань заохочення й захисту прав людини, як правило, класифікують відповідно до належності до однієї з двох категорій: комісії з прав людини або інституту омбудсмана [5, с. 15].

У системі державного правозахисного механізму різних держав комісії з прав людини з'являються практично одночасно з омбудсманами. У багатьох випадках повноваження й функції омбудсмана практично аналогічні повноваженням комісій із прав людини. Функцією обох цих органів є захист прав окремих громадян, жоден із них не наділено повноваженнями приймати обов'язкові для виконання рішення. Водночас існують деякі відмінності між функціями цих органів, які пояснюють запровадження й одночасне функціонування в деяких країнах обох установ.

Головна функція омбудсмана полягає в тому, щоб забезпечити справедливість і законність дій органів державної влади щодо дотримання прав і свобод людини й громадянина. Загалом основне спрямування діяльності омбудсмана полягає в розгляді скарг окремих громадян на дії або бездіяльність державних органів чи посадових осіб, які порушують або можуть порушити, на думку громадян, їхні права чи інтереси.

Комісії з прав людини, як і омбудсмани, наділені компетенцією отримувати й розглядати скарги. Однак діяльність таких комісій спрямована переважно на реалізацію й захист прав людини шляхом підготовки пропозицій про прийняття, зміну й доповнення або відміну законодавчих та інших нормативних правових актів, які стосуються прав людини, а також на вироблення рекомендацій із проблемних питань забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина, їх доступу до правосуддя [10, с. 7].

Комісії з прав людини, як правило, наділені повноваженнями збирати й аналізувати інформацію з питань забезпечення й захисту прав людини та громадянина [6, с. 11–12], брати участь у виробленні концепцій і програм державної політики в зазначеній сфері, сприяти створенню умов для реалізації главою держави чи регіону його повноважень як гаранта прав і свобод людини, сприяти координації діяльності органів державної влади та управління з реалізації державної політики в галузі забезпечення й захисту прав і свобод людини й громадянина тощо. Як правило, комісії з прав людини мають статус консультативно-дорадчого органу та, діючи в межах виконавчої влади, здійснюють внутрішній контроль за роботою державного апарату [11, с. 1].

Принципово важливою відмінністю інституту омбудсмана від інших органів, які здійснюють захист прав і свобод людини й громадянина, у тому числі й комісій із прав людини, є його незалежність і непідпорядкованість будь-яким державним органам, органам місцевого самоврядування та посадовим особам, а також здатність здійснювати зовнішній контроль за їх діяльністю у сфері дотримання й захисту прав людини. Тоді як комісії з прав людини не можна вважати повністю незалежними, оскільки вони створюються при главі держави або головах регіональної виконавчої влади та можуть бути ліквідовані за їх рішенням. Крім того, комісії не захищені від втручання в їх діяльність, а багато членів комісій із прав людини, будучи державними службовцями та виконуючи свої обов'язки на громадських засадах, пов'язані корпоративними відносинами з органами виконавчої влади [3, с. 12].

Існувала думка, що комісії з прав людини поступово взагалі припинять своє існування та будуть замінені інститутом омбудсмана, однак практика багатьох країн

засвідчила доцільність та ефективність функціонування одночасно двох несудових органів щодо захисту прав людини [2, с. 24]. Хоча, як слушно зазначають деякі науковці, доцільність створення й одночасного функціонування двох незалежних органів на національному та (або) регіональному рівнях можлива за чіткого розподілу функцій комісій та інституту омбудсманів [15, с. 1–12].

Правильною є думка, що в колишніх тоталітарних країнах інститут омбудсмана виникає в більш несприятливих політико-правових та економічних умовах, тому вимушений брати на себе не властиві йому в нормальній ситуації широкі функції, які є більш характерними для комісій із прав людини, у зв'язку із чим класифікацію інститутів комісій та омбудсманів слід проводити залежно від повноважень і функцій, а не формально – за найменуванням [14, с. 8].

Висновки. Таким чином, інститут омбудсмана виконує функції допоміжного контролюючого органу, які пов'язані з функціями інших правозахисних установ відносинами координації для забезпечення їх нормального функціонування з точки зору дотримання прав і свобод людини й громадянина. Збільшення кількості національних правозахисних інститутів можна вважати позитивною тенденцією за умови чіткого розподілу їхніх функцій і компетенцій.

Співпраця омбудсмана з іншими національними правозахисними установами відбувається на основі партнерських і конструктивних взаємовідносин та сприяє більш повній інформованості громадян щодо своїх прав і свобод і способів їх захисту, забезпеченню прозорості й підзвітності урядових структур, розвитку демократичного й правового громадянського суспільства в цілому.

На нашу думку, для налагодження зв'язків і більш чіткої координації взаємодії омбудсманів з іншими правозахисними установами, для усунення дублювання окремих функцій слід запроваджувати практику укладення двосторонніх або багатосторонніх угод про співпрацю та обмін інформацією. Уникнення дублювання діяльності як на національному, так і на регіональному рівнях зробить більш ефективною співпрацю національних правозахисних установ та омбудсманів, не лише посилюючи їх взаємодоповнюваність, а й стимулюючи загалом розвиток механізмів захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина.

Список літератури:

1. Гавриленко В.И. Конституционное развитие России / В.И. Гавриленко. – Саратов : Саратовская гос. акад. права, 1996. – Вып. 2. – С. 79.
2. Копылов А.С. Об этапах становления комиссий по правам человека в Российской Федерации / А.С. Копылов // Участие власти в защите прав человека: комиссии и Уполномоченные / под ред. А.Ю. Сунгурова. – СПб. : Норма, 2001. – С. 24.
3. Маркелова Е.Г. Институт уполномоченного по правам человека в субъекте Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Е.Г. Маркелова. – Саратов, 2003. – 33 с.
4. Матвеева Т.Д. Международные и национальные инструменты и механизмы защиты прав человека : [курс лекций] / Т.Д. Матвеева. – М., 1995. – 150 с.
5. Матвеева Т.Д. Неправительственные организации в механизме защиты прав человека / Т.Д. Матвеева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 200 с.
6. Мелехин А.В. Специализированные государственные институты защиты прав человека в государствах Британского Содружества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / А.В. Мелехин. – М., 2008. – 27 с.

7. Национальные институты по правам человека – важные партнеры [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://euro-ombudsman.org/ombudsmen_activities/international_nco/nacionalnye-instituty-po-pravam-cheloveka-vazhnye-partnery.

8. Национальные правозащитные учреждения: история, принципы, роль и функции // Серия материалов по вопросам профессиональной подготовки № 4 / Организация Объединенных Наций (Центр по правам человека). – Нью-Йорк ; Женева, 2010. – С. 9–10.

9. Национальные учреждения по правам человека: руководство по созданию и укреплению национальных учреждений, занимающихся поощрением и защитой прав человека // Серия материалов по вопросам профессиональной подготовки № 4 / Организация Объединенных Наций (Центр по правам человека). – Нью-Йорк ; Женева, 1995. – С. 149.

10. Національні установи, які займаються захистом і заохоченням прав людини: виклад фактів / Харківська правозахисна група. – пер. з англ. з женецького видання Організації Об'єднаних Націй 1993 р. – Х., 2004. – 20 с.

11. Принципы, касающиеся статуса и функционирования национальных учреждений по защите и поощрению прав человека : Приложение к Резолюции 48/134 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1993 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/paris.shtml.

12. Положение о комиссии по правам человека при Президенте Российской Федерации от 18.10.1996 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.president-sovet.ru/archive/archive_of_normative_documents_of_the_council/regulations_of_the_commission_on_human_rights_under_president_of_russian_federation_to_the_decree_145.php.

13. Пушкіна О.В. Інститути громадянського суспільства в системі захисту прав і свобод людини / О.В. Пушкіна // Юридична Україна. – 2012. – № 1. – С. 4.

14. Чуксина В.В. Институт комиссий по правам человека в Российской Федерации: в свете мирового опыта : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / В.В. Чуксина. – Иркутск, 2005. – 24 с.

15. Эмих В.В. Компетенция Уполномоченных по правам человека в Российской Федерации (конституционно-правовое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / В.В. Эмих. – Екатеринбург, 2008. – 19 с.

Банах С. В. Функции омбудсмана в системе функций национальных правозащитных учреждений / С. В. Банах // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 26-31.

В статье исследуются проблемные вопросы разграничения функций института омбудсмана с функциями других национальных правозащитных организаций в сфере защиты прав и законных интересов человека и гражданина, предлагаются способы повышения качества взаимодействия и сотрудничества этих структур.

Ключевые слова: права и свободы человека, международные стандарты, институт омбудсмана, национальная правозащитная организация, неправительственная организация, функции омбудсмана, принципы.

FUNCTIONS OF OMBUDSMAN IN THE SYSTEM OF NATIONAL HUMAN RIGHTS INSTITUTIONS

*Banakh S. V.
Ternopil National Economic University,
Ternopil, Ukraine*

The article examines some of the functions of the Ombudsman to oversee the executive branch and the rules of good governance. The role and the functions of ombudsmen in international protection of human rights. Creation and foundation of Ombudsman's institution in countries with different law systems is the subject of my research work.

The Ombudsman's office is generally a place of last resort that investigates complaints after other statutory rights of recourse have been pursued. The ombudsman's purpose is not only the short-term resolution of conflicts created by often insensitive administrations, or to promote, over the medium term, an administrative culture that is able to adapt to the needs of its clients and that respects the fundamental values of society, but also, over the long term, to strive for a citizenry that knows how to resolve conflict and how to demand to be treated properly.

Key words: human rights and freedoms, international standards, institution of the ombudsman, national human rights institutions, non-governmental organization, functions of the ombudsman, principles.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 32-49.

УДК 340.5

**МЕТОДОЛОГИЯ СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОГО АНАЛИЗА:
ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ, ОБОБЩЕНИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ
ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ**

Водяников А. Ю.

*Научно-экспертный совет при Комитете Верховной Рады Украины
по вопросам европейской интеграции,
г. Киев, Украина*

В статье рассматриваются проблемы методологии сравнительно-правового анализа, делается попытка классификации основных методологических подходов в хронологическом порядке их возникновения. Автор выделяет пять основных методологических подходов (школ): сравнительное законодательство, компаративистские методы, функционализм, фактологизм и контекстуализм. Дается краткий обзор каждого из указанных подходов, их преимуществ и недостатков. В статье также поднимается вопрос о проблемах постсоветской юридической компаративистики.

Ключевые слова: методология сравнительно-правового анализа, эмпирические методы (сравнительное законодательство), компаративные методы, функционализм (функциональный подход), фактологизм (фактологический метод), контекстуальные подходы (контекстуализм).

Введение. Вопросы методологии сравнительно-правового анализа остаются предметом живой и зачастую жаркой дискуссии в научной среде. Ю.А. Тихомиров тонко подметил: «Несмотря на кажущуюся простоту правовых сравнений, аналогий и анализов, остается по-прежнему трудной задача освоения методологии сравнительного правоведения» [1, с. 54]. За последние пятьдесят лет вопросы методологии сравнительно-правового анализа стали предметом многочисленных научных изысканий, в первую очередь в западной правовой доктрине. Среди известных зарубежных компаративистов следует отметить работы таких специалистов, как М. Ансель, Г. Гаттеридж, Р. Давид, Л.-Ж. Константинеско, Х. Кетц, К. Цвайгерт, П. Легранд, У. Твининг и другие. В советский период проблематика сравнительного права стала предметом фундаментальных исследований С.Л. Зивса, А.Х. Саидова, А.О. Тилле, В.О. Тумонова, М.М. Файзиева, Г.В. Швецова и других. Среди украинских исследователей следует отметить труды Г.В. Александренко, Х.Н. Бехруза, В.Н. Денисова, В.К. Забегайло, Н.И. Козюбры, А.В. Кресина, П.Ф. Мартыненко, В.М. Шаповала, С.В. Шевчука и других.

С одной стороны, богатый научный дискурс дал толчок практическому использованию сравнительно-правовых подходов не только в сфере законодательной деятельности в разных странах мира, но и в сфере правоприменительной судебной практики. Даже такой бастион правовой автохтонности, как Верховный суд США, пал в начале XXI века под натиском сравнительно-правовых подходов: в решениях по делам *Roper v. Simmons* [2, с. 551–630], *Lawrence v. Texas* [3, с. 558–606], *Atkins v. Virginia* [4, с. 304–354]

он обратился к иностранной практике для целей толкования конституционных положений. Такой подход вызвал бурную и неоднозначную реакцию не только в американских научных кругах [5, с. 2695–2759; 6, с. 637–680; 7, с. 291–330], но и среди судей самого Верховного суда США [5, с. 2720–2722]. Более того, развитие наднациональных правовых систем, таких как право Европейского Союза, а также международных судебных учреждений, таких как Европейский суд по правам человека, Межамериканский суд по правам человека, Международный уголовный суд, Международный центр по урегулированию инвестиционных споров и другие, неотвратимо привело к необходимости легитимации юридической аргументации в судебных решениях через обращение к национальным правовым системам, их подходам, концепциям, методам, открыв тем самым бездонные «шлюзы» для сравнительно-правовых концепций, заимствований, аналогий и общих принципов [8, с. 106–148].

С другой стороны, открытые «шлюзы» сравнительно-правовой аргументации показали отсутствие четкого понимания методологического инструментария сравнительного права. Например, практика международных уголовных трибуналов широко использует сравнительно-правовой подход для целей определения понятий, стандартов доказывания или элементов преступления, обращаясь при этом к наиболее репрезентативным правовым системам (в лучшем случае), или к национальному праву самих судей (как было, например, в деле *Erdemovic* [9; 10, с. 402, 404]). Понимая важность проблемы надлежащего сравнительно-правового метода, Международный трибунал по бывшей Югославии в деле *Furundžija* попытался сформулировать основные положения используемого им метода: «Если нормы международного уголовного права не определяют какое-либо понятие уголовного права, ссылки на национальное законодательство становятся оправданными при таких условиях: 1) если иное не предусмотрено международно-правовой нормой, ссылка не должна идти только на одну национальную систему, скажем, на систему стран общего права или стран континентального права. Вместо этого международные суды обязаны обращаться к общим концепциям и правовым институтам, общим для основных правовых систем мира. Это означает процесс определения общих знаменателей в этих правовых системах с тем, чтобы четко акцентировать их общие основополагающие понятия; 2) поскольку «международные уголовные производства проявляют определенные черты, отличные от национальных уголовных производств», следует учитывать специфику международных уголовных производств, применяя понятия национального права. Таким образом, возможно избежать как механического импортирования или транспозиции из национального права в международные уголовные производства, так и связанного с этим искривления уникальных черт таких производств» [11, с. 70].

Это лишь один из показательных примеров, которые указывают на имеющуюся практическую необходимость рационализации применения сравнительного права в правоприменительной практике через определение методологического инструментария. Поэтому на данном этапе имеет смысл провести небольшую инвентаризацию основных методологических подходов, сложившихся в сфере сравнительного права. В этом отношении автор считает необходимым «вынести за скобки» полемику относительно существования отдельного сравнительно-правового метода, отличного от сравнительного метода, широко используемого в различных отраслях научных изыска-

ний. Французский исследователь Б. Жалюзю справедливо заметила: «Познавательный вопрос относительно того, является ли сравнительный метод специальным методом в сравнительном праве, подлежащим вычленению из сравнительного метода в целом, является бессодержательным, поскольку он неизбежно ведет к половинчатому ответу. Наоборот, действительным вопросом, который стоит, является вопрос методологии, непосредственно применимой в сравнительном праве» [12, с. 48]. Таким же образом не усматривается необходимость касаться вопроса о соотношении понятий «сравнительное право» и «сравнительное правоведение», которые, как представляется, являются следствием существования двух соперничающих методологических направлений в этой науке: функционализма («*porівняльне право*», «*comparative law*», «*droit comparé*») и контекстуализма («*porівняльне правознавство*», «*comparative legal studies*», «*études juridiques comparatives*») [13, с. 1099]. В этом отношении можно только кратко отметить, что некоторые ученые делают существенную ошибку, полагая, что различие между двумя терминами «объясняется, кроме различных подходов к определению объекта и предмета этой науки, неодинаковым правопониманием», и делая необоснованный вывод, что якобы в некоторых странах преимущественно используется один термин, а в других – другой [14, с. 516–517].

1. *В поисках истоков.* Истоки сравнительно-правовых методов нередко ищут во времена глубокой архаики, стараясь буквально «растянуть» историю сравнительного права от Гомера и Аристотеля через римских юристов, средневековые трактаты и работы деятелей эпохи Просвещения до наших дней [15, с. 12–31; 16, с. 1–19]. Это совсем не верно, поскольку нельзя отождествлять применение сравнений (а у некоторых авторов – и простых метафор в литературных произведениях) со сравнительным методом в праве. Хотя нельзя не признать особое влияние правовых идей и концепций в межкультурном диалоге между полисами Древней Греции и Римской республикой, тем не менее не существует свидетельств применения сравнительно-правовых подходов в законотворчестве или юридической науке, которая в свою очередь является продуктом периода поздней Римской республики [17, с. 1030; 18, с. 243–262]. Наверное, первым сравнительным исследованием в истории собственно правовой мысли, дошедшим до наших дней, является анонимная работа IV века *Collatio legume Romanorum et Mosaicarum*, в которой сравнивается римское право и Моисеев закон [19]. По мнению Д.В. Дождева, качество этого исследования очень низкое [20, с. 65], однако при всей своей простоте *Collatio* является первой известной нам попыткой сравнительно-правового подхода, а методы, используемые в этом произведении, оставались актуальными вплоть до XIX века. Вместе с тем *Collatio* иллюстрирует нам тезис об отсутствии каких-либо попыток сравнительно-правового подхода в период становления и развития римского права. Казуистика римской правовой аргументации, акцент на конкретных ситуациях, отсутствие идеи *lex generalis*, возникающей только во времена поздней империи [21, с. 17–50], – все это определило такой же казуистический подход автора *Collatio*. Ж.-М. Карбасс отмечает: «Для римских юрисконсультов норма не была чем-то *a priori*. Это не была норма заранее установленная, возникшая в силу реалий. Процесс был в точности наоборот. Из реальных юридических ситуаций *a posteriori* выводился принцип. Именно этот принцип римские юристы называли нормой» [22, с. 63; 23, с. 51]. Таким образом,

формирование норм права в римский период основывалось на понятии справедливого разрешения конкретного дела: собственно правоположение римского права сложно отождествить с современным понятием нормы или принципа. С такой точки зрения явно не обоснованными являются попытки найти элементы сравнительно-правовых подходов в современном их понимании в римскую эпоху.

Средневековая правовая мысль также не может дать примеров сравнительно-правового подхода по одной простой причине: в представлениях средневековых юристов предмет для такого сравнения отсутствовал. На начальном этапе такое положение дел было следствием неразвитости юридической науки и юридической профессии. В последующем, после того как в северной Италии были заново открыты юридические памятники римского права, право стало рассматриваться как трансцендентальное понятие, единое для всех народов, – *ius commune*. В. Шампей-Деплат отмечает: «Рассматривая в единстве римское право, его прочтение средневековыми юристами и каноническое право, юристы вычленяли общие принципы, которые со временем адаптировались к условиям каждой европейской страны. Такой «правовой метод *ius commune*» состоял в сравнении и установлении отношений иерархичности между правовыми нормами с целью вычленения тех норм, имеющих характер принципа, из массива всех иных норм, для определения как тех правоположений, которые противоречили принципам, так и тех, которые представляли собой их реализацию» [23, с. 57]. Этот же метод был положен в основу средневековых кодификаций местных обычаев. Однако в ментальности юристов позднего средневековья и эпохи Возрождения отсутствовали какие-либо представления о существовании отдельных правовых систем: право рассматривалось в своей совокупности единым и общим для всего христианского мира. Местные особенности и девиации в обычаях и практиках никоим образом не влияли на такое восприятие.

Научная революция XVI – XVII веков, которая коренным образом изменила картину мира в представлении человека, не только не поставила под сомнение существование единства права для всего христианского мира, но и дала новые аргументы и инструментарий для поиска общих принципов в праве. Математическая рациональность, попытки постичь природу при помощи математики, вера в существование имманентных априорных законов природы и социума прослеживаются во всем юридическом наследии этой эпохи. Работы И. Ньютона, Г. Лейбница, Р. Декарта сформировали особый дискурс, в том числе и в праве, основанный на представлении о существовании общих законов и закономерностей, которым подчиняется как человеческая природа, так и материальный мир. В. Шампей-Деплат утверждает: «Тот контекст трансформации концепций и методов научного знания полностью отразился и в сфере права. <...> Ранее получаемое в результате Божественного Откровения или решения власти знание естественного права стало связываться с рациональной логикой. С момента формулирования принципов естественного права их конкретные следствия могли теперь выводиться согласно логико-математической аргументации. Речь теперь шла о том, что все людские законы организованы вокруг определенного принципа, из которого их можно логически вывести...» [23, с. 60].

Не следует думать, что это влияние научной революции и математических подходов сошло на нет. Еще на Парижском конгрессе сравнительного права 1900 года

Р. Салей и Э. Ламберт, «отцы-основатели» науки сравнительного права, обосновали идею об универсальных принципах права, присущих всем правовым системам цивилизованных стран, поскольку право – рациональная наука, и в силу человеческой природы идеи разумности и рациональности подобны для всех развитых правовых систем [24, с. 738; 25, с. 7]. По мнению Р. Салея, именно в определении и исследовании принципов, общих для всех цивилизованных систем права, состоит основное задание сравнительного права; такие принципы являются универсальными, однако не имманентными составляющими «релятивного идеального права» (франц. *droit idéal relatif*) [26, с. 5]. Таким же образом лорд Р. Хальдейн в своей лекции 1900 года перед Юридическим обществом Шотландии отмечал: «Юриспруденция всех стран является преимущественно одинаковой в той части, которая касается ее основополагающих принципов. Уберите техническую терминологию – и отличия в значительной мере исчезнут. Тот, кто понимает правовой принцип и имеет достаточно широкое мировоззрение, чтобы не оставаться в плену провинциализма, является в любом случае наилучшим судьей» [27, с. 141–142]. Эти же резоны послужили основанием и мотивацией включения в перечень источников международного права, установленный Уставом Постоянной палаты международного правосудия, «общих принципов права, признанных цивилизованными нациями».

Не вдаваясь в более детальное исследование истории идеи сравнительного метода в праве, следы которой можно проследить во всем философском и правовом наследии человечества [26, с. 11–22; 28, с. 76–98; 17, с. 1027–1070], следует, однако, признать, что сам этот метод формируется только тогда, когда возникает в правовой науке и практике осознанная необходимость в сравнении. Такая необходимость формируется в свою очередь во времена становления независимых национальных правовых систем в XIX веке, то есть только с возникновением осознанного наукой предмета сравнительно-правовых исследований.

2. *Эмпирические методы: сравнительное законодательство.* Наверное, самым старым методом в сравнительных исследованиях является метод сравнительного законодательства, предложенный в 1889 году Л. Ококом [29, с. 8] и детализированный в работах барона Ф. де Порталья [12, с. 31]. Этот метод, который Л.-Ж. Константинеско охарактеризовал как «описательный метод» [12, с. 31], а К. Цвайгерт и Х. Кетц как «законодательное правопведение» [28, с. 48], сформировался в рамках экзегетической школы XIX века и опирался исключительно на законодательные тексты, которые, надлежащим образом рассмотренные и растолкованные, по мнению сторонников этого метода, способны предоставить исчерпывающие ответы на исследовательские вопросы [25, с. 6]. Так, в своем сравнительно-правовом исследовании гражданского права Ф. де Порталь следующим образом определил этот метод: «Гражданское право стало нашей отправной точкой, нашим уникальным светочем; анализ должен нас привести к синтезу, однако в отправной точке [исследования] синтез может нас только запутать. Наша работа, соответственно, начинается с классификации гражданских законов вне какой-либо заранее определенной системы; мы надеемся, безусловно, получить научное решение <...>. После достижения цели классификации это право предстанет перед нами как ясная, явная истина по такой формуле: гражданские законы проявляют одинаковую сущность во всех своих социальных формах» [30, с. 37–38].

Согласно этому первому и в методологическом плане анахроничному методу, сохраняющему, к слову, свои позиции в советской и современной постсоветской юридической науке, предметом исследования выступает законодательство, то есть *lex scripta*, а в основе лежит текстуализм и экзегеза текста. Однако уже в начале XX века, во время первого Международного конгресса сравнительного права, состоявшегося в Париже в 1900 году, разгорелась жаркая дискуссия относительно методов сравнительного права, в которой приняли участие такие выдающиеся юристы, как Р. Салей, Э. Юбер, Э. Ламбер [12, с. 32–33; 24, с. 733–742]. Так, Э. Ламбер в своем докладе раскритиковал метод сравнительного законодательства: «Если компаративист ограничивается поиском выражений права в иностранных кодексах и законах, он преимущественно получит только проявления устаревшего права, уже вышедшего из употребления (*déjà tombé en désuétude*). Изучения требует не просто теоретическая структура каждой правовой системы, а собственно характер (*physionomie*), принимаемый такой системой в силу испытания временем и практикой применения. Существенного знания действительных решений, принимаемых судами каждой страны, также не достаточно. Необходимо для действительно полезного продвижения в своей компаративистской работе знать дух и смысл каждого такого решения» [31, с. 50].

Именно с этого момента начинается поиск надлежащих методов сравнительно-правового исследования. По мнению К. Цвайгерта и Х. Кетца, сравнительное право «зародилось» на Парижском конгрессе [28, с. 9; 25, с. 3–4]. А Й. Райнер характеризует доклад Э. Ламбера «по сути программой» дисциплины сравнительного права [32, с. 21]. Р. Сакко справедливо указал: «После Э. Ламбера, Р. Салейя и Э. Рабеля лицемерный сравнительный подход, жестко определяемый кодифицированными текстами, судебными решениями или концептуальными определениями, перестал более быть обоснованным; норма, бывшая предметом сравнительных исследований, более не является всего лишь формализованной нормой» [33, с. 1167].

Парижский конгресс стал отправной точкой поиска объективных методов сравнения, которые в своем большинстве вплоть до конца 1930-х годов сводились к эмпирическим техникам сравнительного анализа. Так, болгарский юрист Ж. Сталев указывал на необходимость определения критерия, способствующего установлению тех институтов, норм и юридических конструкций различных правовых систем, которые могут подлежать сравнению, и такое сравнение будет оправданным [1, с. 55]. Немецкий исследователь Г.А. Шварц-Либерманн фон Валендорф также отмечал, что «сравнение является возможным и будет согласованным и логичным только при условии его осуществления согласно объективным критериям»; оно должно «принимать во внимание как время, так и пространство», его важным предварительным условием выступает «знание реального права, а не только формального», а весь этот труд может быть продуктивным только при условии знания «генеалогий исследуемых институтов» [12, с. 33–34]. Ю.А. Тихомиров также следует этой тенденции, предлагая шесть методологических правил, «ноу-хау-право» [1, с. 57–58].

3. *Компаративные методы.* В качестве логического продолжения дискуссии, начатой на Парижском конгрессе, в теории сравнительного права возникает недолговечное направление, которое условно можно назвать школой компаративных методов. Представители этого направления (Л.-Ж. Константинеско, Р. Давид, П. Арменжон, барон

Б. Нольде) попытались выйти за пределы формализованной нормы, полагаясь на более системные подходы в сравнительно-правовом анализе. Развитие компаративных методов связано с именем румынского компаративиста Л.-Ж. Константинеско, посвятившего вопросам методологии второй том своей монографии «*Traité de droit comparé*». Л.-Ж. Константинеско, предлагая рациональный и достаточно детализованный метод сравнительно-правового анализа, определяет три стадии этого процесса, формулируя «правило трех С»: познание, понимание, сравнение (франц. «*la règle des trois C*»: *connaître, comprendre, comparer*) [12, с. 35]. Первая стадия, по его мнению, базируется на пяти основных правилах: 1) изучение термина как такового; 2) исследование сравниваемого термина в его исходных источниках; 3) изучение сравниваемого термина в совокупности и общности источников права исследуемой правовой системы; 4) соблюдение иерархии правовых источников соответствующего правопорядка; 5) толкование сравниваемого термина в соответствии с надлежащим методом того правопорядка, которому он принадлежит. Понимание как второй этап сравнительно-правового анализа состоит в возвращении термина в его собственную правовую систему (в широком значении этого слова) с исследованием одновременно его политической, экономической и социальной среды. На этапе сравнения Л.-Ж. Константинеско рекомендует методично и последовательно сравнивать все аспекты термина, при этом такой анализ должен преследовать три основные цели: 1) идентифицировать и выделить все отношения, то есть все отличия и общие черты между сравниваемыми терминами; 2) определить важность установленных соотношений; 3) определить содержание таких отношений, то есть попытаться определить их причины и цели [12, с. 35].

В силу своей простоты компаративные методы оставались довольно популярными в 50–60-х годах XX века и заложили основы дальнейших изысканий в сфере методологии сравнительно-правового анализа.

4. *Функциональный подход.* Самым распространённым в современном сравнительном праве является функциональный подход, автором которого считают немецкого юриста Э. Рабеля [13, с. 1100; 12, с. 40; 34, с. 104–106]. Э. Рабель, будучи известным специалистом в сфере международного частного права, сформулировал функциональный метод, исследуя собственно коллизионные нормы различных правовых систем мира. Он был убежден, что «чтобы сравнительное исследование нас чему-нибудь научило, оно должно сосредоточиться на основах. Оно устанавливает по всему миру факты, общие для всех, проблемы повседневной жизни, общие функции правовых институтов» [35, с. 355]. Достаточно показательным примером применения этого подхода стало исследование «Частное право западной цивилизации», опубликованное в четырех номерах «*Louisiana Law Review*» за 1949–1950 годы [36, с. 1–14; 37, с. 107–119; 38, с. 265–275; 40, с. 431–460].

Как подытожил Д. Гербер, главная идея методологии функционализма, сформулированная Э. Рабелем, заключается в том, чтобы «изучить, как определенная проблема решается в двух или более правовых системах, и проанализировать отличия и сходства в соответствующих решениях такой проблемы» [13, с. 1100]. Такой подход базируется на постулате, что «в праве единственными сравнимыми предметами выступают предметы, исполняющие одинаковую функцию» [12, с. 40]. К. Цвайгерт и Х. Кетц отмечают: «Основным методическим принципом сравнительного правоведения

<...> является функциональность. Разумеется, нельзя сравнивать несравнимое, а сравнимо в праве лишь то, что выполняет одну и ту же задачу, одну и ту же функцию» [28, с. 50]. Если резюмировать кратко, то методология функционального подхода заключается в следующем: 1) постановка вопроса о конкретной проблеме и путях ее решения; 2) обзор правовых систем, путей и способов решения этой проблемы в таких системах; 3) изложение сходств и отличий в решениях проблемы; 4) определение перспективы, с учетом которой должны быть проанализированы возможные объяснения и обоснования таких сходств и отличий; 5) критическая оценка и анализ таких сходств и отличий [13, с. 1103–1104].

Несмотря на кажущуюся простоту, функциональный подход в сравнительном праве не является однородным. Как метко указал Р. Майклс, само понятие «функциональный метод» уже является тройным мисномером: во-первых, существует не один, а несколько функциональных методов; во-вторых, не все такие методы являются функциональными; в-третьих, немало исследователей, исповедующих этот подход, не следуют какому-либо определенному «методу» [41, с. 342]. Этот же автор выделяет пять основных направлений в методологии функционализма, которые могут быть положены в основу классификации для целей данной работы.

Неоаристотелевский подход (Й. Эссер, Дж. Гордли) заключается прежде всего в вычленении определенным образом функции из причины ее возникновения, эволюции и даже носителя (правовой нормы) согласно аристотелевской онтологии и метафизике. Сторонники этого направления исходят из универсальности проблем, решаемых различными правовыми системами. Отличия таких систем, соответственно, заключаются в реагировании на такие проблемы. Это в свою очередь обуславливает существование общих правовых принципов (*jus commune*), лежащих в основе формально отличающихся правовых систем [42, с. 613]. В этом отношении неоаристотелевский подход отрицает дюркгеймовское понимание функции [43, с. 117–118], глубоко укоренившееся в основах социальных наук.

Эволюционный функционализм (Д. Митраньи, Э. Гаас) развился из исторической школы права под влиянием взглядов Р. фон Иеринга [44, с. 215–231] на эволюцию права как результат столкновения различных социальных интересов и роль государства и права как регуляторов принуждения в обществе [44, с. 193, 231–246]. Право в рамках такого подхода рассматривается как инструмент развития общества, его прогресса и эволюции, что позволяет использовать его для целей социального инжиниринга: опыт одних правовых систем с этой точки зрения может быть использован для обеспечения соответствующего прогресса и соответствующего направления развития в других обществах. Сегодня наиболее примечательным примером применения эволюционного функционализма на практике была подготовка государств Центральной и Восточной Европы к вступлению в Европейский Союз (далее – ЕС), процесс которой показал как преимущества, так и недостатки такого подхода [45, с. 103–121]. Этот же подход был заложен в основу концепции и программы адаптации национального законодательства Украины к праву ЕС [46, с. 5–37], а главным и мощным идеологическим центром этого процесса выступал в течение всего своего недолгого существования Центр сравнительного права при Министерстве юстиции Украины (2001–2003 годы) [45, с. 191–196].

Структурный функционализм (Э. Дюркгейм, Р. Салей, П. Лаполь, Р. Паунд, Ф. Гек, представители школы правового реализма): в основу структурного функционализма заложена дюркгеймовская социология, в частности сформулированное Э. Дюркгеймом понятие функции как соотношения между элементами, а не их качества, субъективности намерений или целей. Э. Дюркгейм писал: «Если вдаваться в объяснения социального феномена, необходимо исследовать отдельно действительную причину, лежащую в его основе, и функцию, им выполняемую. Мы используем слово «функция», а не «цель» именно потому, что социальные явления в целом не существуют для достижения каких-то полезных результатов, ими продуцируемых. То, что следует отметить, заключается в установлении соотношения между рассматриваемым фактом и общими потребностями социального организма без попытки исследования того, является ли оно намеренным. Все эти вопросы намерений, к тому же, являются слишком субъективными, чтобы быть рассмотренными в научной плоскости» [43, с. 117–118]. Соответственно, идея объективной функции, отдельной от ее источника, носителя и целей, сформулированная Э. Дюркгеймом, дала толчок мощному интеллектуальному течению в сравнительном праве, направленному на изучение права в действии, в отличие от права, записанного в законодательных актах. Этот подход заложил основы социологической школы права, основателями которой выступили Е. Эрлих, Ф. фон Лист, Ф. Гек и Р. Паунд, и дал начало теориям правового реализма. Такое понимание права в действии, отстаиваемое Р. Паундом, в отличие от права в книгах, означает, что определенная проблема может решаться в одной правовой системе при помощи одного правового института, в то время как в другой – абсолютно иным институтом [47, с. 12–36]. Такой подход указывает на необходимость брать во внимание не только правоприменительную практику, но и фактические последствия такой практики. Иными словами, если вести речь, например, о судебной практике, то особое внимание следует уделять не столько изложенному в судебном решении, сколько фактическим последствиям такого решения. Это в свою очередь открывает неразведанное пространство неявных или латентных функций (концепция, предложенная в социологической теории Р. Мертоном [48, с. 379–448]), которые проявляются в качестве непреднамеренного следствия внедрения какого-либо социального института [49, с. 462–473; 50, с. 51–60; 51, с. 29–44]. Р. Мертон утверждает: «В основе разграничения между явными и латентными функциями лежит следующее: первые относятся к тем объективным и преднамеренным последствиям социального действия, которые способствуют приспособлению или адаптации некоторой определенной социальной единицы (индивидуум, подгруппа, социальная или культурная система); вторые относятся к непреднамеренным и неосознанным последствиям того же самого порядка» [48, с. 426].

Неокантианский функционализм (Г. Радбрух, М. Саломон, Э. Кассирер), основы которого были заложены Г. Радбрухом, привнесшим в философию права кантианские идеи об идеальном праве: сравнительное право не может обеспечить нахождение идеального права, однако является инструментом поиска наилучших решений и совершенствования правовой системы [52, с. 150–163]. Соответственно, *tertium comparationis*, согласно такому подходу, выступает представлением об идеальном праве. Особый толчок развитию неокантианского функционализма в сравнительном праве был дан рабо-

тами Э. Кассирера, который, развивая взгляды И. Канта на законы природы (такие законы, собственно, не являются присущими природе, а составляют только человеческие конструкты, отображающие их человеческое понимание), указывал на необходимость переноса акцента в сравнительных исследованиях с определения сущности предмета или явления на рассмотрение такого предмета или явления исключительно в его функциональном (эпистемологическом) отношении с разных точек зрения, поскольку именно такой подход обеспечивает рассмотрение определенного предмета или феномена только в его взаимосвязи с иными элементами и целями. Э. Кассирер писал: «Было бы несурзацей пытаться понять «место» без того, чтобы в то же самое время не соотносить его с другими, отличными от него; или пытаться определить момент времени без того, чтобы рассматривать его как точку в упорядоченном множестве. «Здесь» получает свое значение только по отношению к «там», а «сейчас» – с более поздним или более ранним, с ним сопоставляемым. <...> Всегда существует и будет существовать система отношений в том смысле, что каждый конкретный конструкт в них обозначает только отдельную позицию, получающую свое содержание только через ее связь с множеством однопорядковых предметов» [53, с. 172]. Функциональный подход этой школы, соответственно, построен на исследовании не собственно правовых институтов, а их отношения к конкретным проблемам, на решение которых они направлены, на исследование их отношений во всей правовой системе. Так, Ж. Лангрод вслед за М. Гартманном указывает: «Сравнительный метод является обобщающей индукцией, позволяющей путем сравнения сходств и отличий воспроизвести сравниваемые объекты и процессы в системе общих понятий <...> и также определить функциональные связи между явлениями» [54, с. 364].

Функциональная эквивалентность (англ. – *equivalence functionalism*; Й. Эссер, К. Цвайгерт, Х. Кетц), как и структурный функционализм, развилась в отдельное течение в сравнительном праве под влиянием социологического функционализма Р. Мертона, В. Голдшмидта и научного наследия К. Реннера. Согласно такому подходу подобные социальные институты могут выполнять отличные функции в зависимости от общества и исторического периода; вместе с тем подобные социальные потребности могут удовлетворяться различными институтами, что требует от исследователя установления соответствующих функциональных эквивалентов [41, с. 357]. В дальнейшем этот подход был непосредственно приспособлен для целей сравнительного права Й. Эссером и К. Цвайгертом [55, с. 5–18].

Однако, несмотря на такое разнообразие подходов в сравнительно-правовом функционализме, в их основе лежат общие методологические элементы. Во-первых, это акцент не на самой норме права или нормативной конструкции, а на ее действии, практическом применении. В качестве основного материала для исследования берется правоприменительная практика (не только и не столько судебная) как реакция соответствующих правовых систем на подобные ситуации или проблемы реальной жизни. Во-вторых, такая практика рассматривается в контексте ее функциональной корреляции с общественными отношениями [41, с. 342]. В-третьих, функция правовой нормы или правоположения выступает основой сравнения, то есть играет роль *tertium comparationis* [28, с. 68]. Это означает, что соответствующие нормы или институты, как правовые, так и неправовые, могут быть сравнимы, если являются функционально эк-

вивалентными, то есть выполняют подобные функции в своих системах. Как отмечают К. Цвейгерт и Х. Кетц, процесс сравнительно-правового анализа согласно методологическим принципам функционализма происходит в соответствии с таким алгоритмом: 1) постановка функционального вопроса или рабочей гипотезы, то есть формирование исследуемой проблемы; 2) представление правовых систем и путей решения ими исследуемого вопроса; 3) определение сходств и отличий в подходах к решению данного вопроса; 4) нахождение пояснений и обоснований таким сходствам и отличиям; 5) критическая оценка результатов такого анализа, включая зачастую определение лучшего подхода к решению вопроса [28, с. 50–54, 66–75; 13, с. 1103–1104].

5. *Фактологический метод.* Функциональный подход в своей практической плоскости имеет много общего с так называемым фактологическим методом (англ. *case method, factual method*; франц. *méthode factuelle, méthode de fait, méthode de cas concrets*), детально разработанным и обоснованным в рамках проекта Корнельского университета «Общая основа правовых систем» («*Common Core of Legal Systems*»), реализованного под руководством профессора Р. Шлезингера [56, с. 2–71; 57, с. 1–12], а также в работах Б. Маркезиниса и Р. Сакко. Как отмечает Б. Жалюзоз, этот метод считается логическим продолжением функционального подхода [12, с. 42]. Он предполагает выбор конкретной практической ситуации, определение ее элементов («единиц, составляющих факты конкретного дела») и сравнение таких элементов в различных правовых системах [58, с. 769; 59, с. 421–424]. Б. Маркезинис, один из наиболее влиятельных и авторитетных сторонников этого метода, описывает его так: «По сути, исследователь сравнивает ситуации, ему известные, оставляя без внимания структуру или терминологию, которые либо трудно переводятся, либо вводят в заблуждение» [60, с. 810]. Этот подход, соответственно, исходит из правоприменительной практики как основы сравнения. Б. Маркезинис утверждает: «Покуда осуществляется такое сравнение, становятся явными отличия в решениях [конкретных проблем] и их обоснования. Необходимость их пояснения становится насущной, и исследователь направляется или даже погружается до уровня отличного и более глубокого анализа, требующего от него обнаружить скорее основы правовой политики, определяющие конкретное судебное решение, нежели [исследовать] технику его формулирования» [60, с. 823].

Преимущество фактологического подхода заключается в том, что его методология позволяет отыскать в правоприменительной практике те соображения правовой политики, которые определяют те или иные решения подобных проблем в различных правовых системах. Ведь именно такая практика дает возможность определить то, в чем заключается реальное значение определенной нормы или правового положения относительно конкретных законодательных формулировок.

6. *Контекстуальные подходы.* Контекстуальные подходы развились также в ответ на недостатки компаративного текстуализма. Они направлены на исследование «права в действии»: основное внимание уделяется контексту нормы права, который должен пояснить внешние факторы (экономические, политические, социологические, культурологические и другие), являющиеся для нее определяющими [12, с. 42]. В их основе лежит попытка устранить недостатки функционализма: в сравнительном праве в последние годы было выдвинуто несколько альтернативных методологических

подходов, уделяющих большее внимание внеправовому контексту существования правовых систем, поскольку для надлежащего понимания определенной нормы, правового института, отрасли или правовой системы в целом следует учитывать правовую культуру, экономические факторы, политические реалии, социальные условия и другие факторы, составляющие контекст или эпистемологические рамки существования таких норм, институтов, отраслей или систем.

Контекстуальные подходы основываются на отрицании функционализма как наиболее притягательной методологии в сравнительном праве, поскольку функционализм, зародившись в доктрине международного частного права и будучи генетически с ним связанным, ориентирован на нахождение и акцентирование сходств [13, с. 1106]. П. Легранд, наиболее последовательный и авторитетный представитель контекстуальной методологии, так обобщил идею контекстуализма: «Никакая форма слов, которые должны составлять «норму», не может полностью избежать семантического содержания, поскольку никакая норма не может быть бессодержательной. <...> Однако содержание нормы не раскрывается полностью собственно самой нормой, норма никогда не является самоочевидной. Наверное, содержание возникает из нормы, поскольку считается, что оно должно существовать, даже виртуально, в самой норме еще до применения интерпретационного аппарата. В такой степени содержание нормы является неконтекстуальным. Однако содержание также – и вероятно, чаще всего – выступает функцией применения нормы лицом, ее толкующим, конкретизации или применения ее в контексте событий, регулировать которые она направлена. <...> Поэтому содержание нормы является функцией эпистемологических установок лица, ее толкующего, которые в свою очередь являются исторически и культурно обусловленными» [61, с. 114]. Таким образом, по мнению сторонников таких подходов, норма не может быть вычленена из своего контекста, которым выступает правовая культура, и низведена до писаного текста. Поэтому само писаное право, законодательная норма как текст не может раскрыть само по себе содержание и особенности правовой системы. П. Легранд отмечал: «Нормы, например, являются в целом эфемерными и неизбежно обусловленными. <...> Поэтому независимо от того, являются они законодательными или судебными по своему происхождению, нормы губительны [для сравнительно-правового анализа – А. В.] в той мере, в которой они представляют только поверхностный образ правовой системы» [62, с. 55–56].

Названный ученый также утверждал: «Сравнительно-правовые исследования следует в лучшем случае рассматривать в качестве герменевтических пояснений и опосредствования различных форм правового опыта в рамках описываемого и критического метаязыка. <...> Сравнение должно носить не объединяющий, а множественный эффект: оно должно быть направлено на упорядочение разнообразия дискурсов в своих различных (культурных) формах и противостоять бессознательной тенденции к единообразию <...> сравнение должно включать первоочередное и фундаментальное исследование отличий» [61, с. 123–124]. Исходя из презумпции отличий, контекстуальный подход подчеркивает необходимость исследования в первую очередь эпистемологических основ правовой системы, ее *mentalité* по П. Легранду [61, с. 121].

Выводы. Приведенная выше классификация подходов в сфере сравнительно-правовой методологии никоим образом не претендует на исчерпывающий характер.

Однако даже такой беглый анализ указывает на существенное разнообразие и плюрализм, существующие в этой сфере научного знания. Вместе с тем следует отметить, что преобладающие взгляды и концепции в национальной науке все еще остаются устаревшими. А.Х. Саидов в этом контексте справедливо отметил: «Теория сравнительно-правового метода в том виде, в котором она существует сегодня, скорее может быть названа теорией сравнительного законодательства, нежели теорией сравнительного правоведения. Сравнительное законодательство – это сравнение нормативных источников по конкретным правовым проблемам, преимущественно на уровне отраслей права и правовых институтов» [63, с. 12].

Как представляется, причины такой ситуации следует искать не столько в теории сравнительно-правовых исследований, сколько в самой теории права, господствующей на постсоветском пространстве. Собственно, причины такой ретроградности заложены в том этатистском понимании права, сформировавшемся со времен Французской революции, кульминацией которого стали легалистские концепции советского права и правосознания. Как подытожил Р. Циппелиус, согласно таким подходам право понимается как «структура предписаний, которая фактически сводится к оформлению и выражению воли тех, кому принадлежит государственная власть» [64, с. 12]. Эту же черту подчеркивает и Н.М. Онищенко, которая характеризует легализм как определяющий право исключительно как веления государства [65, с. 46].

Согласно сформировавшейся в постсоветской доктрине догме право неразрывно связано с государством, им устанавливается и охраняется [66, с. 83–86; 67, с. 142; 68, с. 17–19]. Эта догматика – наследие жестких идеологических рамок, в которые была поставлена юридическая наука в СССР, рамок ленинско-сталинского ответвления марксизма. Можно даже определить дату установления этой догмы: в 1938 году А.Я. Вышинский определил право как «совокупность правил общежития, выражающих волю господствующего класса, применение которых обеспечивается силой государства». Все последующие и даже современные определения являются фактически вариациями этого определения. Так эта догма монополизировала советский и постсоветский университетский дискурс: ее заучивают на первом курсе юридического факультета, и нет ни одного учебника, где эта догма не присутствовала бы.

В таком прокрустовом ложе современной постсоветской юридической науки изначально отсутствуют предпосылки для полноценного развития сравнительно-правовых дисциплин. Если право, согласно такой юридической «ортодоксии», неразрывно связано с государством, им устанавливается и охраняется, то никакой другой подход, кроме «сравнительно-законодательного», не вписывается в такую парадигму; как, собственно, не вписывается в такую парадигму и правовая реальность. Р. Коттеррель справедливо отметил: «Любое общество, независимо от его природы, проявляет правовой плюрализм: в нем существуют различные правовые режимы, существующие и даже конкурирующие в одном и том же социальном пространстве. Некоторые из этих правовых режимов (особенно те, которые являются социально наиболее фундаментальными) не подпадают под контроль или надзор государства или юридической профессии» [69, с. 84]. Соответственно, право не всегда существует благодаря государству, а взаимосвязь государства и права следует рассматривать как «предмет для исследования, а не установленный факт» [70, с. 472].

Более ста лет назад Е. Эрлих указывал: «Даже если сосредоточиться на «официальном праве», все равно будет всплывать существенная зависимость от структур неофициальных или обычных правил в сфере определения критериев разумности или справедливости» [70, с. 472]. Существующие методологические подходы в современном сравнительном праве пытаются решить эту сложную дилемму методов, критериев и подходов, которые учитывали бы правовые реалии различных правовых систем, давно отбросив неадекватные «сравнительно-законодательные» подходы. Сформировавшиеся школы и направления (функционализм, контекстуализм, фактологизм) на данном этапе являются наиболее распространенными, имеющими многочисленных сторонников, определяющими тренд дальнейшего развития науки сравнительного права. Однако динамизм такого развития указывает на огромный потенциал для формирования и становления альтернативных подходов, основанных как на синтезе методологий этих школ, так и на абсолютно новых идеях и междисциплинарных подходах.

Список литературы:

1. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. – М. : Норма, 1996. – 432 с.
2. United States Supreme Court Judgment. *Roper, Superintendent, Potosi Correctional Center v. Simmons* // United States Reports. – 2005. – Vol. 543. – P. 551–630.
3. United States Supreme Court Judgment. *Lawrence et al. v. Texas* // United States Reports. – 2002. – Vol. 539. – P. 558–606.
4. United States Supreme Court Judgment. *Atkins v. Virginia* // United States Reports. – 2001. – Vol. 536. – P. 304–354.
5. Benvenuto O.J. Reevaluating the Debate Surrounding the Supreme Court's Use of Foreign Precedent / O.J. Benvenuto // *Fordham Law Review*. – 2006. – Vol. 74. – Issue 5. – P. 2695–2759.
6. Parrish A.L. Storm in a Teacup: The U.S. Supreme Court's Use of Foreign Law / A.L. Parrish // *University of Illinois Law Review*. – 2007. – № 2. – P. 637–680.
7. Delahunty R.J. Against Foreign Law / R.J. Delahunty and J. Yoo // *Harvard Journal of Law & Public Policy*. – 2005. – Vol. 29. – № 1. – P. 291–330.
8. Водяников О.Ю. Теорія принципу в міжнародному праві / О.Ю. Водяников // *Український щорічник міжнародного права* (2009 р.). – К. : Фенікс, 2014. – С. 97–180.
9. Case № IT-96-22-A: Prosecutor v. Erdemovic, Judgment of the Appeals Chamber of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, 7 October 1997, Separate and Dissenting Opinion of Judge Cassese [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/x/cases/erdemovic/acjug/en/erd-adojcas971007e.pdf>.
10. Raimondo F.O. General Principles of Law as Applied by International Criminal Courts and Tribunals / F.O. Raimondo // *The Law and Practice of International Courts and Tribunals*. – 2007. – Vol. 6. – P. 393–406.
11. Case № IT-95-17/1-T Prosecutor v. Furundžija, Judgment of the Trial Chamber of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, 10 December 1998 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf>.
12. Jaluzot B. Méthodologie du droit comparé. Bilan et perspective / B. Jaluzot // *Revue internationale de droit comparé*. – 2005. – № 1. – P. 29–48.
13. Husa J. Methodology of Comparative Law Today: From Paradoxes to Flexibility? / J. Husa // *Revue internationale de droit comparé*. – 2006. – № 4. – P. 1095–1117.
14. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
15. Лафитский В.И. Сравнительное правоведение в образах права / В.И. Лафитский. – М. : Статут, 2010. – Т. 1. – 429 с.

16. Рассказов Л.П. Генезис сравнительного правоведения и его формирования как науки и учебной дисциплины / Л.П. Рассказов // Научный журнал КубГАУ. – 2014. – № 95(01). – С. 1–19.
17. Hug W. The History of Comparative Law / W. Hug // Harvard Law Review. – 1931–1932. – Vol. 45. – № 6. – P. 1027–1070.
18. Tuori K. The Myth of Quintus Mucius Scaevola: Founding Father of Legal Science? / K. Tuori // Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. – 2004. – Vol. 72. – P. 243–262.
19. Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio. With Introduction, Facsimile and Transcription of the Berlin Codex, Translation, Notes and Appendices / ed. by rev. M. Hyamson. – London ; New York et al. : Henry Frowde ; Oxford University Press, 1913. – 280 p.
20. Дождев Д.В. Римское частное право : [учебник для вузов] / Д.В. Дождев ; под ред. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма – Инфра-М, 1996. – 245 с.
21. Сильвестрова Е.В. Lex generalis. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V – X вв. н. э. / Е.В. Сильвестрова. – М. : Индик, 2007. – 237 с.
22. Carbasse J.-M. Introduction historique au droit / J.-M. Carbasse. – Paris : P.U.F., 1998. – 379 p.
23. Champeil-Desplats V. Méthodologies du droit et des sciences du droit / V. Champeil-Desplats. – Paris : Daloz, 2014. – 432 p.
24. Jamin C. Le vieux rêve de Saleilles et Lambert revisité. A propos du centenaire du Congrès international de droit comparé de Paris / C. Jamin // Revue internationale de droit comparé. – 2000. – Vol. 52. – № 4. – P. 733–751.
25. Munday R. Accounting for an Encounter / R. Munday // Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions / ed. by P. Legrand, R. Munday. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – P. 3–28.
26. Gutteridge H.C. Comparative Law. An Introduction to the Comparative Method of Legal Study and Research / H.C. Gutteridge. – London : Cambridge University Press, 1946. – 208 p.
27. Haldane R.B. The Appellate Courts of the Empire. An address delivered in January, 1900, at Edinburgh, before the Scots Law Society / R.B. Haldane // Haldane R.B. Education and Empire. Addresses on Certain Topics of the Day / R.B. Haldane. – London : John Murray, 1902. – P. 131–161.
28. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кёгц. – пер. с нем. – М. : Международные отношения, 2000. – Т. 1 : Основы. – 2000. – 480 с.
29. Aucoc L. Les études de législation comparée en France / L. Aucoc. – Paris : Alfonse Picard, 1889. – 17 p.
30. De Portal F. Politique des lois civiles ou Science des législations comparées / F. de Portal. – Paris : A. Durand et Pedone Lauriel, 1873–1877. – Т. 1. – 1873. – 458 p.
31. Lambert É. Conception générale, définition, méthode et histoire du droit comparé. Le droit comparé et l'enseignement du droit ; transcription de l'intervention d'E. Lambert / É. Lambert // Congrès international de droit comparé, tenu à Paris du 31 juillet au 4 août 1900. Procès-verbaux des séances et documents : 2 vols. – Paris : LGDJ, 1905. – Vol. I. – 1905. – P. 26–61.
32. Rainer J.M. Introduction to Comparative Law / J.M. Rainer. – Wien : Manzsche Verlags – und Universitätsbuchhandlung, 2010. – 158 p.
33. Sacco R. One Hundred Years of Comparative Law / R. Sacco // Tulane Law Review. – 2001. – Vol. 75. – P. 1159–1176.
34. Graziadei M. The Functionalist Heritage / M. Graziadei // Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions / ed. by P. Legrand, R. Munday. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – P. 100–130.
35. Rabel E. Comparative Conflicts Law / E. Rabel // Indiana Law Journal. – 1948–1949. – Vol. 24. – P. 353–362.
36. Rabel E. Private Laws of Western Civilization / E. Rabel // Louisiana Law Review. – 1949–1950. – Vol. X. – P. 1–14.
37. Rabel E. Private Laws of Western Civilization. Part II: French Civil Code / E. Rabel // Louisiana Law Review. – 1949–1950. – Vol. X. – P. 107–119.
38. Rabel E. Private Laws of Western Civilization. Part III: The German and the Swiss Civil Codes / E. Rabel // Louisiana Law Review. – 1949–1950. – Vol. X. – P. 265–275.
40. Rabel E. Private Laws of Western Civilization. Part IV: Civil Law and Common Law / Ernst Rabel // Louisiana Law Review. – 1949–1950. – Vol. X. – P. 431–460.
41. Michaels R. The Functional Method of Comparative Law / R. Michaels // The Oxford Handbook of Comparative Law / ed. by M. Reimann and R. Zimmermann. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 339–382.
42. Gordley J. Is Comparative Law a Distinct Discipline? / J. Gordley // American Journal of Comparative Law. – 1998. – Vol. 46. – P. 607–615.

43. Durkheim É. Les règles de la méthode sociologique / É. Durkheim. – 7-ième edn. – Paris : Librairie Félix Algan, 1919. – 186 p.
44. Von Ihering R. Law as a Means to an End / R. von Ihering ; transl. from German by I. Husik. – Boston : The Boston Book Company, 1913. – 483 p.
45. Кравчук І.В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І.В. Кравчук, М.М. Парапан. – К. : ВД «Слово», 2004. – 320 с.
46. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми : [монографія] / за ред. В.П. Горбатенка. – К. : Юридична думка, 2005. – 332 с.
47. Pound R. Law in Books and Law in Action / R. Pound // *American Law Review*. – 1910. – Vol. 44. – P. 12–36.
48. Мертон Р.К. Явные и латентные функции / Р.К. Мертон // *Американская социологическая мысль* / под ред. В.И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 379–448.
49. Merton R.K. Sociological Theory / R.K. Merton // *American Journal of Sociology*. – 1945. – Vol. 50. – № 6. – P. 462–473.
50. Helm P. Manifest and Latent Functions / P. Helm // *The Philosophical Quarterly*. – 1971. – Vol. 21. – № 82 – P. 51–60.
51. Campbell C. A Dubious Distinction? An Inquiry into the Value and Use of Merton's Concepts of Manifest and Latent Function / C. Campbell // *American Sociological Review*. – 1982. – Vol. 47. – № 1. – P. 29–44.
52. Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух. – пер. з нім. – К. : Тандем, 2006. – 316 с.
53. Cassirer E. Substance and Function and Einstein's Theory of Relativity / E. Cassirer. – transl. from German. – Chicago ; London : The Open Court Publishing Company, 1923. – 465 p.
54. Langrod G. Quelques réflexions méthodologiques sur la comparaison en science juridique / G. Langrod // *Revue internationale de droit comparé*. – 1957. – Vol. 9. – № 2. – P. 353–369.
55. Zweigert K. Des solutions identiques par des voies différentes (Quelques observations en matière de droit comparé) / K. Zweigert // *Revue internationale de droit comparé*. – 1966. – Vol. 18. – № 1. – P. 5–18.
56. Schlesinger R.B. Formation of Contracts – A Study of the Common Core of Legal Systems: Introduction / R.B. Schlesinger // *Cornell International Law Journal*. – 1969. – Vol. 2. – P. 2–71.
57. Longo G.E. The Cornell Project on the Common Core of Legal Systems: Views of a Civilian / G.E. Longo // *Columbia Journal of Transnational Law*. – 1965. – Vol. 4. – Issue 1. – P. 1–12.
58. Drobniг U. Memorial Address for Rudolf Schlesinger: Delievered at the University of Trento Law School / U. Drobniг // *Hastings International and Comparative Law Review*. – 1998. – Vol. 21. – Issue 4. – P. 765–770.
59. Rozmaryn S. Étude comparative de cas administratifs concrets / S. Rozmaryn // *Revue internationale de droit comparé*. – 1967. – Vol. 19. – № 2. – P. 421–424.
60. Marquesinis B. Unité ou divergence: à la recherche des ressemblances dans le droit européen contemporain / B. Marquesinis // *Revue internationale de droit comparé*. – 2001. – Vol. 53. – № 4. – P. 807–830.
61. Legrand P. The Impossibility of “Legal Transplants” / P. Legrand // *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. – 1997. – Vol. 4. – Issue 2. – P. 111–124.
62. Legrand P. European Legal Systems are not Converging / P. Legrand // *International and Comparative Law Quarterly*. – 1996. – Vol. 45. – № 1. – P. 52–81.
63. Саидов А.Х. Теоретические проблемы советского сравнительного правоведения : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А.Х. Саидов. – М., 1984. – 204 с.
64. Циппеліус Р. Філософія права : [підручник] / Р. Циппеліус. – пер. з нім. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
65. Оніщенко Н.М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.М. Оніщенко. – К., 2002. – 426 с.
66. Общая теория права : [учебник для юрид. вузов] / [Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин, В.В. Лазарев и др.] ; под общ. ред. А.С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 384 с.
67. Борисов Г.А. Теория государства и права : [учебник] / Г.А. Борисов. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 292 с.
68. Основы государства и права : [учеб. пособие для поступающих в вузы] / [И.А. Андреева, С.П. Бузынова, К.С. Бельский и др.] ; под ред. О.Е. Кутафина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 1994. – 296 с.
69. Cotterrell R. Ehrlich at the Edge of Empire: Centres and Peripheries in Legal Studies / R. Cotterrell // *Living Law. Reconsidering Eugen Ehrlich* / ed. by M. Hertogh. – Oxford ; Portland : Hart Publ., 2009. – P. 75–94.
70. Hertogh M. A «European» Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich / M. Hertogh // *Journal of Law and Society*. – 2004. – Vol. 31. – № 4. – P. 457–481.

Водяніков О. Ю. Методологія порівняльно-правового аналізу: історія становлення, узагальнення та класифікація основних підходів / О. Ю. Водяніков // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 32-49.

У статті розглядаються проблеми методології порівняльно-правового аналізу, робиться спроба класифікації основних методологічних підходів у хронологічному порядку їх виникнення. Автор виокремлює п'ять основних методологічних підходів (шкіл): порівняльне законодавство, компаративні методи, функціоналізм, фактологізм та контекстуалізм. Робиться стислий огляд кожного зі вказаних підходів, їх переваг і недоліків. У статті також підіймаються питання про проблеми пострадянської юридичної компаративістики.

Ключові слова: методологія порівняльно-правового аналізу, емпіричні методи (порівняльне законодавство), компаративні методи, функціоналізм (функціональний підхід), фактологізм (фактологічний підхід), контекстуальні підходи (контекстуалізм).

METHODOLOGY OF COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS: HISTORY OF EVOLUTION, OVERVIEW AND CLASSIFICATION OF PREVAILING APPROACHES

Vodyannikov O. Yu.

Scientific and Expert Council at the Parliamentary Committee for European Integration, Kyiv, Ukraine

Comparative law methodology has gradually seized to be the topic of purely academic interest. Rich scholarly discourse, globalization and rapid proliferation of international tribunals, prompted practitioners to look at comparative law more closely. The well established demand for comparative law research and solutions from national legislatures is being vigorously supplemented by national and international judicatures who more often recourse to comparative law in order to fill lacunae in national and international law through extensive borrowings from other legal systems. This is even more evident in case of international tribunals where the need to legitimize judicial reasoning opened the floodgates for comparative legal concepts, borrowings, analogies and general principles.

This article aims to present a survey of comparative law methodology, its leading schools of thought. It argues that the emergence of comparative law as a discipline with a distinct methods and tools, separate from general comparative method known since Antiquity, dates back to the period of formation of national legal systems with their distinct ethos. The second half of XIX century can with surety be defined as starting point of comparative law.

The article review five major approaches to the comparative law methodology: comparative legislation, comparative methods, functionalism, case law methods and contextualism. Each approach is being presented with its peculiar advantages and drawbacks. The article also touches upon the persisting problems in post-soviet doctrines of comparative law.

The earliest methodological school emerged was comparative legislation (L. Aucoc, F. de Portal), premised on the idea that comparative law should be focused on positive legislation (*lex scripta*) and be limited to legislative comparisons. The reign of this school of thought lasted till the beginning of XX century until it sustained a devastating blow during the Paris International Congress of Comparative Law (1900), where “founding fathers” of contemporary comparative law discipline (R. Saleilles, E. Huber, E. Lambert) effectively attacked its drawbacks and vices.

The 1900 International Congress set the agenda of the comparative law discipline for the XX century. To address the appeal of the Congress, a number of methodological approaches were suggested that can be united under the head of comparative methods (L.-J. Constantinesco, R. David, P. Arminjon, baron B. Nolde). The most detailed and accentuated approach was offered by L.-J. Constantinesco who proposed “*la règle des trois C*” – know, understand, compare. The comparative methods went further than mere legislative texts comparisons and endeavored to bypass the textualist bias of XIX century. Despite their simplicity, their popularity was short-lived. However the school nurtured a conducive milieu for emerging and development of two competing schools – functionalism and contextualism.

Functionalism has become the mainstream in contemporary comparative law. Borne out of the private international law the functional method as was aptly observed by R. Michaels, is a “trifold misnomer”: there is not one but several functional methods, not all methods so called are functional, and some authors claiming to adhere to it fail to follow any recognizable method. There are at least five recognizable currents in the functionalism (not to mention often recourse to several or all of them at once): 1) neo-Aristotelianism; 2) evolutionary functionalism; 3) Durkheimian structural functionalism; 4) neo-Kantian functionalism; 5) equivalence functionalism.

Case-law method (factologism) is a promising offshoot of functionalism, developed under the Common Core of Legal Systems Project of the Cornell University. It consists in identification of a concrete situation, its decomposition into units of analysis and comparison of such units under various legal systems. This method allows to discern from the case law and legal practice those policy considerations that are not evident, overt or proclaimed in the legislative wordings but hidden, implied and at the same time decisive.

As a reaction to deficiencies and drawbacks of functionalism, within the tenets of sociological school of law emerged contextualism called to be premised on law in action, compared to law in books bias of functionalism. Contextual methods are based on the firm rejection of functionalism as the most attractive methodology in comparative law, as functionalism, originated from private international law, is focused on finding and highlighting similarities. This school of thought proceeds from the assumption that a rule of law may not be detached from its context, formed by legal culture, history, politics, social relations, traditions etc. Therefore contextual approaches proceed from presumption of differences, they seek to identify such differences and explore them.

Key words: comparative law methodology, empiric methods (comparative legislation), comparative methods, functionalism, case law methods, contextualism.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 50-58.

УДК 341.232.2:616-036.22«18-19»

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В БОРЬБЕ С ЭПИДЕМИЯМИ (СЕРЕДИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)

Клименко Е. П.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

В статье рассмотрен вопрос международного сотрудничества в борьбе с эпидемиями в середине XIX – в начале XX в. Приведены данные относительно принятия первых карантинных законов, показана причинно-следственная связь между первыми и последующими постановлениями. Проведен анализ результатов проведения всех четырнадцати международных санитарных конференций (с 1851 по 1938 гг.). Отмечена необходимость, значимость и последствия съездов. Охарактеризованы санитарные конвенции, принятые на этих конференциях. А также описаны другие формы международного сотрудничества в сфере борьбы с инфекционными заболеваниями.

Ключевые слова: международное сотрудничество, эпидемии, санитарные конференции.

Эпидемии представляют собой опаснейшую угрозу для человечества. Всю свою историю люди борются с ними и пытаются искоренить. Факт того, что эпидемиологическими заболеваниями люди болели с древних времен, заставляет нас возвращаться в прошлое. Например, известна эпидемия «юстиниановой чумы» (551–580 гг.), которая возникла в Восточной Римской империи и охватила весь Ближний Восток. От этой эпидемии погибло около 100 млн человек. Или «черная смерть» – эпидемия бубонной чумы, прокатившаяся по средневековой Европе в XIV в. и унесшая жизни 50 млн человек. А также «испанский грипп» («испанка»), в результате эпидемии которого после Первой мировой войны из 200 млн заразившихся умерли 41,8 млн [1]. И это далеко не полный список губительных пандемий. Это наносило вред экономическим, политическим, социальным интересам каждого государства, заставляло представителей власти искать выход из тяжелого положения. Одним из них было развитие диалога между соседними странами, прежде всего, во избежание передачи вируса, а во-вторых, для осуществления скоординированных, целенаправленных действий для приостановления и ликвидации заболевания. На протяжении своей истории человечеству стало понятно, что самостоятельно бороться с эпидемиологическими заболеваниями очень сложно и малопродуктивно. Только совместные усилия могут дать ожидаемые результаты. Представители различных государств стали собираться на ежегодные съезды, приглашая туда ученых-гигиенистов и эпидемиологов, которые предлагали свою стратегию действий. Так зародилась традиция бороться с вирусными заболеваниями вместе.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью систематизации опыта и практики международного сотрудничества по борьбе с инфекционными заболеваниями-

ми ввиду вспышки и распространения сегодня эпидемии лихорадки Эбола в Западной Африке и других опасных инфекционных заболеваний.

Изучение вопросов международного сотрудничества в области борьбы с эпидемиологическими заболеваниями является актуальным для ученых. В некоторых работах находим интересные материалы по исследуемой нами тематике. Прежде всего, необходимо отметить труды ученых, написанные более чем сто лет назад и представляющие для нас значительную ценность. Так, например, одними из таких работ являются труды гигиениста, доктора медицины Н.Г. Фрейберга, который был представителем России на международных санитарных конгрессах и конференциях в начале XX в. [2; 3; 4]. Впоследствии им была выпущена серия книг, посвященная результатам таких съездов. Эти исследования представляют повышенный интерес для нашей работы.

Также следует отметить работу известного талантливого русского хирурга Н.В. Экка, посвященную Римской санитарной конференции [5]. Как и Н.Г. Фрейберг, он также лично присутствовал и был делегатом от России на этой конференции.

Если обратиться к современным исследованиям, то хочется отметить монографию Б.В. Змерзлого и Е.О. Ворониной «Правовые основы создания и деятельности карантинных учреждений в Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. (на материалах Таврической губернии)» [6], в которой впервые сделана попытка изучить и проанализировать опыт создания и развития института карантинной службы в Российской империи, а также отдельно раскрыт вопрос относительно международного сотрудничества России в деле борьбы с эпидемиологическими заболеваниями в конце XIX – в начале XX в. Эта работа по праву является одной из лучших среди исследований по данной тематике и представляет колоссальный научный интерес не только для юристов-теоретиков, но и для практиков.

Еще одним исследованием, заинтересовавшим нас, является работа Н.П. Сильченко, в которой уделяется внимание историко-правовым аспектам международных отношений в сфере общественного здравоохранения [7], а точнее, рассматривается история зарождения и развития международно-правовых отношений в исследуемой области в контексте развития общества.

Также актуальной является работа Н.И. Пристансковой «Правовое регулирование врачебно-санитарной деятельности в Российской империи (XIX – начало XX вв.)» [8]. Ученый раскрыла вопрос, касающийся международного сотрудничества в сфере борьбы с эпидемическими заболеваниями, но преимущественно Российской империи.

Наше внимание также было обращено на работы молодых ученых, занимающихся вопросами истории международных отношений в сфере противостояния инфекционным заболеваниям. Такими работами являются труды С.В. Гоцуляк о международных санитарных конвенциях, ратифицированных Российской империей в конце XIX – в начале XX в. [9], и В.В. Орленко на тему международного сотрудничества Российской империи в сфере нормативного обеспечения борьбы с эпидемическими заболеваниями в XIX – в начале XX в. [10].

Можно заметить, что исследуемая нами тема пользуется популярностью в разные времена, у различных ученых и в разнообразных интерпретациях. Однако большинство исследователей занимались рассмотрением этой проблемы в узком формате, преимущественно опираясь только на нормативные источники своей страны. Вспышка

такого тяжелого и опасного заболевания, как лихорадка Эбола, в Африке в 2014 г. побуждает нас заимствовать опыт зарубежных стран. Это значит, что исследование правовой регламентации предпринятых мер и предписанных правил разными странами окажет существенное влияние на разработку теоретической, а в дальнейшем и практической модели для остановки заболевания.

Впервые карантинные законы были изданы в 1374 г. в городе Региум в Модене. Причиной этого стала боязнь занесения в Италию чумы, известной под именем «черная смерть». Вскоре многие города, расположенные на берегах Адриатического и Средиземного морей, стали применять продолжительную изоляцию для судов, прибывающих из Египта и Константинополя. В XV в. практика карантинных указов показала на необходимость иметь карантинные лазареты, которые и были устроены в Венеции, Генуе и Марселе [11]. В 1822 г. был издан французский морской санитарный закон. Предписания, приведенные в этом законе, были приняты в портах Италии, Венеции, на острове Мальта и в портах Атлантического океана; даже Англия, несмотря на опыт прежних лет, увлеклась им и издала билль, снова восстанавливающий карантин [11].

В дальнейшем развитие международного сотрудничества в борьбе с эпидемиологическими заболеваниями произошло на международных санитарных конференциях, которые играли важную роль в формировании политики государств в области эпидемиологической безопасности населения.

Первая международная конференция в Париже 1851 г. была создана по инициативе Франции. Она имела целью выработку международных мер борьбы против холеры, которая, как известно, дала крупную эпидемиологическую вспышку по всей Европе в 1848–1850 гг. На ней присутствовали врачи и дипломаты 12 государств Европы (Австрии, Англии, Ватикана, Греции, Испании, Португалии, России, Сардинии, Сицилии, Тосканы, Турции, Франции) [11].

Конференция выработала подробный регламент, предусматривавший различные детали международной и внутренней санитарной политики. Из четырнадцати государств-участников к соглашению присоединились только Португалия и Сардиния, но потом вышли из него. Остальные двенадцать государств его не приняли. Однако, несмотря на внешний неуспех, конференция оказала влияние на санитарную политику европейских государств; на выработанных ею принципах был основан санитарный режим Франции с 1853 по 1876 гг. [8, с. 147].

Вторая санитарная конференция также прошла в Париже, в 1859 г. [12, с. 17].

Третья международная конференция в Константинополе 1866 г., созванная также по инициативе правительства Франции, ставила своей целью выработку мер против холеры, решение вопроса о переносе предупредительных мер за пределы Европы, ближе к месту ее происхождения.

От России выступил А. Фовель с докладом «О мерах, какие следует принимать на Востоке, чтобы предупредить новые занесения холеры в Европу», в котором были предложены меры для границ со Средней Азией и для русско-персидской границы. Конференция признала, что меры, принятые русским правительством со стороны Бухары, достаточны, чтобы не опасаться проникновения холеры в Европу, но со стороны прибрежных с Каспийским морем провинций Персии существует постоянная угроза проникновения инфекции. Конференция поручила правительству России «организо-

вать карантинную часть на Каспийском море, имея в виду то, что у русского правительства имеются компетентные люди и необходимые средства для приведения в исполнение всего, что только будет возможно» [5, с. 45–47].

Четвертая международная конференция состоялась в Вене в 1874 г. [12, с. 35], пятая – в Вашингтоне в 1881 г. [12, с. 42], шестая – в Риме в 1885 г. [12, с. 46]. Они имели целью пересмотр и изменение постановлений предыдущих конференций, но ожидаемых результатов не дали, поскольку страны-участницы к соглашению не пришли.

Седьмая конференция в Венеции (1892 г.) была первой, постановления которой получили законную силу. В ходе работы конференции был подготовлен санитарный регламент, ратифицированный Россией 11 июля 1892 г. [8, с. 150].

В Дрездене в 1893 г. состоялась восьмая конференция. На ней были представлены девятнадцать стран, все европейские, а именно: Австро-Венгрия, Бельгия, Франция, Германия, Великобритания, Греция, Италия, Люксембург, Нидерланды, Румыния, Сербия, Испания, Швейцария, Турция. Пять из них направили только дипломатических делегатов (Дания, Черногория, Португалия, Россия, Швеция/Норвегия). Главный делегат из Австро-Венгрии выступал также в качестве делегата от Черногории.

Австро-Венгрия взяла инициативу созыва конференции. Единственным заболеванием на обсуждении была холера [12, с. 69].

На конференции было проведено 12 пленарных заседаний, посвященных в большинстве случаев обсуждению отчетов комитетов, на которых было мало разногласий.

Конференция назначила три комитета для более подробного изучения следующих вопросов, рассмотренных на заседании:

- 1) уведомление о случаях холеры и мерах внутреннего характера;
- 2) внешние меры на суше, на внутренних водных путях и в море;
- 3) санитарное регулирование устья Дуная в Черном море на Сулине.

На десятой сессии все вопросы по существу были решены, осталось только согласовать итоговый протокол.

Россия предложила смягчить санитарные ограничения по международному движению транспорта на Дунае, но Румыния выступила с другим предложением. В итоге было решено, что суда должны пребывать в доке в Сулине три дня, в течение которых будет проводиться медицинский осмотр [12, с. 70].

3 (15) апреля 1893 г. в Дрездене была заключена Санитарная конвенция, которую подписали Россия, Германия, Австро-Венгрия, Бельгия, Франция, Италия, Люксембург, Черногория, Нидерланды, Швейцария (ратифицирована Россией 25 мая 1893 г. актом № 9670) [13, с. 348–349]. Она заключалась на 5 лет со дня ее ратификации и считалась возобновленной через каждый 5 лет при молчаливом согласии договаривающихся сторон, пока за 6 месяцев до истечения этого срока не последует заявление о ее прекращении от одной из этих стран. Такое заявление имело силу только относительно того государства, от которого последовало [13, с. 350]. Отделение I конвенции предусматривало меры по своевременному извещению подписавшие ее правительства о состоянии появившейся холерной эпидемии и средствах, используемых против ее распространения и занесения в незараженные места [13, с. 350].

Отделение 7 было посвящено речным путям: рекам, каналам и озерам. Было указано, что забота об установлении санитарного надзора по речным путям посредством

специальных соглашений должна предоставляться правительствам прибрежных государств. В этом отношении рекомендовались изданные в 1892 г. правила в Германии [13, с. 353].

Отделение 8 посвящалось морской части. Согласно ему все суда разделялись на зараженные, сомнительные и благополучные. Описывались все меры, которые необходимо совершать на каждом из таких судов.

Были рассмотрены также меры, подлежащие принятию относительно судов, приходящих из зараженного порта и поднимающихся по Дунаю. Для принятия судов, приходящих из зараженных портов и поднимающихся вверх по реке, предусматривалось устройство современного карантинного заведения в румынском городе Сулина и обеспечение его хорошей питьевой водой, в том числе для снабжения кораблей. Кроме того, предусматривалась необходимость подписания двустороннего соглашения об устройстве санитарных постов на берегах Дуная между Россией и Румынией. В них должны были быть врач, средства дезинфекции, изолированная комната, достаточное количество пригодной для питья воды. Все это для того, чтобы к ним могли подходить пассажирские и торговые суда [13, с. 353–355].

Дрезденская конвенция имела большое значение для разработки дальнейших нормативных актов, касающихся вопросов эпидемиологического контроля как в Российской империи, так и в иностранных государствах.

В Париже в 1894 г. прошла девятая конференция, задачей которой стало урегулирование международных мер, направленных на установление санитарного надзора за пределами Европы, по путям перехода холеры из Азии. С этой целью странам-участницам конференции пришлось пересмотреть и видоизменить систему охраны Египта и Суэцкого канала, подробно остановиться на медико-санитарной проблеме паломничества в Мекку, выработать основы санитарной охраны Персидского залива.

Конференция разработала обширный и сложный план охраны Европы от холеры путем санитарного надзора в странах Востока. Регламенты, разработанные этой конференцией, были чрезвычайно подробными и достаточно обоснованными, что дало возможность применить их в последующие годы в борьбе против чумы [8, с. 152].

Десятая конференция прошла в Венеции в 1897 г. [12, с. 78]. Члены конференции пришли к следующим заключениям: сухопутные карантинные меры отвергнуты большинством голосов, морские карантинные меры признаны в Красном и Каспийском морях, в портах же Черного и Средиземного морей рекомендовалась система санитарных инспекций; если же государство сочтет нужным учредить карантин, то он должен быть непродолжительным (от 1 до 7 дней, в крайнем случае – 10 дней); речные карантинные меры отвергнуты и заменены санитарной инспекцией [11].

В Венеции 7 (19) марта 1897 г. была подписана международная Санитарная конвенция о предупреждении занесения и распространения чумы, ратифицированная Россией 18 февраля 1898 г. (актом № 15054а). На ней был принят Общий санитарный устав для предупреждения заноса и распространения чумы. Подписание протокола о ратификации произошло в Риме. Участниками конвенции были Россия, Германия, Австрия, Бельгия, Испания, Франция, Великобритания, Италия, Люксембург, Черногория, Турция, Нидерланды, Персия (Иран), Португалия, Румыния, Сербия, Швейцария и «Его величество король Эллипов» [14, с. 43].

Стороны договорились о следующих постановлениях относительно местностей, зараженных чумой, «равно как и провенансов из этих местностей»: 1) принять меры, означенные и определенные в принятом уставе, приложенном к конвенции [14, с. 45]; 2) власти в Марокко будут приглашены применять в своих портах меры, предусмотренные уставом; 3) государства, не принявшие участие в конференции или не подписавшие ее, могли, по их ходатайству, считаться к ней присоединившимися; 4) конвенция заключалась на 5 лет со дня обмена ратификаций и считалась возобновленной через каждые 5 лет при молчаливом согласии; 5) стороны сохраняли за собой право предлагать те изменения, которые они сочтут необходимыми внести в конвенцию или в ее предложения [14, с. 46]. Принятый Общий санитарный устав для предупреждения занесения и распространения чумы предусматривал в первую очередь «меры, принимаемые вне Европы» [14, с. 46]; санитарные полицейские меры для судов, выходящих из зараженных портов; меры общие для судов обычных и паломнических; мероприятия на паломнических судах [14, с. 47–51]. Меры же, принимаемые на сухом пути в отношении провенансов из стран, зараженных чумой, должны были соответствовать санитарным началам, которые закреплялись в конвенции [14, с. 51].

В 1903 г. в Париже работала одиннадцатая международная санитарная конференция [12, с. 81], в ходе которой обсуждались меры борьбы с холерой, чумой, желтой лихорадкой. 20 ноября (3 декабря) 1903 г. заключена Международная санитарная конвенция (ратифицирована Россией 15 марта 1904 г. актом № 24201а) между Россией, Германией, Пруссией, Австрией, королем Богемским, Венгрией, Бельгией, Бразилией, Испанией, Северо-Американскими Соединенными Штатами, Францией, Великобританией и Ирландией, Индией, Королем Эллинов, Италией, Люксембургом, Черногорией, Нидерландами, Персией, Португалией и Альгией, Румынией, Сербией, Швейцарией, Египтом [15, с. 89].

Стороны признали, что необходимо установить в одном и том же договоре меры, способные охранять общественное здоровье от появления и распространения чумы и холеры, а также пересмотреть и дополнить действующие Международные санитарные конвенции.

Двенадцатая санитарная конференция прошла в Париже в 1911–1912 гг.

Она была открыта 7 ноября 1911 г. и завершилась 17 января 1912 г. Конференция была представлена 41 страной, в том числе Китаем и Сиамом, и 16 странами из Северной и Южной Америки [12, с. 89]. Представителем России был бактериолог Д.К. Заболотный.

Было только 9 пленарных заседаний конференции, большая часть работы проводилась техническим комитетом с подкомитетами по холере, чуме, желтой лихорадке, комитетом путей и средств и комитетом по редактированию и кодификации. Важность рассмотрения каждого из трех заболеваний хорошо прослеживалась по числу стран, участвующих в работе подкомитетов (холера – 32, чума – 23, желтая лихорадка – 18) и продолжительности их выступления (165, 52 и 30 печатных страниц соответственно) [12, с. 90].

В обсуждениях подкомитета по чуме обнаружилось различие мнений. Д.К. Заболотный дал интересное описание задачи, которую он взял на себя вместе с бактериологом В.А. Хавкиным и 11 другими специалистами, по изучению эпидемии легочной формы заболевания в Маньчжурии.

Окончательным итогом конференции стало подписание Конвенции 1912 г., заменяющей подписанные в 1892, 1893, 1894, 1897 и 1903 гг. и содержащей 160 статей [12, с. 92].

Тринадцатая конференция состоялась в Париже в 1926 г. Она длилась с 10 мая по 21 июня и собрала делегатов из 50 стран, численно почти поровну между Европой и остальным миром. Конференция была открыта французским министром труда, здравоохранения и социальной защиты. Делегацию СССР из 9 человек возглавлял народный комиссар здравоохранения Совета народных комиссаров РСФСР Н.А. Семашко. Приняли участие также представители секции здравоохранения Лиги Наций и международного бюро труда [12, с. 95].

Основной задачей конференции было рассмотрение того, какие изменения необходимы в положениях Конвенции 1912 г., касающиеся чумы, холеры, желтой лихорадки и любых других инфекционных заболеваний, которые должны быть предметом международных санитарных правил. В начале обсуждения М. Хорхе из Португалии оптимистически заявил: «Старая триада чумы, холеры, которая заставила старый мир дрожать, и желтой лихорадки, бушевавшей в новом мире, уже не вызывает суеверный ужас. Эти эпидемии были приручены. Холера стала легкоуправляемой; можно сказать, что желтая лихорадка – почти потухшая болезнь; только чума поразила порты с определенной настойчивостью вне эндемических очагов» [12, с. 95].

Другие делегаты проявили совершенно иную точку зрения. В частности, представители США в семьдесят шестой год проведения международных санитарных конференций выдвинули революционное предложение о том, что французский язык не должен быть единственным используемым языком. По их мнению, английский язык должен быть наравне с французским признан официальным языком как для дебатов, так и для выступлений, а также текста конвенций. На этот запрос ответили: «Невозможно удовлетворить ваше желание». Также добавили, что английский текст будет приложен к протоколу. В любом случае, английский текст появлялся в виде сноски мелким шрифтом [12, с. 95–96].

Конференция назначила три главных комитета. В первом, связанном с научными вопросами, учреждены подкомиссии по таким вопросам: чума, холера, желтая лихорадка и эпидемиология [12, с. 96].

Четырнадцатая конференция состоялась в Париже 28 октября 1938 г. Почти 50 стран приняли в ней участие. За 88 лет проведения санитарных конференций эта была первой, длившейся только 4 дня, включая выходные. Закрытие конференции произошло 31 октября [12, с. 98].

Помимо международных санитарных конференций, также проводились специальные конгрессы, посвященные вопросам эпидемиологической безопасности. Особое место среди них занимает конгресс гигиены и демографии. Так, например, пятый Международный конгресс гигиены и демографии состоялся в Гааге 21–27 августа 1884 г. Он начался в четверг, 21 августа, в Институте науки и искусства. Присутствовало двести гостей.

Темы секционных заседаний были следующими:

- 1) гигиенические регламенты для рабочих;
- 2) международная санитария;
- 3) недавние исследования по возбудителю инфекций;

- 4) прогресс санитарной науки;
- 5) распространение чахотки;
- 6) туберкулез мяса и молока;
- 7) слепота;
- 8) влияние похоронных клубов на смертность детей;
- 9) вывоз зараженной одежды;
- 10) влияние лесов на здоровье населения;
- 11) фальсификации продуктов питания;
- 12) перенапряжение в школах;
- 13) освещение школ;
- 14) ротовое и носовое дыхание;
- 15) статистика причин смерти;
- 16) мощность двигателя человеческого тела;
- 17) вентиляция домов;
- 18) дома-коттеджи для нищих детей [16, с. 484–486].

В 1903 г. в Брюсселе был созван еще один Международный конгресс гигиены и демографии, который был разделен на два отдела: гигиена и демография. Отдел гигиены в свою очередь был разделен на 7 секций. В работе конгресса приняли участие российские ученые. Отдельная секция была посвящена административной гигиене: предупреждению заразных болезней, гигиене жилищ рабочих, гигиене детского возраста. В постановлениях комитетов конгресса содержались рекомендации местным властям относительно рассматриваемых вопросов [8, с. 153].

В заключении отметим, что развитие международных отношений в сфере борьбы с эпидемиями в середине XIX – в начале XX в. происходило посредством проведения санитарных конференций, а также конгрессов гигиены и демографии. На них представителями государств были выработаны меры и средства для приостановления и ликвидации опасных инфекционных заболеваний (чумы, желтой лихорадки, холеры). Такие мероприятия имели существенное значение и играли ведущую роль в деле спасения жизни и здоровья населения всего мира.

Список литературы:

1. Эпидемии: статья [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%EF%E8%E4%E5%E8%FF>.
2. Фрейберг Н.Г. Международные санитарные конференции последнего десятилетия / Н.Г. Фрейберг. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1898. – 85 с.
3. Фрейберг Н.Г. Международная санитарная конференция 1911 г. / Н.Г. Фрейберг. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1912. – 22 с.
4. Фрейберг Н.Г. Врачебно-санитарное законодательство в России. Узаконения и распоряжения правительства по гражданской медицинской части. Международные санитарные конвенции / Н.Г. Фрейберг. – СПб. : Издание журнала «Практическая медицина», 1901. – 170 с.
5. Эрк Н. О международной санитарной конференции в Риме / Н. Эрк. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1885. – 168 с.
6. Змерзлый Б.В. Правовые основы создания и деятельности карантинных учреждений в Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. (на материалах Таврической губернии) / Б.В. Змерзлый, Е.О. Воронина. – Симферополь, 2014. – 261 с.
7. Сильченко Н.П. Международно-правовые механизмы обеспечения права на охрану здоровья в контексте эпидемий, представляющих глобальную угрозу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право, европейское право» / Н.П. Сильченко. – М., 2012. – 38 с.

8. Пристанкова Н.И. Правовое регулирование врачебно-санитарной деятельности в Российской империи (XIX – начало XX вв.) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н.И. Пристанкова. – СПб., 2007. – 215 с.
9. Гоцуляк С. Международные санитарные конвенции, ратифицированные Российской империей в конце XIX – начале XX ст.: историко-правовой аспект / С. Гоцуляк // *Leges et Viata*. – 2014. – №8/2. – С. 41–45.
10. Орленко В.В. Міжнародне співробітництво Російської імперії в сфері нормативного забезпечення боротьби з епідемічними захворюваннями (XIX – початок XX ст.) / В.В. Орленко // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2012. – № 1(23). – С. 74–80.
11. Карантин // *Энциклопедия Брокгауза и Эфрона* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://enc-dic.com/brokgause/Karantin-114426.html>.
12. The scientific background of the International Sanitary Conferences 1851–1938. World Health Organisation. – Geneva, 1975. – 110 p.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1897– . – Т. XIII : 1893 г. – 1897. – 708 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1901– . – Т. XVIII. Отделение 1 : 1898 г. – 1901. – 1120 с.
15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 48 т. – СПб., 1908– . – Т. XXV. Отделение 1 : 1905 г. – 1908. – 1109 с.
16. International Congress of Hygiene at The Hague // *The British Medical Journal*. – 1884. – Vol. 2. – № 1236.

Клименко Є. П. Міжнародне співробітництво в боротьбі з епідеміями (середина XIX – початок XX ст.) / Є. П. Клименко // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 50–58.

У статті розглянуто питання міжнародного співробітництва в боротьбі з епідеміями в середині XIX – на початку XX ст. Наведено дані щодо прийняття перших карантинних законів, показано причинно-наслідковий зв'язок між першими й наступними постановами. Проведено аналіз результатів проведення всіх чотирнадцяти міжнародних санітарних конференцій (з 1851 по 1938 рр.). Відзначено необхідність, значимість і наслідки з'їздів. Охарактеризовано санітарні конвенції, прийняті на цих конференціях. А також описано інші форми міжнародного співробітництва у сфері боротьби з інфекційними захворюваннями.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, епідемії, санітарні конференції.

INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIGHT AGAINST EPIDEMICS (THE MIDDLE OF THE XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES)

Klimenko K. P.

***Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol***

In the article the question of international cooperation in the fight against epidemics in the middle of the XIX – beginning of XX centuries had examined. Data on the adoption of the first quarantine laws had cited, a causal relationship between the first and subsequent regulations had showed. The analysis of the results of all fourteen international sanitary conferences (1851–1938) had carried. Necessity, importance and consequences of congresses had mentioned. The sanitary conventions, adopted at these conferences, had characterized. The other forms of international cooperation in the fight against infectious diseases as also had described.

The outbreak of such serious and dangerous disease like Ebola in Africa, in 2014, forces us to return to the past, to learn the experiences in foreign countries. This means that the study of the legal regulation of the measures, which were taken, and prescribed rules of the different countries will have a significant impact on the development of theoretical, and further practical model to stop the disease.

International cooperation is a prerequisite for prevention, propagation and stopping infectious diseases. The states since ancient times exchanged the information with neighboring countries on the number of patients and who died from any disease. With the development of international dialogue in the health sector the representatives of the states had a need to systematically obtain the information on the measures and methods of treatment, used in other countries. It was especially concerned to the difficult, dangerous and contagious diseases. Since the nineteenth century the states began to hold regular international sanitary conference, which were attended by leading experts in the field of epidemiology, bacteriology and hygiene. Thus, the tradition together to confront emerging epidemics was born.

Key words: international cooperation, epidemics, sanitary conferences.

ЮРИДИЧЕСКИЕ КЛИНИКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ КЛАСТЕРЕ

Пасечник О. С.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Статья посвящена раскрытию механизмов организации юридических клиник в системе высшего образования на современном этапе развития нашего государства. Автор исследовал законодательное обеспечение данного вопроса. На основании анализа организации деятельности юридических клиник в Крыму автором выделены основные проблемы деятельности юридических клиник в регионе. Автором проанализирован Государственный контракт на выполнение работ (оказание услуг) для государственных нужд по разработке и внедрению механизмов организации юридических клиник и юридических образовательных кластеров в системе высшего образования Российской Федерации. Изложенный в статье материал позволил автору сделать вывод относительно проблем по разработке и внедрению механизмов организации юридических клиник. Был обобщен опыт решения данных проблем на федеральном уровне.

Ключевые слова: юридические клиники, система высшего образования, правовая помощь, законодательство.

Постановка проблемы. Современная жизнь ставит перед выпускниками юридических вузов требование: «Не только знай, но и умей». Для юридического образования это всегда актуально, особенно в условиях обеспечения нормотворческой, правоохранительной и правоприменительной деятельности, необходимости гарантировать реализацию прав и интересов физических и юридических лиц. Создание юридических клиник при университетах является хорошо зарекомендовавшей себя практикой в системе высшего юридического образования, которая успешно применялась с середины XIX столетия в России и ряде зарубежных стран.

Цель статьи – анализ разработки и внедрения механизмов организации юридических клиник и юридических образовательных кластеров в системе высшего образования РФ.

Анализ исследований. Проблемой разработки и внедрения механизмов организации юридических клиник в системе высшего образования занимается Министерство образования и науки Российской Федерации и ФГБОУ ВПО «Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина (МГЮА)».

Изложения основного материала исследования. На сегодняшний день в нашем регионе действуют следующие юридические клиники:

- Крымский центр правовой инициативы;
- МЧП «СБ»;
- Юридическая клиника «Инициатива»;
- Юридическая клиника Крымского юридического института Национального университета внутренних дел (Крымская республиканская группа медиации);

– Юридическая клиника Таврического национального университета имени В.И. Вернадского;

– Юридическая консультация [1].

Основными целями юридических клиник являются:

– обеспечение практической подготовки студентов юридических вузов и факультетов к профессиональной деятельности, содействие пониманию ими социальной веса юридической профессии и решению социальных проблем;

– обучение студентов юридического факультета практическим навыкам и закреплению теоретических знаний в ходе предоставления бесплатной правовой помощи малообеспеченным слоям населения.

Основными задачами юридических клиник являются:

– обеспечение учебного процесса, направленного на овладение студентами практическими аспектами юридической профессии;

– предоставление бесплатной юридической помощи социально незащищенным слоям населения и неприбыльным организациям;

– проведение праворазъяснительной работы.

Кроме текущей работы с клиентами, студенты-консультанты занимаются правопросветительской деятельностью в рамках существующих клинических приложений.

Условия предоставления правовой помощи. Правовая помощь оказывается студентами юридического факультета, не являющихся профессиональными юристами [2].

Следует отметить, что режим работы, порядок оказания услуг, условия и порядок привлечения лиц к работе определяется действующим законодательством и внутренними положениями ВУЗа.

Например, организация и деятельность юридической клиники Таврического национального университета имени В.И. Вернадского регулируется положением о юридической клинике ТНУ имени В.И. Вернадского. Базой создания юридической клиники является распоряжение декана юридического факультета ТНУ имени В.И. Вернадского о создании и деятельности юридической клиники факультета, то есть юридическая клиника ТНУ имени В.И. Вернадского не является юридическим лицом [2].

Основными проблемами деятельности в юридических клиниках в нашем регионе являются следующие:

– вхождение региона в новое правовое поле;

– отсутствие современного материально-технического обеспечения;

– проблемы сотрудничества с профильными организациями и с государственными и негосударственными органами;

– отсутствие зарубежного опыта в организации юридических клиник и образовательных кластеров гуманитарного профиля в системе высшего образования.

С целью решения данных проблем между Министерством образования и науки Российской Федерации и ФГБОУ ВПО «Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина (МГЮА)» заключен Государственный контракт на выполнение работ (оказание услуг) для государственных нужд по разработке и внедрению механизмов организации юридических клиник и юридических образовательных кластеров в системе высшего образования [3].

Длительное время в России отсутствовали нормативная основа для их деятельности и единые стандарты оказания помощи населению. Этот пробел был частично устранен в последние два года путем принятия Федерального закона от 21.11.2011 р. № 324-ФЗ «О бесплатной юридической помощи в Российской Федерации», в котором законодательно были определены основные принципы организации юридических клиник, в том числе образовательными учреждениями высшего образования в целях правового просвещения населения и формирования у обучающихся по юридической специальности навыков оказания юридической помощи. Положения об организации юридических клиник в образовательных организациях были включены в федеральные государственные образовательные стандарты третьего поколения бакалавриата и магистратуры по направлениям подготовки «Юриспруденция» [4].

Тем не менее деятельность юридических клиник требует значительной унификации на основе единых регламентов и стандартов, а проблемы, сопутствующие их созданию и деятельности, – обсуждению со стороны профессионального и образовательного сообществ. В то же время вузовские и межвузовские юридические клиники могут стать важными элементами образовательного кластера, объединяющего профильные образовательные организации высшего и среднего профессионального образования и организации-работодатели региона. Взаимодействие образовательных организаций и работодателей в рамках кластера, в том числе на базе юридических клиник, позволит оперативно учитывать изменения требований рынка труда при создании и реализации образовательных программ. Формирование юридического образовательного кластера позволит более активно привлекать к работе в юридических клиниках студентов колледжей, обучающихся по программам среднего профессионального образования и планировать для них индивидуальные образовательные траектории получения высшего образования [3].

Задачи проекта:

– сбор, обобщение и анализ информации об юридических клиниках, действующих при юридических факультетах российских и зарубежных университетов, об образовательных кластерах гуманитарного профиля;

– проведение экспертных и коммуникативных научно-практических и обучающих мероприятий для распространения успешного опыта, отбора лучших методик и практик организации деятельности юридических клиник;

– экспертная разработка типовых методик создания и организации работы юридических клиник и образовательных кластеров на базе образовательных организаций высшего образования; выявление и отбор эффективных технологий организации деятельности юридических клиник с учетом критериев отбора студентов и преподавателей для работы в клиниках, организационно-методических документов, типичных случаев из практики работы юридических клиник;

– разработка и тиражирование методических рекомендаций по организации деятельности юридических клиник, образовательных кластеров и других для развития передовых достижений и тиражирования лучшего опыта в системе высшего образования России [3].

Юридические клиники являются уникальной формой приобщения студентов к практической деятельности в процессе обучения в университете. Работа в юриди-

ческой клинике позволяет обучающимся оперативно апробировать полученные теоретические знания применительно к конкретным случаям юридической практики, создавая уникальную возможность закрепления и развития полученных знаний. Результаты выполнения проекта лягут в основу тиражирования опыта лучших юридических клиник в системе высшего образования Российской Федерации. Разработанные типовые пакеты документов будут использованы при создании новых и совершенствовании деятельности существующих юридических клиник при юридических факультетах российских вузов. Также результаты выполнения проекта могут быть использованы как обучающимися – студентами юридических факультетов, так и преподавателями – организаторами (руководителями) и наставниками (кураторами) юридических клиник. К работе в юридических клиниках могут привлекаться студенты магистратуры и старших курсов бакалавриата. Аспиранты, в индивидуальных планах которых предусмотрена педагогическая практика, могут быть привлечены в качестве кураторов и консультантов, передающих свой опыт начинающим юристам. Следует отметить, что результаты проекта составят теоретико-методическую основу создания в одном из федеральных округов Российской Федерации юридического образовательного кластера, объединяющего образовательные организации высшего и среднего профессионального образования и организации-работодатели региона [3].

В рамках проекта будут проведены следующие работы:

- анализ зарубежного опыта организации юридических клиник и образовательных кластеров гуманитарного профиля в системе высшего образования;
- экспертная разработка типовых методик создания юридических клиник и образовательных кластеров гуманитарного профиля на базе образовательных организаций высшего образования;
- разработка методических рекомендаций по организации деятельности юридических клиник и юридических образовательных кластеров на базе образовательных организаций высшего образования;
- проведение экспертных семинаров в субъектах Российской Федерации по вопросам формирования юридических клиник и образовательных кластеров гуманитарного профиля и использования информационно-коммуникационных технологий в организации их деятельности
- организационно-консультационное сопровождение создания и организации деятельности юридических клиник на базе образовательных организаций высшего образования;
- проведение всероссийской конференции «Современные проблемы работы юридических клиник в системе высшего образования России»;
- подготовка сборника методических материалов по организации деятельности юридических клиник и юридических образовательных кластеров на базе организаций высшего образования Российской Федерации [3].

Заключительным этапом работ по контракту будет проведение всероссийской конференции «Современные проблемы работы юридических клиник в системе высшего образования России». По итогам будет подготовлен сборник методических материалов по организации деятельности юридических клиник и юридических образовательных кластеров на базе организаций высшего образования Российской Федерации [3].

Выводы. Проблемы по разработке и внедрению механизмов организации юридических клиник и юридических образовательных кластеров в систему высшего образования являются актуальными для юридической науки. Успешное решение данной проблемы напрямую зависит от необходимой государственной поддержки на федеральном уровне. Основные проблемы законодательного обеспечения юридических клиник были решены путем принятия Федерального закона от 21.11.2011 г. № 324-ФЗ «О бесплатной юридической помощи в Российской Федерации». Проблемы организации юридических клиник решаются благодаря Государственному контракту на выполнение работ (оказание услуг) для государственных нужд по разработке и внедрению механизмов организации юридических клиник и юридических образовательных кластеров в системе высшего образования; проекту, подписанному между Министерством образования и науки Российской Федерации и ФГБОУ ВПО «Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина (МГЮА)». Данный проект позволил решить следующие задачи: выявить и обобщить опыт наиболее успешных юридических клиник, действующих в системе высшего образования России и за рубежом; создать условия для успешной учебной практики и повышения востребованности выпускников со стороны профессионального сообщества работодателей; сформировать организационные, правовые и экономические механизмы создания юридического образовательного кластера на базе вузов и их юридических клиник.

Список литературы:

1. Каталог юридических клиник [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravotoday.in.ua/rusociety/jur-clinic/catalog/jc-72>.
2. Юридическая клиника [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law-clinic.net/about>.
3. Юридическая клиника [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://msal.ru/primary-activity/scientific-activities/law_klinik.
4. О бесплатной юридической помощи в Российской Федерации : Федеральный закон от 21.11.2011 г. № 324-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_166118.

Пасічник О. С. Юридичні клініки в освітянському кластері / О. С. Пасічник // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 59-64.

У статті розкриваються механізми організації юридичних клінік у системі вищої освіти на сучасному етапі розвитку нашої держави. Автор дослідив законодавче забезпечення цього питання. На підставі аналізу організації діяльності юридичних клінік у Криму автором виділені основні проблеми діяльності юридичних клінік в регіоні. Проаналізовано Державний контракт на виконання робіт (надання послуг) для державних потреб із розробки та впровадження механізмів організації юридичних клінік та юридичних освітніх кластерів у системі вищої освіти Російської Федерації. Викладений у статті матеріал дозволив автору зробити висновок стосовно проблем щодо розробки та впровадження механізмів організації юридичних клінік. Узагальнено досвід вирішення цих проблем на федеральному рівні.

Ключові слова: юридичні клініки, система вищої освіти, правова допомога, законодавство.

LEGAL CLINICS IN THE EDUCATIONAL CLUSTER

Pasechnyk O. S.

*Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

The article is devoted to the discovery of the mechanisms of the organization of legal clinics in the higher education system at the present stage of development of our state. The author researched legislative support on this issue. Based on the analysis of the organization of the activities of legal clinics in the Crimea, the author identified the main problems of activities of legal clinics in the region. The author analyzed the State contract for execution of works (rendering of services) for state needs in the development and implementation of mechanisms of legal clinics and legal education clusters in the system of higher education of the Russian Federation. Stated material in the article has allowed the author to make a conclusion on the issues on the development and implementation of mechanisms of legal clinics, and summarized the experience to address these issues at the Federal level.

Production the problem. Modern life poses for law graduates requirement: “Not only know, but also can”. For legal education is always important. This is especially true now, in terms of ensuring regulatory, law enforcement and enforcement activities, necessary to ensure the realization of the rights and interests of physical and legal persons. The establishing of the legal clinics at the universities is a well-established practice in the system of higher legal education, which has been successfully used since the mid-nineteenth century in Russia and several foreign countries.

The purpose of the article. Analysis of the development and implementation of mechanisms of legal clinics and legal education clusters in the system of higher education of the Russian Federation.

Analysis of the research. Ministry of education and science of the Russian Federation and Federal State Budgetary Educational Institution of higher professional education “Moscow state law University named after O.E. Kutafin (MSAL)” engage the problem of development and implementation of mechanisms of legal clinics in the system of higher education.

Key words: legal clinic, higher education’s system, legal aid, legislation.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЯЛТИНСКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ В 70-80-Х ГГ. XIX В.

Федунов В. В.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Статья посвящена организационно-правовой деятельности Ялтинской городской думы как органа местного самоуправления, избранного на основании Городового положения от 16 июня 1870 г. Автором проанализированы архивные документы и другие источники. При написании статьи изучена правовая основа бюджета города, источники его формирования и расходная часть. Изложенный в статье историко-правовой материал позволил автору сделать выводы и обобщения фактического расходования средств Ялтинской городской думы на хозяйственные нужды города и осуществление управой разрешительных и контрольных функций в сфере сбора налогов, строительства, торговли, расходовании бюджета.

Ключевые слова: городская дума, городская управа, городской голова, гласные, обыкновенные и чрезвычайные сборы, купцы.

Постановка проблемы. Актуальность статьи связана с организацией управленческой деятельности Ялтинской городской думы (далее – Думы) и управы на основании городской реформы 1874 г., которая обеспечила быстрое развитие всех хозяйственных отраслей города. К решению этих вопросов привлекался широкий круг населения Ялты, представителей дворян и торгово-промышленной буржуазии. Это сделало городское самоуправление гибким и мобильным. Изучение фактической работы Ялтинского городского самоуправления, использование всего полезного (с учетом современных реалий) может дать правильное понимание смысла реформирования городских органов самоуправления на основе глубокого изучения наследия предшественников. Кроме того, автор статьи вводит в научный оборот много фактов, имен, которые по разным причинам не исследовались.

Целью и задачей исследования является изучение управленческо-хозяйственной деятельности Ялтинской городской думы по исполнению полномочий в соответствии с Городовым положением от 16 июня 1870 г. Для достижения указанной цели в ходе написания статьи автором решались следующие задачи:

- изучить Городовое положение от 16 июня 1874 г.;
- проследить основные направления организационно-правовой деятельности Ялтинской городской думы в первые десятилетия после ее выборов;
- проанализировать доходы и расходы ялтинского самоуправления, и направление их на содержание городской инфраструктуры;

Анализ последних исследований и публикаций. В настоящее время отсутствует комплексное историко-правовое исследование, посвященное управленческо-

хозяйственной деятельности Ялтинской городской думы в первые два десятилетия ее деятельности в решении хозяйственных, культурных и социальных проблем города. В 1887 г. опубликован краткий исторический очерк В. Рыбицкого, первого городского головы Ялты [3]. В настоящее время имеется одна небольшая публикация в интернете сотрудника Ялтинского историко-литературного музея И. Фоменко о купцах Ялты. В современной краеведческой литературе о Ялте фрагментарно упоминается Ялтинская городская дума. Кроме того, в конце XIX – начале XX вв. издавались путеводители по Крыму, в которых имеется определенная информация о Ялтинской городской думе, строительстве объектов, выделении земельных участков, месторасположении городских объектов на территории города.

Особую ценность представляют документы 522 фонда Государственного архива Республики Крым, на основании которых автор предпринял попытку изучить вопрос, поставленный целью исследования.

Изложение основного материала исследования. 1 октября 1871 г. состоялось первое заседание Ялтинской городской думы, избранной на 4 года на основании закона Российской империи от 16 июня 1870 г., утвердившего Городовое положение (далее – Положение), в котором были прописаны права городских дум по установлению и сбору местных налогов и правила их расходования [1, л. 9; 2, с. 176]. Кроме того, согласно указанному закону все постановления городской думы направлялись губернатору, который или соглашался с ее решениями, или нет, направляя назад на пересмотр. Таким образом, губернатор был наделен законом надзорными и контролирующими правами [1, л. 26–27].

По воспоминаниям первого Ялтинского городского головы В.А. Рыбицкого деятельность думы в начальный период была осложнена отсутствием у города собственной земли, что порождало невозможность ведения хозяйственной деятельности и наполнения доходной части бюджета с владельцев недвижимости [3, с. 36]. В 1874 г. по ходатайству Ялтинской думы император Александр II подписал Указ о плане расширения города. Вместо прежних 6 десятин городская территория увеличилась на 500 десятин. Так, князь С. Воронцов в 1873 г. согласился отдать городу часть своей земли Массандровского владения под городскую скотобойню. Аналогично поступил граф Н. Мордвинов, передав часть своей земли в старой части города под торговые заведения [6, л. 21].

Увеличение городской территории позволило властям выделять земельные участки под частное жилое строительство, строительство доходных домов, гостиниц европейского уровня и других торговых заведений.

Рост строительства, открытие торговых заведений, туризм способствовали быстрому наполнению доходной части бюджета Ялтинской городской думы. За первое четырехлетие работы думы с 1871 по 1875 гг. бюджет города за счет прямых доходов увеличился в 5 раз: с 5 896 руб. до 34 712 руб., в 1876 г. он составил уже 37 563 руб., а в 1887 году он вырос до 48 699 тыс. руб. [7, л. 5; 3, с. 49, 69].

Доходы и расходы Ялтинской думы постоянно увеличивались за счет поступления обыкновенных и чрезвычайных сборов. В 1878 г. за счет обыкновенных сборов в бюджет поступило 27 776 руб. и дополнительно за счет чрезвычайных (дополнительны) –

30 396 руб., что составило 58 172 руб. Расходная часть составила 30 348 руб. [8, л. 93]. Таким образом, доходная часть бюджета значительно превышала расходную, что позволяло выделять значительные суммы на развитие инфраструктуры и содержание социальной и культурной потребностей города. Так, в 1887 г. из бюджета Ялты в 48 699 руб. было выделено на содержание городского общественного управления 6 110 руб., врачей и санитарный надзор – 6 284 руб., хозяйственный надзор и народное благосостояние – 14 423 руб., на уплату обязательств по городским имуществам – 7 270 руб. [3, с. 70]. Итого в 1887 году расходы города на хозяйственные нужды составили 34 087 руб.

Финансовый отдел Ялтинской городской управы возглавлял М. Шварцштейн, контролировавший доходную и расходную часть бюджета города [9, л. 95].

29 июля 1876 г. в Ялтинскую городскую думу пришло разъяснительное письмо, о том, что согласно ст. 128 Городового положения от 16 июня 1870 г. (далее – Положение) разрешено устанавливать в пользу города следующие сборы: оценочный с недвижимых имуществ, не выше 1% их стоимости; с документов на право ведения торговли и промыслов; с трактирных заведений, постоянных дворов и съестных лавочек; с извозного и перевозного промыслов; с лошадей и экипажей, содержащихся местными лицами и с собак. Дума была обязана на своем заседании утвердить размеры обложения и способы их взимания [9, л. 91–92].

Кроме того, на основании ст. 136 Положения в бюджет города поступали дополнительные средства от составления различного рода актов, сборы при клеймении мер и весов, от аукционных продаж движимого имущества, с привозимых на продажу товаров. 21 мая 1873 г. городская дума ввела сбор с коммерческих судов за пользование городской пристанью при выгрузке и погрузке товаров [6, л. 16.].

Согласно ст. 137 указанного закона Российской империи введение новых непредусмотренных сборов могло иметь место, но с разрешения центральной власти и думы [9, л. 92].

Протоколы заседаний Ялтинской думы за 70–80-х гг. XIX в. показывают, что основными вопросами ее работы были обеспечение продовольствием города и пополнение доходной части бюджета, в том числе восполнении сборов по недоимкам с недвижимых имуществ, сборе городского налога с городских заведений (гостиниц, трактиров и т. п.) [8, л. 1–96].

Кроме того, 23 июня 1879 г. председатель думы В. Рыбицкий доложил гласным о разрешении императора Александра II установить в пользу города нового налога-сбора с приезжающих, о чем ходатайствовал еще в мае 1876 г. [8, л. 11, 198]. Указанный сбор взимался ежегодно в период с 1 апреля по 1 ноября и направлялся на организацию развлекательных мероприятий в период курортного сезона. При этом законодательством был определен круг лиц, освобожденных от уплаты курортного сбора, а именно: дети до 14 лет, командиры, прислуга и рабочие, лица, уплачивающие за наем квартиру менее 20 руб., и лица, пребывающие в городе не более восьми дней [4, с. 100].

22 января 1873 г. для организованного ведения строительства при Ялтинской управе было образовано строительное отделение в составе городского головы, члена управы, купца А. Бугаевского и архитектора Н. Грейма [7, л. 2].

21 марта 1873 г. Ялтинская городская дума поручила строительному отделению закончить проект по снабжению водой жителей города, а также установила новые правила торговли [7, л. 16].

В 70–80-е гг. XIX в. было реконструировано 10 улиц старого города с постройкой гостиниц «Бристоль», «Центральная», «Гранд-Отель». В Новом городе была построена гостиница «Россия» (1875 г.). Строительство мола позволило Ялте принимать круизные пароходы и грузовые суда. Заново был построен Новый город, состоящий также из 10 улиц: Набережная, Виноградная (Чехова), Аутская (Кирова), Садовая, Екатерининская, Морская и т. д. [5, с. 233–234; 3, с. 44].

В начале 80-х годов Ялтинская городская дума активно занимается выдачей разрешений на строительство домов, магазинов, пекарен, купален и других объектов. В основном за разрешениями на строительство обращалась купеческая и дворянская части городского населения. Такие разрешения выдавались купцам: М. Бухштабу, А. Бекирову, И. Гоф-Шнейдеру, С. Лейбовичу, М. Лапину и др. [10, л. 16–90]. Контроль за строительством возлагался на известных ялтинских архитекторов: П. Теренбея, Н. Штакеншнейдера, С. Клейна, Г. Шрейбера, К. Эшлиманна [10, л. 28, 90; 11, л. 1, 40]. Более того, Ялтинская городская управа в 1884 г. выдала разрешение на строительство цирка французскому гражданину Ж. Городерфецу, строительство которого было поручено инженеру А. Яворскому [12, л. 4].

Городская управа активно выдавала разрешения на открытие торговых заведений. Так, если в 1868 г. их насчитывалось не более 25, в 1877 – 55, то в 1887 г. в городе функционировало более сотни объектов торговли [3, с. 49]. В архивных документах за 1884–1885 гг. имеются десятки заявлений купцов в Ялтинскую управу с просьбой разрешить открыть торговые заведения [13, л. 92]. В 1885 г. городская управа опубликовала именной список из 16 купцов 2-й гильдии, в котором указывались их жены и дети. Национальный состав был следующий: 6 русских, 8 евреев, 2 татарина [13, л. 92].

Архивные документы сохранили заявления граждан в городскую управу Ялты за 1885–1886 гг. с просьбой разрешить установку временных балаганов (палаток) для торговли фруктами, водой и т. п. Контроль за установкой временных объектов торговли осуществлял ялтинский архитектор Н. Штакеншнейдер. При этом заинтересованные лица в установке балаганов для торговли давали управе расписки о том, что обязуются снести их по первому требованию управы [14, л. 31].

В 1879 г. барон А. Врангель был избран вторым Ялтинским городским головой, прослужив в этой должности 7 лет до 1886 г. При нем были приняты решения о дополнительном присоединении к городской земле за счет владений графа Н. Мордвинова, о строительстве городской больницы, введен городской сбор за пользование пристанью для судов, утвержден штат полицейских, содержащихся за счет казны города, проложено большое количество улиц, составлен подробный план города с пояснительной запиской [3, с. 45].

Ялтинская городская дума в 1884 г. контролировала внешний вид строящихся объектов (особенно на Набережной) и в случае их несоответствия обязывала застройщиков изменить фасады зданий. Так, из выписки из протокола заседания думы от 3 августа 1884 г. следует, что внешний вид купальни, построенной на Набережной Н. Кожуриной, неудовлетворительный. Ялтинская дума обязала застройщицу

изменить фасад купальни, заключить дополнительный договор об аренде городской земли и указала Управе усилить контроль за фасадами строящихся объектов [12, л. 88]. С 1889 г. по 1891 г. указанная застройщица вела самовольное строительство новых купален на Набережной, в связи с чем управа обращалась к уездному исправнику (полиция) о приостановлении работ. Лишь 20 марта 1891 г. строительство было разрешено, а надзор над проведением работ взял на себя архитектор Н. Краснов [15, л. 71, 82, 84].

В 70–90-е гг. XIX в. в Ялте заново был построен Новый город, состоящий из 10 улиц: Набережная, Виноградная (Чехова), Аутская, Садовая, Нововиноградная (Боткинская), Екатерининская, Приютская, Прорезная, Морская и Пушкинский бульвар [5, с. 233–234]. 19 апреля 1883 г. было освящено создание новой Екатерининской улицы [1, л. 9]. Некоторые владельцы земельных участков, понимая важность прокладки улиц, отказывались от части своих участков в пользу города. Так, 17 июня 1875 г. на заседании Ялтинской городской думы в составе 16 гласных был награжден М. Кузнецов, который добровольно передал участок земли в 22 сажени под Виноградную улицу в Новой части города [16, л. 2–3; 3, с. 38].

С 15 июля 1885 г. Ялтинская управа вела переговоры с собственниками земельных участков, убеждая отказаться части земельных владений в связи с прокладкой новых улиц по Набережной и Виноградной (ныне Чехова). Были приглашены застройщики Я. Левентон, Н. Иванов, А. Чернянский и П. Клюев. В августе того же года управа вела переговоры с купцами И. Гофшнейдером и М. Бухштабом, земельные участки которых располагались на указанных улицах. Часть собственников отказывалась уступать земельные участки для прокладки улиц. В 1890 г. Ялтинская гордума договорилась с местными владельцами и выделила 500 руб. на составление плана города с проектируемыми новыми улицами: Виноградная, Морская, Маловиноградная и др. [17, л. 5, 8, 9, 37, 41, 79].

В 1892 г. архитектором Н. Красновым был составлен план города Ялты с нанесением проложенных новых 18-ти улиц [17, л. 89, 99, 100, 119].

Денежные отчеты Ялтинской городской думы в 1883–1884 гг. дают возможность изучить расходование средств на хозяйственные нужды города.

В архивных документах содержатся отчеты расходов Думы на устройство городского сада, улиц, читальни, скамеек, окраске фонарей, прокладке канализационных труб и т. д. [18, л. 2–15]. В 1889 г. количество казенных и общественных зданий в Ялте насчитывал 21 объект недвижимости, большая часть из которых находилась на содержании бюджета города и требовала больших расходов [17, л. 52], а именно:

- 1) городской сад;
- 2) Пушкинский бульвар;
- 3) городской театр;
- 4) лавки на мосту;
- 5) агентство;
- 6) городская пристань;
- 7) прогимназия;
- 8) базарная площадь;
- 9) таможня;

- 10) женская прогимназия;
- 11) бойня;
- 12) бассейн;
- 13) спасательная станция;
- 14) церковь Святого Иоанна Златоуста;
- 15) предполагаемая церковь Святого Александра Невского;
- 16) лютеранская церковь;
- 17) синагога;
- 18) присутственные места;
- 19) земская управа;
- 20) детский приют;
- 21) земская школа.

На основании изложенного историко-правового материала можно сделать следующие выводы и обобщения.

1. Городовое положение от 16 июня 1870 г. стало для Ялтинской городской думы правовой основой налогообложения, что повлекло быстрое возрождение хозяйственной жизни в города.

2. Присоединение в 1874 г. к Ялте значительных земельных территорий на основании Указа императора Александра II позволило Ялтинской городской думе в 1874 г. и 1886 г. разработать и утвердить планы застройки, выделять земельные участки под строительство гостиниц, торговых заведений, частную застройку.

3. Бюджет Думы, формировавшийся на основании норм Городового положения от 16 июня 1870 г., состоял из обычных и чрезвычайных сборов, которые превышали расходную часть.

4. Развитие курорта, приток капиталов, значительно увеличил бюджет Ялтинского городского самоуправления, средства которого направлялись на строительство школ, больниц, скверов, городских дорог, набережной, улиц и их освещение.

5. Собираемые налоги и сборы направлялись на содержание инфраструктуры города, дорог, школ, больниц, освещение, скверов, садов.

6. Ялтинская городская дума и управа выполняла контрольные и разрешительные функции.

Список литературы:

1. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 62 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1871 г.
2. Исаев И.А. История государства и прав России : [курс лекций] / И.А. Исаев. – М., 1993. – 245 с.
3. Рыбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты. 1837–1887 г. / В.А. Рыбицкий // Исторический конспект и памятная книжка. – Ялта, 1887. – 74 с.
4. Новокрещенов Е.В. История Ялты / Е.В. Новокрещенов. – Ялта, 2011. – 318 с.
5. Путеводитель по Крыму / под ред. Н.С. Головкинского, К.С. Вернера. – М., 1889. – 280 с.
6. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 85 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1873 г.
7. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 208 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1876–1879 гг.
8. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 241 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1877–1879 гг.
9. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 205 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1876 г.

10. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 332 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1880–1881 гг.
11. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 393 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1882–1883 г.
12. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 455 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1884 г.
13. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 462 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1884–1885 г.
14. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 476 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1889–1890 г.
15. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 456 // Журналы заседаний Ялтинской думы в 1884–1891 гг.
16. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 178 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1875 г.
17. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 469 // Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1885–1894 гг.
18. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 522, оп. 1, д. 427. Журналы заседаний Ялтинской гордумы в 1883–1884 гг.

Федунов В. В. Організаційно-правові аспекти діяльності Ялтинської міської думи в 70-80-х рр. XIX ст. / В. В. Федунов // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27(66). – № 3. – С. 65-71.

У статті розглядається організаційно-правова діяльність Ялтинської міської думи як органу місцевого самоврядування на підставі Міського положення від 16 червня 1870 р. Автором проаналізовано архівні документи та інші джерела. Під час написання статті вивчена правова основа бюджету міста, джерела його формування та видаткова частина. Викладений у статті історико-правовий матеріал дозволив зробити висновки й узагальнення фактичного витрачання коштів Ялтинської міської думи на господарські потреби міста й здійснення міською думою та управою дозвільних і контрольних функцій у сфері збору податків, будівництва, торгівлі, витрачання бюджету.

Ключові слова: міська дума, міська управа, міський голова, голосні, звичайні й надзвичайні збори, купці.

ORGANIZATIONO-LEGAL ASPECTS OF YALTA CITY COUNCIL IN 70-80 OF THE TWENTIETH CENTURY

*Fedunov V. V.
Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

The article is devoted to the legal activities of the Yalta city Duma as a body of local self-government, elected on the basis of the City status on June 16, 1870. The author analyzes archival documents and other sources. The article examined the legal basis for the city's budget, the sources of its formation, as well as the expenditure side. Set out the historical and legal material has allowed the author to draw conclusions and generalizations actual spending Duma on economic needs of the city and implementation of a municipal Duma and the administration of the licensing and Supervisory functions in the sphere of tax collection, construction, trade and spending budget.

Statement of the problem. The relevance of the article associated with the organization of the administrative activity of the Yalta city Council and administration on the basis of the urban reforms of 1874, which resulted in the rapid development of all economic sectors of the city. To address these issues involved a wide range of the population of the city, representatives of the nobility and the commercial and industrial bourgeoisie. Did the city government flexible and mobile. The study of the actual operation of the Yalta city government, using all useful, taking into account modern realities, can give the correct understanding of the meaning of reforming city government on the basis of in-depth study of the heritage of its predecessors. In addition, the author introduces into scientific use many facts, names, who for various reasons were not investigated.

Key words: city Council, city Council, mayor, vowels, ordinary and extraordinary fees, merchants.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 72-77.

УДК 343.41

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВЫБОРОВ
И ЛИКВИДАЦИИ ГОРОДСКИХ ДУМ И ЗЕМСТВ
ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ В МАЕ 1917 Г. – АПРЕЛЕ 1918 Г.**

Федунова И. В.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Статья посвящена изучению проблемы перевыборов городских дум и земств Таврической губернии после Февральской революции 1917 г. Кроме того, в статье проанализированы результаты перевыборов самоуправлений, их партийный состав. Автором предпринята попытка раскрыть взаимоотношения Советов с городскими и земскими самоуправлениями, что привело к ликвидации последних по инициативе большевиков в апреле 1918 г.

Ключевые слова: городская дума, земства, гласные, Советы, губернский комиссар.

Постановка проблемы. Актуальность темы связана с тем, что на протяжении советского периода нашей истории по наши дни внимание историков государства и права сосредоточивалось на изучении организации и деятельности Советов, органов власти большевиков. Период после Февральской революции в Крыму, перевыборов дум и земств, их деятельность изучался фрагментарно. Не исследовались вопросы партийного состава городских и земских после перевыборов, их политические симпатии, организационно-хозяйственная деятельности, причина конфликта с большевистскими советами и процесс ликвидации дум и земств в Таврической губернии.

Целью и задачей исследования является изучение хода и результатов выборов в городские думы и земства Таврической губернии летом 1917 г., их политический состав, взаимоотношения дум и земств с Советами, раскрытие политико-правовых причин ликвидации большевиками самоуправлений как органов власти.

Для достижения указанной цели в процессе написания статьи автором решались следующие задачи:

- изучить правовые основы перевыборов дум и земств Таврической губернии летом 1917 г;
- проанализировать участие в выборах политических партий;
- обобщить результаты выборов в городские думы и земства.
- исследовать причины ликвидации городских дум и земств.

Анализ исследований и публикаций. Среди представителей исторической историко-правовой науки, которые глубоко исследовали вопросы борьбы большевиков за установление советской власти в Таврической губернии (февраль 1917 г. – апрель 1918 г.), следует отметить таких ученых, как П.И. Гарчев, Ю.М. Гамрецкий, С.Н. Королев, П.Н. Надинский, В.В. Федунов, В.А. Широков и др.

Изложение основного материала исследования. Городские думы Таврической губернии были избраны в 1913 г. на основе закона «О Городовом положении» 1892 г., согласно которому в число выборщиков могли попасть только лица с определенным имущественным цензом в зависимости от ценности принадлежащего им имущества. Состав дореволюционных дум не отражал политических реалий 1917 г., что потребовало от представителей Временного правительства в регионе в лице губернского и уездных комиссаров, а также депутатов городских Советов срочно принимать меры для разрешения этого вопроса.

В мае 1917 г. Временное правительство приняло новый избирательный закон, а именно Положение о городских и земских учреждениях (далее – Положение). Компетенция органов самоуправления значительно расширилась, по сравнению с Положениями 1890 г. и 1892 г. В Таврической губернии надзор за перевыборами возлагался на губернского комиссара Временного правительства [2, с. 537–538].

12–13 апреля 1917 г. на Губернский съезд в Симферополе собрались делегаты от земских и городских самоуправлений, партий, Советов, которые основываясь на распоряжении Временного правительства под № 922, принимают решение о демократизации земств и дум через слияние эсеро-меньшевистских общественных комитетов с местными самоуправлениями. Губернский комиссар Н.Н. Богданов зачитал телеграмму Министра-председателя Временного правительства Г.Е. Львова, в которой говорилось, что «...необходимо земские собрания и городские думы, избранные на прежнем цензовом принципе, пополнить представителями широких демократических слоев населения» [1, л. 4]. Созданный Временным правительством институт губерnskих и уездных комиссаров являлся связующим звеном между органами исполнительной власти в лице дум и земств и правительством. Реализация распоряжения правительства давала возможность активного участия в работе самоуправлений представителям всех слоев городского и сельского населения губернии.

30 мая 1917 г. Временное правительство издало постановление о выборах новых демократических самоуправлений. Основой новой избирательной системы стало участие граждан всех национальностей и вероисповеданий, достигших 20 лет и проживающих в данной местности. Выборы проходили на основе всеобщего, равного и тайного голосования. Имущественное положение избирателей, гласных дум и земств не учитывалось.

В июне-июле 1917 г. состоялись выборы нового состава городских дум Таврической губернии, в которых значительным влиянием пользовались левые партии, объединившиеся на выборах в социалистические блоки. Данные выборов обобщены нами в нижеприведенной таблице на основе архивных источников и газетных публикаций [5].

№	Город	с-р	Меньшевики	Блок с-р с-д	Домцы промки	Б/п	Каде-ты	Местн.	Укр-цы	Большевики
1.	Симфероп.	45	7	–	–	–	8	–	7	–
2.	Севастоп.	56	3	–	1	2	3	–	3	1
3.	Феодосия	–	–	34	–	3	4	3	–	–
4.	Ялта	–	–	37	1	–	10	–	–	–
5.	Евпатория	21	3	–	–	–	–	9	–	–
6.	Керчь	–	–	34	–	14	–	15	–	–
7.	Бердянск	–	–	29	8	1	–	–	3	–
ИТОГО		117	13	134	10	20	26	27	13	1

Так, в выборах в Симферопольскую думу участвовали три партии: социал-демократы (меньшевики, большевики), социал-революционеры (эсеры) и кадеты. Во время предвыборной кампании на предвыборных собраниях велась борьба между тремя кандидатскими списками. Из 84 гласных симферопольские избиратели отдали голоса эсерам, занявших две трети мест в думе [8, с. 57].

19 июля 1917 г. прошли выборы в Севастопольскую городскую думу. Избиратели отдали 78% голосов партии социалистов-революционеров (эсеров). Из 71 гласных 56 получили эсеры и 15 другие партии. Городским головой был избран эсер С.А. Никонов [8]. В начале августа 1917 г. Севастопольская городская дума нового созыва на первом своем заседании постановила приветствовать городской Совет «...как орган революционной демократии <...> оказывать ему по мере сил полную поддержку своей работой и участием...» [11, л. 7].

23 июля 1917 г/ состоялись выборы в Бердянскую городскую думу при активной поддержке местного совета. 16 июля на его заседании обсуждался вопрос о выборах в городское самоуправление. Было постановлено 22 июля отменить работы на заводах и мастерских и «устроить торжественное шествие организованного пролетариата со знаменами и плакатами в поддержку выборов» [12]. Итоги выборов в Бердянскую городскую думу изложены ниже [13].

– совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов – список № 1 – 29 гласных (59%);

– домовладельцы и садовладельцы – список № 2 – 8 гласных (15,5%);

– еврейская община – список № 3 – 3 гласных (7%);

– беженцы русской национальности – список № 4 – 1 гласный (2,5%);

– ремесленники – список № 5 – 1 гласный (1,7%);

– республиканский клуб – список № 6 – 3 гласных (7%);

– чиновники – список № 7–8 – 4 гласных (4%).

25 июня 1917 г. прошли выборы в Ялтинскую городскую думу. Победил по списку № 1 социалистический блок, от которого было избрано 37 гласных, кадетская партия (по списку № 2) получила 20 мест в думе и домовладельцы провели 1 гласного [14].

Результаты выборов в думы по семи городам Крыма и Северной Таврии показывают, что кандидаты от социалистических партий (меньшевиков, эсеров, украинских с-р) получили абсолютное большинство мест. Так, фракции эсеров Севастопольского,

Симферопольского и Евпаторийского Советов, шедшие на выборы в городские думы с самостоятельными списками, получили абсолютное большинство голосов и мест. В Бердянске, Керчи, Феодосии и Ялте эсеры блокировались с меньшевиками, а объединенный социалистический блок получил большинство. Кадеты набрали незначительное число голосов только в Симферополе и Ялте, им удалось получить чуть более трети мест. В городских думах Керчи, Евпатории и Бердянска кадеты не получили ни одного места. Украинские социалистические партии получили 7 мест в Симферопольской городской думе (более 25%), 3 – в Севастопольской, 3 – в Бердянской. Таким образом, городские думы Таврической губернии, как и Советы, после перевыборов в июне-июле 1917 г. стали органами власти с преобладающим влиянием социалистических партий, кадетские фракции играли роль конструктивной оппозиции [10].

В указанный период политическую линию в думах, земствах и советах Таврической губернии определяли меньшевики и эсеры. В мае 1917 г. земства, думы и советы оказывали поддержку органам власти Временного правительства Таврической губернии и поддержали создание коалиционного Временного правительства. В национальном вопросе эсеро-меньшевистские думы, земства и советы занимали великодержавную позицию. Это выразилось в отказе от сотрудничества с татарским национальным движением, в негативном отношении к автономии Украины. В дальнейшем этим воспользовались большевики для раскола демократов разных национальностей в Крыму [7, с. 18].

Осуществив вооруженный переворот в январе 1918 г., большевики начали последовательно осуществлять марксистско-ленинскую доктрину слома буржуазной государственной машины, ликвидируя управленческие органы старого государства с сохранением на некоторое время старого технического аппарата. Основной удар был направлен на представительские органы-земства и думы, которые являлись основным препятствием для деятельности большевистских Советов в условиях диктатуры однопартийной системы. Местные городские и земские самоуправления, состоящие из представителей меньшевиков и эсеров, принимали резолюции, резко осуждающие насильственный захват власти в Крыму и Северной Таврии.

В конце декабря 1917 г. для ликвидации самоуправлений большевистский наркомат внутренних дел принимает инструкцию с требованием «овладеть аппаратом местного самоуправления» [4, с. 281]. В связи с отсутствием у большевистских Советов опыта хозяйственной деятельности 24 января 1918 г. отдел местного самоуправления наркомата внутренних дел РСФСР направляет местным Советам разъяснения, в которых говорилось, что «ликвидация самоуправлений происходит по мере того, как Совет овладеет той работой, которая до сих пор лежала на органах самоуправления».

Выполняя эти указания, Чрезвычайный съезд Советов Таврической губернии 30 января 1918 г. определил общую стратегию на управление дум и земств. 17 февраля Таврический ЦИК Советов издал декрет об упразднении Таврического губернского земства и его исполнительного органа – губернской земской управы, функции которой переходили к большевистскому Таврическому ЦИК. Документ предписывал, чтобы служащие губернской земской управы оставались на своих местах, а лица, сопротивляющиеся проведению в жизнь декрета, подлежали суду революционного трибунала [16, д. 110, л. 100; 3, с. 201–202; 6, с. 66–67].

В феврале 1918 г. 16 большевистских городских советов Таврической губернии принимают резолюции о роспуске дум и земств, заявив, что они тормозят работу Советов и не признают их высшей властью в городах и уездах. Примечательно, что в этот период насильственный роспуск самоуправлений большевики осуществить побоялись, поскольку, во-первых, эти органы пользовались авторитетом у населения, а во-вторых, Советы не в состоянии были принять на себя функции административно-хозяйственной деятельности. Так, депутаты Симферопольского Совета рабочих и солдатских депутатов 25 февраля 1918 г. приняли декрет о ликвидации думы и управы, демагогически заявив: «Дума и ее исполнительный орган, не признавая власти Совета <...> тем самым мешают строительству городского хозяйства на новых началах...» [16, д. 86, л. 131; 3, с. 217, 218]. 15 февраля 1918 г. большевики распустили городскую думу в Бердянске [15, с. 457].

7–10 марта 1918 г. съезд Советов Таврической губернии принял инструкцию, в пункте 9 которой раскрывается механизм упразднения дум и земств, а 18 марта комиссариат внутренних дел ЦИК Советов Таврической губернии издал распоряжение о замене дум и земств Советами [16, д. 112, л. 136; 17, л. 1].

В марте 1918 г. городские думы и управы были ликвидированы, а их функции переданы городским Советам и исполкомам. Разница между думами, земствами и советами была огромной: первые избирались всем населением города или уезда и занимались исключительно хозяйственными вопросами. Советы избирались неимущим населением рабочими, солдатами и матросами и занимались в первую очередь политическими вопросами.

В марте-апреле 1918 г. постепенно ликвидируются уездные и волостные земские самоуправления, а на их базе создаются Советы крестьянских депутатов. О недоверии к земствам сообщается в письме-приказе комиссара внутренних дел ЦИК Советов Таврической губернии от 19 марта 1918 г., направленном в уезды губернии с требованием «...немедленно приступить к организации волостных, сельских и поселковых советов, долженствующих заменить старые отжившие самоуправления и стать высшими органами власти на местах» [18, л. 25].

Последнюю точку в ликвидации губернского земства поставил 12 апреля 1918 г. Совнарком Республики Тавриды, принявший повторное постановление о роспуске функционирующей губернской земской управы и передаче ее 16 отделов в ведение комиссариатов правительства [19, л. 25].

Список литературы:

1. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф.р. 1694, оп. 1, д. 51 // Канцелярия Таврического губернского комиссара.
2. Исаев И.А. История государства и права России / И.А. Исаев. – М., 2004. – 794 с.
3. Борьба за советскую власть в Крыму : сб. док-в : в 2-х т. – Симферополь, 1957– . – Т. 1. – 1957. – 432 с.
4. Исаев И.А. История государства и права России : [полный курс лекций] / И.А. Исаев. – М., 1994. – 447 с.
5. Известия Бердянского Совета. – 1917. – 28 июля.
6. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма : в 2-х ч. / П.Н. Надинский. – Симферополь, 1957– . – Ч. 2. – 1957. – 300 с.
7. Федун В.В. Советы Таврической губернии (март 1917 г. – апрель 1918 г.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История Украины» / В.В. Федун. – Запорожье, 1992. – 23 с.
8. Федосеев И.С. Симферопольский совет рабочих и солдатских депутатов / И.С. Федосеев // Революция в Крыму. – 1927. – № 7. – С. 32–38.

9. Революционный Севастополь. – 1917. – 20 июля. – № 25.
10. Известия Бердянского совета. – 1917. – 28 июля.
11. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления (ЦГАОР РФ), ф. 6978, оп. 1, д. 465.
12. Известия Бердянского совета. – 1917. – 18 июля.
13. Известия Бердянского совета. – 1917. – 26 июля.
14. Революционный Севастополь. – 1917. – 4 июля.
15. Рубач М.А. Победа Советской власти на Украине / М.А. Рубач, С.М. Королевский, Н.И. Супруненко. – М. : Наука, 1967. – 574 с.
16. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф.р. 150, оп. 1 / Архив Крымского обкома КП Украины.
17. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 1617, оп. 1, д. 1 / Дерекойский волостной совет крестьянских депутатов.
18. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф. 2237, оп. 1, д. 37 / Народный комиссариат внутренних дел Советской социалистической республики Тавриды.
19. Государственный архив Республики Крым (ГАРК), ф.р. 2240, оп. 1, д. 8 / Совнарком Тавриды.

Федунова І. В. Політико-правові проблеми перевиборів і ліквідації міських дум і земств Таврійської губернії в травні 1917 р. – квітні 1918 р. / І. В. Федунова // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 72-77.

Стаття присвячена вивченню проблеми перевиборів міських дум і земств Таврійської губернії після Лютневої революції 1917 г. Окрім того, у статті проаналізовано результати перевиборів самоврядувань, їх партійний склад. Автором зроблена спроба розкрити взаємовідносини Рад із міськими та земськими самоуправами, що призвело до ліквідації останніх з ініціативи більшовиків в квітні 1918 р.

Ключові слова: міська дума, земства, голосні, Ради, губернський комісар.

POLITICAL AND LEGAL PROBLEMS OF RE-ELECTION AND THE ELIMINATION OF MUNICIPAL DUMAS AND ZEMSTVOS TAURIDE PROVINCE IN MAY 1917 – APRIL 1918

*Fedunova I. V.
Taurida national University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

The article is devoted to the study of elections municipal Dumas and Zemstvos Taurian province after the February revolution CaO addition, the article analyzes the results of the elections of local governments, their party composition, the Author attempts to reveal the relationship between the Councils with the city and County governments, which led to the elimination of the last on the initiative of the Bolsheviks in April 1918. The relevance of the topic stems from the fact that during the Soviet period of our history, in our days the attention of historians of state and law focused on the study of the organization and activities of the Board, the authorities of the Bolsheviks. The period after the February revolution in the Crimea, the re-election of Dumas and Zemstvos, their activity was studied in fragments. Were not studied the issues of the party, the city and County after the elections, their political sympathies, organizational and economic activity, the cause of the conflict with the Bolshevik Soviets and the process of elimination of Dumas and Zemstvos in Tavria province.

The objective of the study is to investigate the progress and results of elections to municipal councils and district councils Taurian province in the summer of 1917, their political composition, the relationship between Dumas and Zemstvos Tips, disclosure of political and legal reasons for the elimination of the Bolshevik government as authorities.

To achieve this goal, in the process of writing the author was solved the following tasks:

- to study the legal framework of elections Dumas and Zemstvos Taurian province in the summer of 1917;
- to analyze the participation in elections of political parties;
- to summarize the results of the elections to municipal councils and district councils;
- to investigate the reasons for the elimination of municipal Dumas and Zemstvos.

Analysis of researches and publications. Among the representatives of the historical historical legal science who have studied the issues of the struggle of the Bolsheviks for the establishment of Soviet power in Tavria province (February 1917 – April 1918) it should be noted scholars such as Pigarev ,Umesaki, Snegirev, Pendanski, Web, and other Vasiuko.

Key words: city council, district councils, vowels, tips, provincial commissar.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО; ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ ПРОЦЕСС

УДК 349.41

ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЛАНДШАФТНОГО ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ У НАУКОВИХ ДЖЕРЕЛАХ

Єлькін С. В.

*Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
м. Сімферополь*

У статті досліджено питання юридичної природи ландшафтного використання й охорони земель у наукових джерелах. Проведений аналіз відповідних наукових досліджень свідчить про те, що в земельному праві України є певні теоретичні розробки правових питань ландшафтного використання й охорони земель, водночас вони не містять певних сформованих наукових напрямів. Обґрунтовано необхідність переглянути наукові підходи до правового регулювання ландшафтного використання й охорони земель.

Ключові слова: земельна ділянка, ландшафт, ландшафтне використання й охорона земель.

Доцільність розгляду питання зумовлена практичними міркуваннями, пов'язаними з необхідністю формування бачення шляхів розвитку земельного законодавства та необхідністю вирішення проблем, які гостро постають перед Україною у зв'язку з прагненням інтегруватися до Європейського співтовариства, зокрема, у галузі ландшафтного підходу до регулювання земельних відносин.

Ефективність правового регулювання, забезпечення правопорядку й законності в земельних відносинах залежить від того, як у законодавстві сформульовано поняття, як розкриваються їхні юридичні ознаки. Чіткі визначення тих або інших правових понять і категорій дозволяють уникати колізій, суперечностей, прогалин у земельному законодавстві. А це безпосередньо впливає на ефективність правозастосування у сфері регулювання земельних правовідносин.

Актуальність розгляду питання зумовлюється тим, що в чинному земельному й екологічному законодавстві України немає нормативного визначення поняття «ландшафтне використання й охорона земель». Немає єдиного розуміння юридичної природи ландшафтного використання й охорони земель також у наукових джерелах. Пояснюється це тим, що в Україні лише започатковується формування нової юридичної моделі регулювання земельних відносин з урахуванням сучасних тенденцій і перспектив правового регулювання відносин щодо використання й охорони земель, а саме: застосування комплексного підходу до вибору правових форм, норм, методів, принципів регулювання земельних відносин з урахуванням сучасних процесів, адаптації земельного законодавства до правової системи Європейського Союзу (далі – ЄС) щодо використання й охорони землі.

У теорії земельного права було зроблено спроби розкрити юридичний зміст правового забезпечення ландшафтного підходу до організації використання земель. Зокрема, у науці радянського земельного права О.А. Забелишенський, досліджуючи ландшафтний підхід до регулювання землекористування й охорони земель на ландшафтному рівні, визначив характерні ознаки цього явища, а саме:

– земля є не ізольованим природним тілом, а одним з елементів природно-територіального комплексу, тісно пов'язаним з іншими його компонентами (кліматом, водними ресурсами, рослинним покривом тощо);

– природа – це не сукупність і не сума різних об'єктів, а система взаємопов'язаних елементів і явищ, спричинення збитку одному з яких може призвести не лише до кількісних, а й до серйозних, деколи незворотних якісних наслідків. Отже, у природокористуванні не можна обмежуватися комплексним використанням окремо взятого природного ресурсу;

– комплексне використання одного елемента природи не замінює комплексності міжелементної, так само як охорона окремих об'єктів не забезпечує збереження всієї природи в цілому. Тому як об'єкт людської діяльності необхідно розглядати цілісні географічні комплекси (ландшафти);

– ландшафтний підхід до правового регулювання землекористування, відносин щодо використання інших елементів природи погоджується з об'єктивними законами єдності природи й обліку зв'язків, процесів, компонентів, які створюють єдине ціле. Він відповідає єдності природи та суспільства, інтересам економічного розвитку, підтримці необхідної якості довкілля й екологічної рівноваги [1, с. 46–56; 2].

Тобто, як вважає О.А. Забелишенський, земля є економіко-екологічним об'єктом права [3, с. 47], із чим не можна не погодитись. Висловлені цим автором ідеї щодо ландшафтного використання землі було розвинуто в теорії земельного права радянського періоду в контексті природоресурсного права та правової охорони природи [4; 5; 6, с. 40].

Спроби розкрити окремі аспекти ландшафтного використання земель та інших природних ресурсів зроблено в теорії сучасного земельного права України, а саме:

– у сучасній науці негативно оцінюється «покомпонентний підхід» до природоохоронної політики, сутність якого полягає в жорсткій локалізації вихідної інформації складових природного середовища (вода, повітря, ґрунт, надра, тваринний і рослинний світ) [7, с. 52];

– недоліки компонентної спрямованості природоохоронної політики має компенсувати «ландшафтний підхід» [8, с. 58];

– у сучасній вітчизняній земельно-правовій та еколого-правовій науці такий підхід до регулювання земельних відносин визнають позитивним [9, с. 187; 10, с. 13–14; 11, с. 262–274].

Комплексний характер і єдність природи об'єктивно зумовлюють необхідність вивчення правових питань використання землі та інших природних ресурсів, правової охорони природи не ізольовано за окремими об'єктами природи, а комплексно з урахуванням наукових досягнень різних юридичних та інших наук. У зв'язку із цим О.С. Колбасов зазначає: «Пізнати об'єктивні екологічні вимоги та домогтися їх дотримання можливо лише за найтіснішої взаємодії природних, технічних наук, включаючи правознавство. Завдання ж правознавства – перекласти висновки природних і техніч-

них наук, які містять характеристику екологічних вимог, мовою категорій права, сприяючи тим самим трансформації екологічних вимог у правові норми» [12, с. 65].

На думку М.І. Краснова, біологічні, економічні та інші характеристики природних об'єктів і відповідні їм поняття не можуть бути автоматично прийняті юриспруденцією для використання в законодавстві, оскільки право формує поняття природних об'єктів, керуючись своїми критеріями, і поняття ці можуть збігатися, проте можуть і відрізнятися [13, с. 40]. Водночас О.С. Колбасов, погоджуючись у цілому з таким підходом до проведення правових досліджень у сфері використання й охорони природних ресурсів, зазначав, що ця система понять має певну специфіку порівняно з природничими, господарсько-технічними та буденними уявленнями й поняттями [14, с. 40].

Погоджуючись із наведеними думками вчених щодо комплексного підходу до наукових досліджень правових явищ у контексті характеристики ландшафтного підходу до організації використання земель у сучасних умовах, доцільно було б з'ясувати насамперед юридичну природу ландшафту як об'єкта правового регулювання. Адже в чинному земельному та іншому законодавстві України немає однозначного визначення цього поняття як юридичної категорії. У доктрині земельного права це поняття також залишається невизначеним, внаслідок чого в Україні відсутні загальнообов'язкові положення, норми, приписи, імперативи щодо дотримання власниками землі, землекористувачами, органами державної влади й місцевого самоврядування вимог збереження й відтворення ландшафтного середовища у використанні земель для задоволення приватних і суспільних потреб.

За таких умов, щоб розкрити юридичну сутність ландшафту як юридичної категорії для визначення правового режиму земель, необхідно звернутися до наукових праць з інших галузей знань із питань землі, природи, довкілля.

Як слушно зазначає М.Д. Гродзинський, дослідження ландшафту містить парадокс. Ландшафт повсюдний, він включає все навколо нас, має очевидне велике значення для кожного. Однак практично нічого не відомо про ландшафт. Різноманіття інтересів, які зачіпають ландшафт (економічні, естетичні, політичні, містобудівельні, правові), визначає багатоваріантність предмета. Отже, ландшафт хоч і є предметом загальновизнаної важливості, проте його інтегроване розуміння практично відсутнє [15, с. 177].

Зокрема, у географічній науці термін «ландшафт» трактується через такі ознаки:

– ландшафт – це природна система, основна категорія територіального розділення географічної оболонки, тобто конкретна територія, однорідна за своїм походженням, яка має загальну історію розвитку, єдиний геологічний фундамент, однотиповий рельєф, клімат, одноманітне поєднання гідротермічних умов ґрунтів, біоценозів і закономірний набір морфологічних частин – фацій та урочищ [16, с. 144];

– ландшафт, за визначенням Л.С. Берга, є «мовби певним організмом, де частини обумовлюють ціле, а ціле впливає на частини. Якщо ми проминемо одну яку-небудь частину ландшафту, то зміниться весь ландшафт» [17, с. 6];

– охорона природи, як вважають автори підручника «Охорона природи», є фактично «охороною ландшафтів, краще говорити – ландшафтною оболонки землі. Із цієї точки зору всі природоохоронні заходи тією чи іншою мірою слугують охороні ландшафтів» [18, с. 205];

– на думку Л.С. Берга, «географія є наукою про ландшафти» [19, с. 468], а кінцевою метою географічного дослідження є «вивчення та опис ландшафтів, як природних, так і культурних» [19, с. 471].

У географічній і містобудівній літературі зазвичай виділяють ландшафти природні та ландшафти антропогенні (культурні) [20, с. 126–139; 21, с. 93–94; 22, с. 5–13; 23, с. 103–108; 24; 25, с. 256; 26, с. 126–139; 27]. При цьому вважається, що ландшафти будуть змінюватися й надалі внаслідок економічного й культурного розвитку та інших чинників, однак ці зміни потрібно спрямувати так, щоб у підсумку досягти сучасного якісного (оптимального) ландшафту; ландшафти повинні бути результатом екологічно обґрунтованого проектування, а не безсистемного розвитку, забезпечувати просторову організацію антропогенно-трансформованих ландшафтів [28, с. 266–273].

Більшу частину антропогенних ландшафтів утворено людьми з метою задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб. Тому такі ландшафти в географічній, природоохоронній, землевпорядній літературі отримали назву культурних (поля, сади й парки, транспортна інфраструктура, міста тощо). Водночас окремі дослідники ландшафту, щоб підкреслити роль фактора штучного формування цих утворень, пропонують замість термінів «антропогенний ландшафт» і «культурний ландшафт» застосовувати термін «господарський ландшафт» [29, с. 16], «соціальний ландшафт» [30, с. 6], «історичний ландшафт» [31, с. 460], «урбанізований ландшафт» [32, с. 69], «міський селітебний ландшафт» [33].

У правовій доктрині земельного права О.В. Донець, досліджуючи правовий режим земель історико-культурного призначення, запропонувала до складу земель історико-культурного призначення додати «культурний ландшафт» та історичний ареал історично населеного місця, не розкриваючи при цьому ні поняття, ні змісту, ні юридичної природи запропонованих дефініцій [34].

Тому раціональне використання природних ресурсів та охорона навколишнього середовища можливі лише на базі функціонального аналізу всіх ландшафтів цієї території, а не одиничного ландшафту [35].

У теорії земельного й екологічного права питання застосування ландшафтного підходу до регулювання земельних відносин не досліджувалися. Спроби з'ясувати значення ландшафту в системі правового регулювання земельних відносин, розкрити його правову природу мали місце, зокрема, у роботах В.І. Андрейцева, І.А. Бриньке, Л.М. Гафіної, В.М. Єрмоленка, Т.В. Євдокімової, І.І. Каракаша, П.Ф. Кулинича, А.М. Мірошниченко, М.І. Максименка, В.Л. Мунтяна, В.В. Носіка, А.І. Ріпенка, В.І. Семчика [36, с. 147–154], Н.І. Титової, Н.І. Шульги та деяких інших учених.

Проте увага зосереджувалася здебільшого на окремих аспектах ландшафту (лікувально-оздоровчих, рекреаційних, сільськогосподарських, лісогосподарських, естетичних властивостях, правовій охороні ландшафтного різноманіття тощо) [37], а теоретичні передумови для визначення правової природи реалізації ландшафтного підходу до регулювання земельних відносин не досліджувалися.

Так, уперше в 1973 р. В.Л. Мунтян звернув увагу на проблеми формування й охорони ландшафту, зокрема законодавчого регулювання охорони ландшафтів на основі загальнодержавного планування, шляхом «перегляду всього діючого законодавства

в цій галузі та прийняття Закону про територіальне планування в Українській РСР» [4, с. 43] та запровадження ландшафтного кадастру, насамперед державних заповідників, приміських і зелених зон, округів санітарної охорони курортів, національних парків [4, с. 99].

У ретроспективному огляді в теорії екологічного права ще в 1983 р. було зроблено першу спробу розкрити юридичний зміст «ландшафту, який підлягає особливій охороні». І.А. Бриньке, досліджуючи сутність правового режиму «ландшафту, який підлягає особливій охороні», зупинялася на загальній характеристиці правового режиму, організаційно-правових форм ландшафтів, які потребують особливої охорони, на юридичному понятті «ландшафт, який підлягає особливій охороні», як «сукупності визначених законом територій (ділянок) суші або вод, що складаються зі взаємодіючих природних або природних та антропогенних компонентів, які відрізняються типовістю чи мальовничістю, охороняються державою в цілях науки, просвіти, культури й рекреації, у яких спеціальними правовими заходами, що виражаються в поширенні на ці ландшафти заповідного режиму, заборонено або обмежено всі чи деякі види інтенсивного господарського використання» [38, с. 211].

На декларативність законодавчого регулювання ландшафтного використання й охорони земель в Україні звертав увагу в монографії «Право власності на землю Українського народу» В.В. Носік: «Чинне земельне, природноресурсове та екологічне законодавство України залишається не узгодженим як із Конституцією України, так і з окремими законами, кодексами в частині застосування ландшафтного підходу до регулювання суспільних відносин у сфері використання природних об'єктів права власності українського народу» [39, с. 165].

П.Ф. Кулинич ще в 1993 р. обґрунтував постановку питання про доцільність виділення агроландшафтів (поряд із ґрунтами та їх родючістю) в окремий об'єкт правової охорони земель сільськогосподарського призначення [40, с. 3–59].

Заслугує на увагу дослідження П.Ф. Кулинича, який пропонує розглядати агроландшафт «не лише як земельний ресурс, а як територію земель сільськогосподарського призначення з наявною на ній сукупністю природних і штучно створених компонентів, які становлять єдине ціле, знаходяться між собою в оптимальному кількісному співвідношенні, що визначене законодавством, а також становлять нову екологічну й виробничу якість» [41, с. 142–146]. Тому автор пропонує прийняти спеціальний закон щодо охорони й використання агроландшафтів [42, с. 176].

Аналізуючи стан законодавства України про охорону агроландшафтів, В.І. Андрейцев звернув увагу на таку прогалину в земельному законодавстві, як відсутність спеціальних норм, які визначали б особливості правового режиму агроландшафтів, і запропонував усунути цей недолік шляхом прийняття закону про екологічну безпеку [43, с. 71].

За думкою В.І. Андрейцева, категорію «ландшафт» слід розглядати як окремий природний територіальний або природно-антропогенний комплекс із єдиною структурою рельєфу, клімату, наявними ґрунтами, водними й рослинними ресурсами, іншими компонентами, як особливий об'єкт законодавчого й нормативно-правового регулювання, що складає базу навколишнього природного середовища, як віртуальну сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, яку неможливо індиві-

дуалізувати як об'єкт правового регулювання, а також визначити режим правового забезпечення охорони й використання [44, с. 80].

Водночас В.І. Андрейцев, досліджуючи місце природного ландшафту у формуванні національної екологічної мережі України, вказав на доцільність подальшої кодифікації природоохоронного законодавства шляхом розробки Ландшафтного кодексу України, оскільки «зміст, повнота й рівень цього блоку правового регулювання не відповідає сучасному стану законодавчого опосередкування зазначених правовідносин у системі еколого-правового регулювання» [45, с. 179], та запропонував структуру цього кодексу [44, с. 86; 46].

Невідповідність Земельного кодексу України загальним засадам екологічного законодавства дала підставу В.І. Андрейцеву та М.О. Фролову констатувати, що «сучасне земельно-правове регулювання було штучно відірване від екологічного права» [47]. Названі вчені вважають, що земельно-правове регулювання майже повністю позбавлене екологічного контексту.

Досліджуючи правові аспекти формування ландшафтного права, В.І. Андрейцев запропонував природоохоронне право назвати «по суті ландшафтним» [44, с. 69], відзначивши такі типи ландшафтів як об'єктів правового регулювання, правові режими яких визначено законами України: ландшафти екологічної мережі, зокрема особливо охоронювані; антропогенні ландшафти; екологічно небезпечні ландшафти; природно-антропогенні ландшафти [44, с. 82]. Також він запропонував систему сучасного ландшафтного права [44, с. 84–85].

Висловлені пропозиції, безумовно, заслуговують на увагу, проте потребують водночас серйозної подальшої розробки, доведення, доповнення й обґрунтування в контексті юридичної характеристики ландшафтного підходу до регулювання земельних відносин.

Досліджуючи проблемні питання цільового призначення земель, В.М. Єрмоленко пропонує запроваджувати сучасні методи й підходи категоріального поділу через застосування принципу зонування з урахуванням ландшафтно-територіальної структури території, природних властивостей земель, екологічних пріоритетів, переважаючого поширення інших природних ресурсів та поширення поселенської мережі й відповідної соціальної інфраструктури [48, с. 27–29]. Важко не погодитися з думкою дослідника в частині перспективи ландшафтного підходу до планування територій, «зонінгового» підходу до поділу земель на категорії, суттєвої зміни земельного законодавства, зокрема в частині розробки й затвердження переліку класифікаційних ознак зонування, розробки модельних правових режимів власності й користування землею в межах кожної зони, а також щодо визначення кола можливих обмежень зазначених прав.

У контексті нашого дослідження доцільно навести думку А.І. Ріпенка, який у своїх працях відзначає таке:

– у юридичному розумінні дефініцію «міський ландшафт» слід розглядати як комплексну правову категорію, що позначає не лише всі природні, а й утворені людиною об'єкти та елементи (споруди, будівлі, елементи благоустрою тощо), які сприймаються цілісно й синтетично, є єдиним об'єктом планування в населених пунктах, правової охорони та раціонального використання, територіально розташовуються в межах

населених пунктів, маючи основою їх землі й земельні ділянки різних категорій і цільового призначення;

– плануючи й реалізуючи заходи з благоустрою, землі житлової та громадської забудови мають розглядатися саме як невід’ємна складова й основа таких ландшафтів;

– перспективи запровадження принципів і методів «просторового планування» та «ландшафтного планування» в Україні слід пов’язувати із системною зміною принципів законодавчого підходу до визначення об’єктів планування;

– ефективним інструментом формування «міського ландшафту» є «правове зонування» територій населених пунктів (зонінг) [49].

Вбачається, що викладені позиції представників доктрини земельного права є доречними для розуміння правового регулювання ландшафтного використання й охорони земель, проте, на наш погляд, не дають повного уявлення про ландшафтний підхід до регулювання земельних відносин, а лише вказують на напрями його подальшого дослідження як правової категорії. У законодавстві та в спеціальній літературі використовується зазначене поняття, проте належної нормативно-правової дефініції або критеріїв такого використання й охорони земель вони не містять.

Тому важливого значення набуває питання визначення юридичної природи ландшафту, нерозривно пов’язаної з юридичною природою землі, земельної ділянки, визначення найбільш істотних змістовних ознак землі, земельної ділянки як основи ландшафту [50].

Проведений аналіз відповідних наукових досліджень свідчить про те, що в земельному праві України є певні теоретичні розробки правових питань ландшафтного використання й охорони земель. Останнім часом починають досліджуватися правові засади окремих видів ландшафтів.

Водночас у теорії земельного права дослідження у сфері ландшафтного підходу до регулювання земельних відносин не містять певних сформованих наукових напрямів. Ця обставина обумовлюється насамперед тим, що широко вживана категорія «ландшафт» не має усталеного визначення в теорії права, галузеві дослідження цього явища також не дають переконливої відповіді на питання про його зміст і місце в механізмі правового регулювання земельних відносин, зокрема, дисертаційні дослідження мають своїм об’єктом або окремі компоненти ландшафту, або окремі види ландшафтів.

У теорії права ці питання також залишаються дискусійними, юридична природа наведених понять розкривається по-різному, що безпосередньо впливає на те, яким способом ці поняття знаходять вираження в нормах закону.

В Україні відсутнє комплексне дослідження правового регулювання ландшафтного використання й охорони земель. Так, у науковій літературі не досліджено поняття й ознаки, правові форми та механізми державного регулювання й контролю у сфері правового забезпечення ландшафтного використання й охорони земель, що негативно впливає на стан законодавчого забезпечення регулювання сучасних земельних відносин. З урахуванням ратифікації Україною Європейської ландшафтно-конвенції потребують перегляду правові підходи до регулювання земельних відносин на ландшафтній основі. Враховуючи необхідність гармонізації національного земельного законодавства до вимог законодавства *acquis communautaire*, необхідно переглянути наукові підходи до правового регулювання ландшафтного використання й охорони земель.

Список літератури:

1. Забелышенский А.А. Правовое обеспечение ландшафтного подхода к организации использования земель / А.А. Забелышенский // Развитие правового регулирования природоохранных и сельскохозяйственных отношений : межвуз. сб. науч. тр. / редкол. : А.Ф. Козлов, В.Ф. Горбовой (отв. ред.) и др. – Свердловск : Свердловский юрид. ин-т им. Р.А. Руденко, 1998. – С. 46–56.
2. Забелышенский А.А. Правовая охрана земель как составной части природного комплекса : [учеб. пособие] / А.А. Забелышенский. – Свердловск : Изд-во УРГУ, 1979. – 81 с.
3. Забелышенский А.А. О новых подходах к земельному праву и его преподаванию / А.А. Забелышенский // Вестник московского университета. Серия 11 «Право». – 1992. – № 5. – С. 47.
4. Мунтян В.Л. Правові проблеми раціонального природокористування / В.Л. Мунтян. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 182 с.
5. Мунтян В.Л. Правова охорона природи УРСР / В.Л. Мунтян. – К. : Вища школа, 1973. – 204 с.
6. Колбасов О.С. Правовые исследования по охране окружающей среды в СССР / О.С. Колбасов // Итоги науки и техники. Серия «Охрана природы и воспроизводство природных ресурсов». – М. : ВИНТИ, 1978. – Т. 5. – С. 40.
7. Ріпенко А.І. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови для благоустрою : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / А.І. Ріпенко. – К., 2010. – 230 с.
8. Панченко И.В. Комплексная оценка территорий при размещении строительства / И.В. Панченко, В.К. Смоляга. – К. : Будівельник, 1991. – 144 с.
9. Каракаш И.И. Экологические требования законодательства к осуществлению градостроительства / И.И. Каракаш // Правовое регулирование аграрно-земельных и природоресурсово-экологических отношений : сб. избр. ст., докл. и рецензий. – О. : Фенікс, 2007. – 430 с.
10. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях / М.В. Шульга. – Х. : Консум, 1998. – 224 с.
11. Єлькін С.В. Застосування ландшафтного підходу до регулювання земельних відносин в умовах адаптації правової системи України до законодавства *acquis communautaire* / С.В. Єлькін // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2008. – Т. 21(60). – № 2. – С. 262–274.
12. Колбасов О.С. Правовые проблемы охраны окружающей среды / О.С. Колбасов // Вестник АН СССР. – 1977. – № 4. – С. 63–71.
13. Краснов Н.И. Новое советское лесное законодательство / Н.И. Краснов // Советское государство и право. – 1978. – № 7. – С. 37–46.
14. Колбасов О.С. Правовые исследования по охране окружающей среды в СССР / О.С. Колбасов // Итоги науки и техники. Серия «Охрана природы и воспроизводство природных ресурсов». – М. : ВИНТИ, 1978. – Т. 5 : Правовые исследования по охране окружающей среды в СССР. – С. 196–206.
15. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце та простір : [монографія] : у 2 т. / М.Д. Гродзинський. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005–. – Т. 1. – 2005. – 431 с.
16. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : Советская энциклопедия, 1969–1978. – Т. 14. – 1972. – 508 с.
17. Берг Л.С. Географические законы Советского Союза / Л.С. Берг. – 3-е изд. – М., 1974. – Т. 1. – 510 с.
18. Охрана природы : [учебник для студ. биолог. спец. пед. ин-тов] / В.М. Галушин, Н.А. Гладков, А.В. Михеев и др. – М. : Просвещение, 1981. – 256 с.
19. Берг Л.С. Предмет и задачи географии / Л.С. Берг // Известник РГО. – 1915. – № 51. – Вып. 9. – С. 463–475.
20. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии : [учеб. пособие] / Н.А. Гвоздецкий. – М. : Высшая школа, 1979. – 222 с.
21. Реймерс Н.Ф. Азбука природы (микроэнциклопедия биосферы) / Н.Ф. Реймерс. – М. : Знание, 1980. – 208 с.
22. Арманд Л.Д. Наука о ландшафте / Л.Д. Арманд. – М. : Мысль, 1975. – 288 с.
23. Охрана ландшафтов: толковый словарь. – М. : Прогресс, 1982. – 271 с.
24. Проблеми ландшафтного різноманіття України : зб. наук. праць. – К., 2000. – 400 с.
25. Шищенко П.Г. Ландшафт географічний / П.Г. Шищенко // Географічна енциклопедія України : в 3 т. / за ред. О.М. Маринич та ін. – К. : УРЕ, 1990–. – Т. 2. : 3–О. – 1990. – 480 с.

Правові питання ландшафтного використання й охорони земель...

26. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии : [учеб. пособие] / Н.А. Гвоздецкий. – М. : Высшая школа, 1979. – 222 с.
27. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование : [учебник для геогр. спец. ун-тов] / А.Г. Исаченко. – М. : Высшая школа, 1991. – 366 с.
28. Приходько М. Регіональна екологічна мережа як чинники оптимізації ландшафтів Івано-Франківської області / М. Приходько // Вісник Львівського університету імені Івана Франка. Серія «Географічна». – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – Вип. 30. – С. 266–273.
29. Мухина Л.И. География, техника, проектирование / Л.И. Мухина, В.С. Преображенский, А.Ю. Ретеюм. – М. : Знание, 1976. – 46 с.
30. Лукашев В.К. Научные основы охраны окружающей среды : [монография] / В.К. Лукашев, А.И. Лукашев. – Минск : Вышэйшая школа, 1980. – 255 с.
31. Основы природопользования / М.М. Севернев, Л.М. Сушеня и др. – Минск : Наука и техника, 1980. – 575 с.
32. Справочник по охране природы. – М., 1980. – 376 с.
33. Яцентюк Ю.В. Характеристика типів міських селитебних ландшафтів України / Ю.В. Яцентюк // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 14(53). – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ccssu.crimea.ua/internet/education/notes/edition14/tom1geography/article33.htm>.
34. Донець О.В. Правовий режим земель історико-культурного призначення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / О.В. Донець. – Х., 2010. – 20 с.
35. Охрана ландшафтов: толковый словарь. – М. : Прогресс, 1982. – 271 с.
36. Семчик В.І. Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві України : [монографія] / В.І. Семчик. – К. : Юридична думка, 2010. – 456 с.
37. Орлов А.М. Правові проблеми природокористування й охорони навколишнього середовища оздоровчих та рекреаційних місцевостей (на матеріалах Автономної Республіки Крим) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / А.М. Орлов. – К., 2005. – 19 с. ; Шершун С.М. Еколого-правове регулювання лісокористування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С.М. Шершун. – К., 2005. – 20 с. ; Єлькін С.В. Деякі аспекти ландшафтного використання і охорони земель лісогосподарського призначення / С.В. Єлькін // Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30–31 жовтня 2009 р.) / за ред. В.М. Єрмоленка. – К. : ІРІДУМ, 2009. – С. 240–243 ; Евдокимова Т.В. Правовая охрана эстетических свойств ландшафтов : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т.В. Евдокимова. – М., 2011. – 26 с. ; Гафина Л.М. Правовая охрана ландшафтного разнообразия в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Природоресурсное право; аграрное право; экологическое право» / Л.М. Гафина. – Ульяновск, 2008. – 31 с. ; Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : [монографія] / П.Ф. Кулинич. – К. : Логос, 2011. – 688 с.
38. Бриньке И.А. Правовая охрана ландшафта в Латвийской ССР : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / И.А. Бриньке. – Рига, 1983. – 211 с.
39. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : [монографія] / В.В. Носік. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
40. Кулинич П.Ф. Правовые проблемы использования и охраны земель сельскохозяйственного назначения / П.Ф. Кулинич // Правовое регулирование развития АПК Украины / под ред. Ц.В. Бычковой. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 3–59.
41. Кулинич П.Ф. Агрландшафт як об'єкт правової охорони / П.Ф. Кулинич // Проблеми законності : республ. міжвідомчий наук. зб. / відп. ред. : В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 95. – С. 142–146.
42. Кулинич П.Ф. Сільськогосподарські угіддя як об'єкт земельних правовідносин / П.Ф. Кулинич // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 4. – С. 174–180.
43. Андрейцев В.І. Правові засади земельної реформи і приватизації землі в Україні : [навч.-практ. посібник] / В.І. Андрейцев. – К. : Істина, 1999. – 320 с.
44. Андрейцев В.І. Актуальні проблеми екологічного права: новітні доктрини: ретроспективний аналіз та погляд у майбутнє / В.І. Андрейцев // Актуальні проблеми екологічного законодавства : матер. доповідей круглого столу. – Д. : Національний гірничий університет, 2010. – С. 78–102.

45. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. – Х. : Право, 2008– . – Т. 4 : Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. – 2008. – 480 с.

46. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики : [монографія] / В.І. Андрейцев. – Д. : Національний гірничий університет, 2011. – 373 с.

47. Фролов М.О. Кодифікація екологічного законодавства: ілюзії, колізії, перспективи / М.О. Фролов, В.І. Андрейцев // Екологічний кодекс України: міф і реальність : матер. міжнар. круглого столу (м. Київ, 12–13 травня 2005 р.) / відп. ред. : В.І. Андрейцев. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 110–115.

48. Єрмоленко В.М. Проблемні питання цільового призначення земель / В.М. Єрмоленко // Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної безпеки, використання та охорони природних ресурсів : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (9–10 жовтня 2009 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х. : Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, 2009. – С. 27–29.

49. Ріпенко А.І. Правове регулювання використання земель житлової та громадської забудови для благоустрою : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / А.І. Ріпенко. – К., 2010. – 20 с.

50. Єлькін С.В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / С.В. Єлькін ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 20 с.

Єлькін С. В. Правовые вопросы использования и охраны земель в научных источниках / С. В. Єлькін // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 78-87.

В статье исследованы вопросы юридической природы ландшафтного использования и охраны земель в научных источниках. Проведенный анализ свидетельствует о том, что в земельном праве Украины есть определенные теоретические разработки правовых вопросов ландшафтного использования и охраны земель, одновременно они не содержат определенных сложившихся научных направлений. Обоснована необходимость пересмотра научных подходов к правовому регулированию ландшафтного использования и охраны земель.

Ключевые слова: земельный участок, ландшафт, ландшафтное использование и охрана земель.

LEGAL ISSUES OF LAND USE AND PROTECTION OF SCIENTIFIC SOURCES

Elkin S. V.

*Taurida National University named after V. I. Vernadskyi,
Simferopol*

The article explores questions of the legal nature of landscape use and protection of land in the scientific sources. The analysis shows that in Ukraine the land law has some theoretical developments legal landscape for land use and protection. Recently begin legal principles examined certain types of landscapes.

In theory, land law studies in landscape approach to the regulation of land relations do not contain certain existing scientific disciplines. Which is due primarily to the fact that widely used category of "landscape" has no established definition in legal theory, industry research of this phenomenon do not give a convincing answer to the question of its meaning and place in the mechanism of regulation of land relations, including dissertation research have as their object or individual components of the landscape, or certain types of landscapes.

In legal theory, these questions also remain controversial and legal nature of the above concepts is revealed in different ways, which directly affects how, in which way these concepts are reflected in the Law.

It is proved that in Ukraine there is no comprehensive study of the legal regulation of landscape land use and protection. Thus, in the scientific literature examines the concept and characteristics, legal forms and mechanisms of regulation and control in providing legal landscape land use and protection, adversely affect state legislative support for modern regulation of land relations. Subject to ratification by Ukraine of the European Landscape Convention be revised legal approaches to the regulation of land relations on the basis of the landscape. Given the need for harmonization of national legislation with the requirements of land legislation *acquis communautaire* must be reconsidered scientific approaches to the regulation of landscape land use and protection.

Key words: land, landscape, landscape use and protection of land.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66), 2014. № 3. С. 88-92.

УДК 349.6:94(470+571)17«17»(045/046)

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА РОССИИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ПЕТРА I

Кайль Е. В.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Статья посвящена истории экологического права России в период правления Петра I. В статье были проанализированы характерные особенности охраны окружающей среды до реформ Петра I, рассмотрены указы Петра I об охране окружающей среды, выявлены основные направления природоохранных мероприятий за время правления Петра Великого. На базе исследования нормативно-правовых актов периода становления России было обосновано значение реформ Петра Великого в сфере экологического права. Рассмотрены новшества в экологическом праве России в период правления Петра Великого, а именно правовые нормы в сфере урбоэкологии и недропользования.

Ключевые слова: окружающая среда, охрана окружающей среды, экологическое законодательство, реформы Петра I, недропользование, урбоэкология.

Постановка проблемы. Актуальность темы статьи обусловлена необходимостью исследования историко-правового аспекта законотворчества России и стран, ранее входивших в ее состав, до и во время проведения реформ Петра I. Экологическое право берет истоки из древности, однако впервые на проблемы охраны окружающей среды было обращено достаточное внимание именно при правлении Петра Великого. Опыт предыдущих поколений позволит обратить внимание на проблемы современного экологического законодательства в нашем обществе. Именно поэтому данная тема важна для исследований.

Целью статьи является изучение нормативно-правовых актов эпохи Петра Великого, содержащих природоохранные предписания и обычаи славянского народа, взятые за основу этих предписаний.

Для достижения цели исследования автором были поставлены такие задачи:

- 1) изучение нормативно-правовых актов славянских народов в период начала XI – конца XVIII века, содержащих предписания по охране окружающей среды;
- 2) исследование проблем становления русского экологического законодательства;
- 3) определение значения, роли и места в науке экологического права природоохранных законодательных актов, изданных Петром Великим.

Анализ исследований и публикаций. Среди исследователей экологического права России, а также его истории следует выделить таких ученых, как М.Б. Булгаков, А.В. Дулов, Б.В. Ерофеев, С.М. Соловьев, Н.Ф. Реймерс и другие.

Изложение основного материала исследования. Ни для кого не остаются секретом великие заслуги Петра Алексеевича Романова. Именно ему современный

русский народ благодарен за один из сильнейших флотов мира, за технологии, которые могли бы дойти до России значительно позже, за право гордиться историей и с высоко поднятой головой прогуливаться по Петербургу – столице Русской империи. Однако мало кто знает, что современное общество также обязано Петру I за основы природоохранного законодательства. Были ли оправданы средства и силы, которые Петр Великий вложил в охрану окружающей среды? Могло бы экологическое законодательство развиваться без его указов? Об этом и пойдет речь в нашей статье.

С первобытных времен человек являлся частью природы и подчинялся биологическим законам «природопользования», ограничиваясь удовлетворением самых насущных потребностей. Общий принцип отношения природы в первобытном человеческом обществе можно охарактеризовать как «не навреди». Такое подсознательное отношение человека к природе и понимание важности охраны окружающей среды способствовало появлению особых правил природопользования. Так, уже в Ясе Чингисхана, Монголо-ойратском уставе 1640 года, а также в кодексе «Халха-джирум» XVIII века были закреплены нормы, которыми руководствовались еще бурятские племена, а именно: запрет на использование земель за пределами выделенных для земледелия; запрет на вырубку «живого» леса и некоторых видов деревьев, которые восстанавливаются долгое время (сосна, ель, пихта).

Первым прорусским документом, имеющим огромное значение для дальнейшего развития права, был свод законов Русская Правда. Конечно, предписания этого документа регулировали также отношения в сфере охраны окружающей среды. Впервые Русская Правда предусматривала санкции за нарушение правил природопользования. Штраф в 12 гривен (такой же, как за кражу холопа) предусматривался за браконьерство, в частности незаконную ловлю некоторых видов животных и птиц в сети [1, с. 86]. Более поздние законы славян также во многом основывались на положениях Русской Правды. Например, в Вислицком статуте 1347 года имеется постановление: «А кто кому дерево зрубить со пчелами, имеет заплатить гривну тому, чьи пчолы, и другую судове гривну; а кто бортное дерево зрубить без пчоль, то полгривны заплатить, а судове другую полгривны» [2, с. 198].

Далее экологическое законодательство развивалось в Уставных грамотах и Сборных уложениях, где впервые появляется термин «бортничество». Имея привилегированное значение для экономики, мед и медопродукты охранялись законом. Позднее развитие пасек лишило дикое пчеловодство своей важности, поэтому утратили силу положения об их защите. Охота была важной составляющей в экспорте из России, однако она осталась прежде всего формой досуга высших сословий. Именно в интересах таких охотников появились многочисленные запреты, в том числе на использование капканов, сетей и других способов массового истребления животных. Русский лес издавна служил своеобразной защитой от недругов государства. Поэтому за вырубку взимался штраф в 10 гривен или неограниченное количество ударов кнутами. За повторное нарушение запрета была предусмотрена смертная казнь. В Соборном уложении была предусмотрена охрана рыбных богатств, правда, только находящихся в частном владении. За лов рыбы в чужом пруду предусматривалось битье батогами, при повторной провинности – битье кнутом, а в третий раз – отрезание уха. А в 1669 году наказание было ужесточено: нарушителю отсекали кисть левой руки [3, с. 57].

Стоит отметить, что до конца XII века на территории современной России не было целостного правового европейского государства, по этой причине экологическое законодательство нашей страны не имело достаточного развития до эпохи Петра Великого и расцвета Российской империи.

Северная война со Швецией, Русско-турецкая война, Каспийский поход не помешали Петру I заниматься внутренними делами государства. Естественно, человек, выросший вдали от дворца в селах Воробьево и Преображенском, не мог не обратить внимание на безупречную красоту русской природы, на богатую флору и фауну лесов. В том числе тяжело было не заметить, что взаимодействие человека с природой необходимо урегулировать на законодательном уровне. Впервые именно Петр I обратил внимание на полное отсутствие правового регулирования недропользования. Указом 1719 года он установил правила пользования недрами земли. Естественно, наказания за несоблюдение закона были отчаянно строгими. Так, по уставу Петра Великого «все в собственных и чужих землях имеют право искать, плавить, варить и чистить металлы и минералы» [4, с. 245]. Телесными наказаниями или смертной казнью каралось воспрепятствование добыче руды, строительству заводов, сокрытие нахождения на участке полезных ископаемых. Такие жесткие, а возможно, и жестокие санкции объяснялись необходимостью срочно поднять экономику государства за счет добычи, использования и экспорта полезных ископаемых.

Впервые Петром I были введены предписания по рациональному использованию земель. Если ранее уборка хлеба осуществлялась преимущественно «вырыванием» из земли пшеницы, что нарушало земельный покров, то теперь убирать хлеб было дозволено исключительно косой. Также в рамках рационализации использования земель предусматривалось заселение пустующих, а лес стали распиливать, вместо традиционного изготовления досок топором. Другим нововведением стали меры по охране почв, введенные указом 1712 года о сохранении почвенного покрова при рубке лесов [5].

Важнейшим для жителей городов стал указ Петра Великого, положивший основу урбозоологии. Если указ 1640 года царицы Софьи запрещал «оставлять на улицах навоз, мертвечину и всякий скаредный помет» [6], то Петр I этим не ограничился. Его указ касался всей России, но особенно затронул грязную в то время Москву. Все нечистоты должны были вывозиться из городов, а лед Невы должен был оставаться идеально чистым. Зеленые насаждения в городах также охранялись. Повреждение их или уничтожение каралось самыми разнообразными наказаниями: от многочисленных ударов плетью и ударов по пяткам до каторжных работ.

Указом 1718 года об охране водоемов Петр I положил начало основам регулирования пользования и охраны водных объектов, взяв за основу некоторые положения более ранних источников права, о которых уже упоминалось. Из нововведений стоит отметить запрет на слив «нечистот» в любой водоем.

В области охраны леса им был установлен заповедный статус водоохраных лесов, приняты меры к сохранению многоводности рек (указ 1701 года «о нечистке под пашню лесов по рекам, по коим леса гонят в Москву, а чистить их в 30 верстах выше»). В противопожарных целях было запрещено разводить костры ближе 2 сажен от деревьев. Новой веской причиной сберегать лес для Петра I стало кораблестроение. Для нужд флота были объявлены заповедными несколько лесных массивов,

повсеместно были взяты под защиту отдельные виды деревьев (дуб, вяз, сосна от 12 вершков диаметром), причем деревья охранялись в целях не только кораблестроения, но и восстановления леса.

Леса вдоль рек были объявлены заповедными: для крупных рек ширина запретной зоны составляла 50 верст, для малых – 20 верст.

Помимо охраны существующих лесов также было положено начало его разведению, в том числе в степях. В 1696 году в Таганроге была заложена роща «Дубки». Позднее начались посадки и разведение корабельных лесов. Незаконная порубка леса каралась штрафом в 10–15 рублей за каждое дерево, а также конфискацией имущества или наказанием кнутом.

Уставом о рыбной ловле 1704 года Петр I подтвердил основы регулирования рыбной ловли, заодно запретив истребительные способы ее добычи: заколами, крючьями без наживки (поддев), сетями (без особого разрешения). В целом правила рыболовли остались прежними, уже успев прочно отложиться в умах народа.

Считалось, что по сравнению с европейским русское природоохранное законодательство все равно оставалось слабо развитым. Так ли это? Европа невероятно быстро столкнулась с истощением природных ресурсов. Так, в XVI – XVII веках в Англии, Голландии и Франции уже не осталось своего корабельного леса [7, с. 357]. В то же время природные богатства России и по сей день дают народу спать спокойно.

Всего при Петре I было принято более 60 указов, регулирующих природопользование. При этом Россия намного опередила Европу относительно введения некоторых норм, касающихся личной экологии. Благодаря Петру I европейские вельможи, посетившие Российскую империю, уже не считали русский край варварским. В следующие годы количество законодательных актов в этой области только увеличивалось: в 1725–1801 годы было издано более 140 законов, а за 60 лет XIX века – около 300. По конкретным направлениям законы соотносились следующим образом: запрещающие или ограничивающие использование конкретных ресурсов (20–25%), регламентирующие исполнение основных актов (50%), отменяющие или сужающие область применения основных законов (около 15%), направленные на рекультивацию нарушенных территорий (около 8%).

Выводы. Таким образом, с каждым десятилетием количество законодательных актов росло, что можно наблюдать и на сегодняшний день, а основы права оставались неизменными: обычаи и принципы сосуществования с природой первобытного человека, экономическая выгода и умозаключения мудрых правителей. Реформы Петра I находят свое отражение и в более поздних нормативных актах, в том числе положения об охране окружающей среды. Невозможно отрицать значительную роль указов Петра Великого в истории права России. Современному поколению остается только благодарить мудрого правителя за огромные достижения нашего государства и следовать его примеру.

Список литературы:

1. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.) / И.Н. Данилевский. – М., 2001. – 389 с.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 2. – 420 с.

3. Булгаков М.Б. Природоохранные акты: от «Русской Правды» до петровских времен / М.Б. Булгаков, А.А. Ялбулганов // Государство и право. – 1996. – С. 540.
4. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М. : Мысль, 1993. – Т. 7–8. – 758 с.
5. Булгаков М.Б. Российское природоохранное законодательство XI – начала XX вв. / М.Б. Булгаков, А.А. Ялбулганов. – М. : Легат, 1997. – 83 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-177363.html>.
6. Детлеф Й. Русские царицы 1547–1918 гг. / Й. Детлеф ; пер. Т.В. Григорьева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://coollib.net/b/246505/read>.
7. Дулов А.В. Человек и природа в России в XIV – XVII вв. / А.В. Дулов // Природа. – 1976. – С. 528.

Кайль К. В. Історія становлення екологічного права Росії в період правління Петра I / К. В. Кайль // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 88-92.

Статтю присвячено історії екологічного права Росії в період правління Петра I. У статті було проаналізовано характерні особливості охорони навколишнього середовища до реформ Петра I, розглянуто укази Петра I про охорону навколишнього середовища, виявлено основні напрями природоохоронних заходів за час правління Петра Великого. На базі дослідження нормативно-правових актів періоду становлення Росії було обґрунтовано значимість реформ Петра Великого у сфері екологічного права. Розглянуто нововведення в екологічному праві Росії в період правління Петра Великого, а саме правові норми у сфері урбоекології та надрокористування.

Ключові слова: навколишнє середовище, охорона навколишнього середовища, екологічне законодавство, реформи Петра I, надрокористування, урбоекологія.

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE ENVIRONMENTAL LAW OF RUSSIA DURING THE REIGN OF PETER I

Kayl E. V.

*Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

This article focuses on the history of environmental law in Russia during the reign of Peter I. In this paper were analyzed the characteristic features of the nature protection before the reforms of Peter I; also were considered the Decrees of Peter I on environmental protection, identified the main areas of environmental protection during the reign of Peter I. On the basis of the research of normative legal acts of the formative period of the Russian state was substantiated by the importance of the reforms of Peter I in the field of environmental law. There were considered the innovations in environmental law in Russia during the reign of Peter I: the rule of law in the field of the Urban ecology and the subsoil use.

The statement of the problem. The relevance of the article theme is caused by the necessity of the interpretation of the longtime normative legal acts of Russia and the countries that were formerly part of its composition. Environmental Law originates in antiquity, but the first time the problems of nature protection was drawn the sufficient attention to it during the reign of Peter I. Experience of previous generations would allow to draw attention to the problems of modern environmental law in our society. That is why this topic is important for research. Purpose and task of the study. The purpose of this research are the normative legal acts of epoch of Peter I, that contains nature protection regulations and customs of the Slavic people, taken as a basis of these prescriptions. To achieve the objectives of the research the author has solved the following problems:

- 1) the study of normative legal acts of the Slavic peoples in the period from the beginning of the XI century to the end of the XVIII century, containing provisions for the protection of the environment;
- 2) research of problems of the development of Russian environmental legislation;
- 3) determination of the value, role and place in the science of environmental law of environmental legislation acts issued by Peter I.

Analysis of research and publications. Among the researchers of environmental law in Russia, as a science, as well as the history of Russian environmental law should be allocated such scientists as M.B. Bulgakov, A.V. Dulov, B.V. Erofeev, S.M. Solovyov, N.F. Reimers and others.

Key words: environment, conservation, environmental legislation, reforms of Peter I, mining, urbanology.

МІСЦЕ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ В СТРУКТУРІ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУ ТА ЙОГО ЗАВДАННЯ

Таликін Є. А.

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
м. Луганськ, Україна*

Стаття присвячена дослідженню місця судового розгляду в структурі господарського процесу, а також його завдань. На підставі аналізу правових норм та доктринальних поглядів обґрунтовується висновок про доцільність кваліфікації судового розгляду як етапу стадії розгляду в суді першої інстанції. Виділяються основні завдання судового розгляду, якими названі з'ясування фактичних обставин справи шляхом дослідження засобів доказування та перевірка відповідності вимог і заперечень сторін фактичним обставинам справи й правовим нормам.

Ключові слова: судовий розгляд, стадія, етап, фактичні обставини, доказування.

Постановка проблеми. Чинне законодавство регулює судовий розгляд у розділі XI Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), який має назву «Вирішення господарських спорів у першій інстанції». Отже, процесуальні норми акцентують не на розгляді справи, а на її вирішенні. Натомість проект ГПК України містить окрему главу 15, яка називається «Судовий розгляд», а власне питання вирішення справи та ухвалення процесуальних рішень регулюються відокремленими главами (глава 16 «Ухвали суду» та глава 17 «Рішення господарського суду»). Підхід, реалізований у проекті ГПК України вважаємо більш правильним та послідовним, оскільки він враховує особливості змісту етапів розгляду та вирішення справи, та їхні процесуальні форми, провадячи послідовне розмежування нормативного матеріалу з огляду на системність, логічність та зручність викладення.

Навіть побіжне ознайомлення із змістом відповідних норм ГПК України дає підстави для висновку про фрагментарність нормативного забезпечення судового розгляду. Однією з підстав цього є відсутність сталої, цілісної та деталізованої концепції судового розгляду в структурі господарського процесу. Визначення сутності відповідної діяльності, з'ясування її структури, встановлення співвідношення з іншими елементами процесу має стати основою нормативної регламентації оптимальної моделі судового розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однак доктрина господарського процесу відтворює досить суперечливі підходи до пояснення судового розгляду. Не можна заперечити наявність ґрунтовних досліджень, присвячених дії принципів, порядку проведення судового засідання, розпорядженню диспозитивними правами, доказовій діяльності, фіксуванню та іншим важливим сторонам процесуальної діяльності на етапі судового розгляду. Зокрема, слід назвати ґрунтовні праці С. Ф. Афанасьєва,

С. Ф. Демченка, Г. В. Дуднікової, А. О. Латкіна, Д. М. Притики, Г. П. Тимченка, О. П. Чудаєвої та багатьох інших авторів. Водночас існують і непомічені проблеми, значна частина яких перебуває в площині процесуальної форми судового розгляду. Так, актуальністю та недостатністю теоретичного обґрунтування відзначаються такі питання: визначення поняття судового розгляду; з'ясування істотних рис судового засідання та інших процесуальних форм розгляду справи, їх порівняльний аналіз; процесуальна форма окремих судових процедур судового розгляду тощо.

Тому метою цієї статті є з'ясування місця в структурі господарського процесу та завдань судового розгляду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційно в науці судовий розгляд кваліфікується як стадія процесу [3, с. 159]. Зважаючи на значення та обсяг судового розгляду, такі твердження не викликають сумніву. Однак вважаємо, що місце судового розгляду в структурі господарського процесу має визначитися більш зважено, з урахуванням співвідношення з іншими складовими частинами. Так, самостійність таких частин процесу, як порушення справи (провадження), підготовка справи до розгляду не отримує однозначної оцінки.

Справедливим видається твердження А. О. Латкіна про те, що підготовка справи до судового розгляду в суді першої інстанції та перегляд справи в суді касаційної інстанції – це поняття різного рівня узагальнення [8, с. 59]. Конструктивна позиція реалізована окремими авторами на підставі ідеї правозастосувальних циклів. Наприклад, Г. О. Жилін у відношенні до касаційного провадження стверджує, що розгляд (поряд із порушенням та підготовкою) є самостійною стадією провадження (курсив – *Є. Т.*) [6, с. 5]. У вітчизняній науці ця позиція послідовно висвітлена Г. П. Тимченком. Такий підхід вважаємо більш об'єктивним.

Однак із мотивів, викладених вище, на нашу думку, означену ідею слід довести до послідовної та логічної структури процесу. З урахуванням необхідності одноставного тлумачення процесуальних термінів, системної взаємодії складових частин, балансу та пропорційності виокремлення структурних елементів, вважаємо, що судовий розгляд має визнаватися відокремленим етапом стадії господарського процесу. У такому випадку нами досліджується розгляд справи в суді першої інстанції, однак цей висновок стосується й стадій перегляду. Тому ми приєднуємося до позиції А. О. Латкіна в тому, що розгляд справи в суді першої інстанції (судовий розгляд) – це етап стадії провадження в суді першої інстанції (йдеться про арбітражне судочинство) [8, с. 60]. Цей етап наявний в будь-якій стадії, однак саме судовий розгляд в суді першої інстанції володіє підвищеним значенням, виконує важливе процесуальне навантаження, є базовою моделлю для інших стадій.

Безсумнівна взаємна залежність та взаємна обумовленість судового розгляду та вирішення справи свідчить про наявність тісних зв'язків між цими етапами та їхнє об'єднання в цілісне утворення – стадію господарського процесу. Утім зв'язки аналогічного характеру притаманні й взаємодії з іншими етапами: порушення справи та підготовки до розгляду.

Окреслюючи межі етапу судового розгляду, вважаємо, що він має бути відділений від вирішення справи, що послідовно має знайти відображення в нормативному регулюванні та доктринальних положеннях. Таке твердження ґрунтується на порядку

взаємодії етапів логічної послідовності у вирішенні спору як будь-якого завдання, що передбачає спочатку дослідження (розгляд), а потім власне вирішення.

Певні аргументи для розмежування етапів розгляду й вирішення містяться в науковій літературі. Так, А. О. Латкін зауважує, що в процесі (йдеться про арбітражний процес) спостерігається значна кількісна перевага операцій зі збору інформації на противагу незначній кількості операцій з аналізу інформації та прийняття рішення – усього два під етапу (судові дебати та винесення рішення). Погодимося із цим частково. На нашу думку, ідеться про значну кількісну противагу тільки у формальній регламентації, оскільки змістовна логічна діяльність з аналізу інформації та прийняття рішення відповідає фактичній діяльності зі збору інформації, однак процесуальною формою значною мірою не регламентується.

Зберігає актуальність твердження Є. В. Васьковського про те, що суд здійснює свої процесуальні права та обов'язки двома способами: або висловлюючи судження, або вчиняючи ті чи інші фактичні дії. У першому випадку діяльність суду логічна: він будує судження, тобто робить логічні висновки з норм об'єктивного права та фактичних обставин. У другому випадку його діяльність фактична [4, с. 182].

Також вчені говорять про те, що поняття «розгляд» є процесуальним, а «вирішення» має матеріально-правовий підтекст [8, с. 86].

Г. П. Тимченко проводить розмежування між розглядом та вирішенням справи з допомогою кількох характерних ознак (динаміка й статика, а також специфіка діяльності щодо застосування норм права) [10, с. 175].

Крім того, за своєю сутністю діяльність із приводу розгляду справи та з приводу її вирішення якісно різняться. Якщо на етапі розгляду переважає фактична діяльність, спрямована на отримання інформації, то на етапі вирішення основне місце займає логічна діяльність з обробки наявної інформації, співставлення з правовими нормами та формування кінцевих висновків щодо спірних питань. Різняться суб'єкти розгляду й вирішення: на етапі розгляду наявна взаємодія суду, осіб, що беруть участь у справі, та інших суб'єктів процесу; етап вирішення охоплює виключно діяльність суду.

Тому ми вважаємо, що судовий розгляд та вирішення справи складають два відокремлені етапи стадії розгляду справи в суді першої інстанції. У свою чергу сутнісні особливості кожного виду діяльності вимагають відображення в процесуальній формі судового розгляду й вирішення справи. Визначення місця судового розгляду як окремого етапу стадії господарського процесу є основою розбудови концепції процесуальної форми судового розгляду з огляду на ідентифікацію в системі процесуальної дійсності.

У науці йдеться про центральне, основне значення судового розгляду, повну реалізацію прав учасників та принципів судочинства. Розгляд і розв'язання справи в судовому засіданні є основною, центральною стадією господарського процесу. Її значення полягає насамперед у тому, що саме під час розгляду справи в судовому засіданні здійснюється реалізація основного завдання господарського суду – захист прав і законних інтересів організацій і громадян-підприємців, що охороняються [9, с. 270]. Автори одного з фундаментальних підручників із господарського процесу стверджують, що судовий розгляд – одна з найважливіших стадій господарсько-

го процесу, у ході якої здійснюється розгляд і вирішення справи по суті, тобто перевіряється законність та обґрунтованість вимог позивача та заперечень відповідача, а також третіх осіб на підставі досліджених у судовому засіданні наданих сторонами та третіми особами, а також витребуваних судом доказів [11, с. 205].

Підтримуючи справедливість наукових висновків, звернемося до витоків такого становища, які, на нашу думку, обумовлені функціональним призначенням судового розгляду.

Більшість авторів не акцентує на функціональному призначенні, цільових установках, завданнях судового розгляду. На тлі розгорнутої та широко мотивованої дискусії про завдання стадії підготовки справи до розгляду це уявляється дещо дивним. Однак деякі автори надають відповідну характеристику судового розгляду. Так, С. В. Васильєв говорить про цільову установку на своєчасний розгляд і вирішення спору по суті на стадії судового розгляду [3, с. 159]. Д. М. Притика вказує на здійснення реалізації основного завдання господарського суду – захисту прав і законних інтересів організацій і громадян-підприємців, що охороняються [9, с. 263].

У спеціальних дослідженнях називаються такі специфічні завдання стадії судового розгляду справи:

- а) вірне встановлення фактичних обставин справи;
- б) точне застосування норм чинного законодавства;
- в) винесення законного й обґрунтованого рішення;
- г) усунення судових помилок, допущених на попередніх стадіях [12, с. 7];

Інші автори говорять про своєчасні й справедливі розгляд і вирішення справи в порядку, передбаченому процесуальним кодексом, а також забезпечення судом умов для максимально повної реалізації учасниками справи своїх процесуальних прав та обов'язків [10, с. 174].

Своєрідний підхід обґрунтовується Г. О. Жиліним, який вважає, що неухильне дотримання встановленого законом порядку послідовного здійснення необхідних процесуальних дій передбачає реалізацію загальних для усього судочинства завдань та цілей вже в суді першої інстанції під час вирішення справи по суті, що означає повний збіг із ними загальних завдань і цілей стадії судового розгляду [6, с. 12]. Водночас вчений зазначає, що сама стадія складається із кількох відносно самостійних етапів процесуальної діяльності, що послідовно здійснюється судом та іншими суб'єктами процесу. Кожен із них призначений для реалізації специфічних процесуальних цілей, які є окремими проміжними у відношенні до загальних завдань і цілей названої стадії [6, с. 56].

Заслуговують на увагу дослідження судового розгляду в інших галузевих процесуальних науках. Так, певні результати щодо завдань судового розгляду висвітлені наукою кримінального процесуального права. В одному з підручників йдеться про те, що основним завданням судового розгляду є правильне (законне, обґрунтоване, справедливе) вирішення справи по суті [2, с. 415]. В іншій праці зазначається, що завдання судового розгляду в суді першої інстанції збігаються із завданнями правосуддя та полягають у вирішенні справи по суті шляхом дослідження обставин цієї справи, вірної кваліфікації цієї справи та винесення законного, обґрунтованого й справедливого рішення в справі [7, с. 260].

Огляд наукових позицій говорить про недоцільність виокремлення мети (цілі) судового розгляду, як і інших етапів стадії. Адже конструювання певних характеристик, що визначають спрямованість процесуальної діяльності, має відбуватися з урахуванням системності процесуальних відносин, місця й ролі окремої частини процесу. Ототожнення цілей (мети) судового розгляду із цілями (метою) господарського судочинства не є конструктивним шляхом з огляду на нівелювання специфічних якостей судового розгляду, змішування цілого та його частини. Усі стадії (етапи) безпосередньо спрямовані на реалізацію цілей господарського судочинства, в іншому випадку їх існування є невиправданим. Не є правильним шлях з'ясування завдань кожної окремої частини судового розгляду. Недосконалість позиції з'являється ще в момент підміни поняття «судовий розгляд» поняттям «судове засідання», адже вони не є тотожними, а їх поділ на частини істотно відрізняється.

Справедливим вважаємо зауваження О. П. Чудаєвої про те, що «виокремлені таким чином завдання не дозволяють виявити сутнісну специфіку стадії судового розгляду» [12, с. 13]. Доречно звернути увагу на те, що С. Л. Дегтярев, досліджуючи завдання цивільного судочинства та судової влади, пропонує власну класифікацію, у якій не виокремлює завдань окремих стадій (етапів) процесу [5, с. 65–67]. Тому сутність судового розгляду (як і інших етапів стадії), на нашу думку, варто пояснювати через специфіку його функціонального призначення в загальній системі елементів процесу. Усі елементи спрямовані на реалізацію цілей і завдань господарського процесу, але кожна із складових частин – у своєрідний спосіб. Роль, що виконується відповідним процесуальним етапом, відображає його функціональне призначення. Отже, замість ідеальних орієнтирів (цілі та мета) ми пропонуємо спиратися на інструментальні характеристики діяльності, для яких притаманна категорія «завдання».

Звертаючись до специфіки судового розгляду насамперед слід відзначити діяльність щодо встановлення фактичних обставин справи. Вірним є висловлене в науці твердження про те, що для судового розгляду характерною є діяльність із дослідження засобів доказування [12, с. 14]. Однак вважаємо, що таке завдання, як встановлення обставин справи (фактів), вирішується на етапі вирішення справи, адже тільки судовим рішенням факти відносяться до встановлених. З іншого боку, процесуальна діяльність щодо обставин справи має місце і на попередніх етапах, і під час перегляду прийнятих рішень. На це спрямоване уточнення позовних вимог, встановлення предмета доказування, достатності й відносності доказів, перевірка рішення з огляду на відповідність фактичним обставинам справи тощо. Доказова діяльність суду та осіб, які беруть участь у справі, не обмежується етапом судового розгляду, хоча й представлена на цій стадії в найбільш концентрованому вигляді. Для етапу розгляду в суді першої інстанції характерним є спосіб діяльності зі з'ясування обставин справи – дослідження засобів доказування.

Інша ситуація має місце під час перевірки судових рішень. Апеляційна, касаційна та інші стадії перегляду також проходять етап розгляду справи, однак його змістовне наповнення істотно відрізняється. Так, касаційний перегляд, перегляд справи Верховним Судом України взагалі не передбачають діяльності з дослідження доказів і встановленню фактичних обставин справи. Апеляційному перегляду й перегляду

у зв'язку з нововиявленими обставинами притаманна обмежена доказова діяльність. Однак на будь-якій стадії під час розгляду справи здійснюється перевірка відповідності позицій сторін фактичним обставинам справи й правовим нормам. Отже, судовий розгляд як етап будь-якої стадії господарського процесу має своїм функціональним призначенням перевірку відповідності вимог і заперечень сторін фактичним обставинам справи й правовим нормам.

Водночас специфіка стадії розгляду в суді першої інстанції значною мірою відображається на функціональному призначенні її основного етапу. Адже саме в суді першої інстанції відбувається встановлення фактичних обставин справи, відповідно, усі етапи цієї стадії спрямовані на виконання відповідної мети. Тому важливе значення для характеристики функціонального призначення етапу судового розгляду у суді першої інстанції має спрямованість процесуальної діяльності на з'ясування фактичних обставин справи шляхом дослідження засобів доказування.

Висновки. Таким чином, завдання, у яких відображається функціональне призначення етапу судового розгляду справи в суді першої інстанції, представляються нам такими:

- з'ясування фактичних обставин справи шляхом дослідження засобів доказування;
- перевірка відповідності вимог і заперечень сторін фактичним обставинам справи й правовим нормам.

На нашу думку, саме зазначені завдання достатньо ідентифікують функціональне призначення судового розгляду як складової стадії розгляду справи в суді першої інстанції, визначають його якісну своєрідність. Інші завдання, запропоновані в науці, ми не вважаємо такими, що заслуговують на виокремлення з огляду на їх охоплення двома зазначеними пунктами або реалізацію на наступному етапі (вирішення справи).

Список літератури:

1. Арбитражный процесс / под ред. М. К. Треушникова. – М., 2003. – 497 с.
2. Вандышев В. В. Уголовный процесс. Общая и Особенная части : [учебник для юридических вузов и факультетов] / В. В. Вандышев. – М. : Контракт, 2010. – 720 с.
3. Васильев С. В. Хозяйственное судопроизводство Украины : [учебное пособие] / С. В. Васильев. – Х. : Эспада, 2002. – 368 с.
4. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Е.В. Васьковский ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 566 с.
5. Дегтярев С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве : теоретико-прикладные проблемы / С. Л. Дегтярев. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 376 с.
6. Жилин Г. А. Подготовка гражданских дел к рассмотрению в суде кассационной инстанции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Г. А. Жилин ; СЮИ. – Екатеринбург, 1991. – 16 с.
7. Качалов В. И. Уголовно-процессуальное право : [учебное пособие для студентов и преподавателей юридических вузов и факультетов] / В. И. Качалов, О. В. Качалова. – М. : МГИУ, 2007. – 388 с.
8. Латкин А. А. Процессуальная форма разрешения дел в арбитражном суде первой инстанции : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / А. А. Латкин ; Самарский государственный университет. – Самара, 2003. – 192 с.
9. Притика Д. М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Д. М. Притика ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 466 с.
10. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03, 12.00.07 / Г. П. Тимченко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2012. – 422 с.

11. Господарське процесуальне право : [підручник] / О. П. Подцерковний, О. О. Квасніцька, Т. В. Степанова та ін. – Х. : Одіссей, 2011. – 400 с.

12. Чудаева О. П. Реализация задач гражданского судопроизводства в стадии судебного разбирательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / О. П. Чудаева ; Московский государственный университет. – М., 2009. – 29 с.

Талыкин Е. А. Место судебного рассмотрения в структуре хозяйственного процесса и его задания / Е. А. Талыкин // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 93-99.

Статья посвящена исследованию места судебного рассмотрения в структуре хозяйственного процесса, а также его задач. На основании анализа правовых норм и доктринальных подходов обосновывается вывод о целесообразности квалификации судебного рассмотрения в качестве этапа стадии рассмотрения в суде первой инстанции. Выделяются основные задачи судебного рассмотрения, которыми называются выяснение фактических обстоятельств дела путем исследования средств доказывания и проверка соответствия требований и возражений сторон фактическим обстоятельствам дела и правовым нормам.

Ключевые слова: судебное рассмотрение, стадия, этап, фактические обстоятельства, доказывание.

PLACE OF JUDICIAL REVIEW IN STRUCTURE OF ECONOMIC PROCESS AND ITS TASK

Talykin E. A.

*East-Ukrainian National University named after Volodymir Dal',
Lugansk, Ukraine*

Article is devoted to research of a place of judicial review in structure of economic process and also its tasks. On the basis of the analysis of rules of law and doctrinal approaches the conclusion about expediency of qualification of judicial review as a stage of a stage of consideration locates in court of the first instance. The main objectives of judicial review which are called clarification of the actual facts of the case by research of evidentiary facts and check of compliance of requirements and objections of the parties to the actual facts of the case and rules of law are allocated.

Objectives, which reflect the functionality stage trial at first instance, appear to us as follows: ascertain the facts of the case by examining of evidence; verify the compliance requirements and objections factual circumstances and legal requirements.

In our opinion, these tasks sufficiently identify functionality as part of the trial stage of the proceedings at first instance, determine its qualitative features. Other tasks proposed in science, does not appear to us as being worthy of isolation, because of their coverage of the two specified points or implementation of the next phase (solution of the case).

Key words: judicial review, stage, actual circumstances, proof.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 100-104.

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 351.9:342.6

ПРОБЛЕМЫ СООТНОШЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ

Бирюкова Н. Н.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Статья посвящена проблеме соотношения категорий «государственное управление» и «исполнительная власть». Представлены взгляды ученых относительно анализируемого вопроса. Определены черты государственного управления и исполнительной власти. Значение государственного управления рассматривается с трех позиций. Выявлено, что государственное управление и исполнительная власть не тождественны.

Ключевые слова: государственное управление, исполнительная власть, социальное управление.

Существование нашего общества в значительной мере зависит от эффективности государственного управления. Роль в понимании природы этого явления играет понимание сущности соотношения категорий государственного управления и исполнительной власти. Вопрос о соотношении этих категорий в настоящее время является в достаточной мере дискуссионным и исследуется с различных точек зрения в рамках различных концептуальных схем. Суть проблемы соотношения исполнительной власти и государственного управления характеризуется рядом факторов, свидетельствующих о том, что в некоторых случаях им присущи как общие черты, так и отличия по некоторым важным характеристикам.

Проблему соотношения государственного управления и исполнительной власти в своих работах рассматривали такие ученые, как В.Б. Аверьянов, И.Л. Бачило, Ю.И. Мигачев, Л.Л. Попов, Ю.А. Тихомиров и другие.

Целью работы является определение соотношения между государственным управлением и исполнительной властью. Для достижения поставленной цели в процессе написания статьи автор ставил следующие задачи:

- проанализировать взгляды ученых на термины «государственное управление» и «исполнительная власть»;
- выявить их соотношение.

Для понимания сущности исполнительной власти, органов и субъектов исполнительной власти методологически важно решить вопрос о соотношении государственного управления и исполнительной власти.

Понятие государственного управления как одной из форм государственной деятельности начало формироваться в юридической науке в XVII веке. Рост и усложне-

ние административных дел, развитие полицейского законодательства сделали необходимым создание управленческой теории. Вместе с тем начало разработки теории государственного управления как категории юридической науки во многом связано с именем немецкого юриста Л. фон Штейна.

Еще в пункте 13 Декларации «О государственном суверенитете РСФСР» от 12 июня 1990 года в качестве важнейшего принципа функционирования России как правового государства было провозглашено разделение законодательной, исполнительной и судебной властей. После принятия Конституции Российской Федерации 1993 года термин «исполнительная власть» стал законодательно закрепленным. После этого последовало практически автоматическое изъятие из нормативной практики терминов «управление», «государственное управление», «орган государственного управления». В стремлении уйти от системы глобального государственного воздействия на развитие экономики в условиях преобладания государственной собственности в системе национальной экономики законодательство отказалось от административно-правового и социального понимания термина «управление» (*administration*) и приняло его толкование в узком гражданско-правовом понятии применительно к сфере государственной собственности.

В результате все органы государственного управления (разных уровней) стали именоваться органами исполнительной власти. Фактически произошла механическая замена в законодательной терминологии, которая нарушила преемственность в наименовании государственных органов и осложнила деятельность государственного аппарата.

Право на жизнь, однако, имеют обе эти государственно-правовые категории, несмотря на то, что в Конституции Российской Федерации нет упоминаний о государственном управлении. Тем не менее государственное управление – это реальность, без которой не может работать государственно-властный механизм. Однако Конституция Российской Федерации и действующее законодательство Российской Федерации не предложили синонима государственному управлению. В них ничего не говорится, например, об исполнительной деятельности; субъекты этой деятельности представлены, а характер ее не определен. Между тем система разделения власти исходит из того, что каждая ветвь единой государственной власти реализуется в деятельности их субъектов. Поэтому государственное управление по своему назначению представляет собой не что иное, как вид государственной деятельности, в рамках которого практически реализуется исполнительная власть.

Следовательно, государственное управление практически осуществляется также в рамках системы государственной власти, базирующейся на началах разделения власти. Исполнительная власть как проявление единой государственной власти приобретает реальный характер в деятельности особых звеньев государственного аппарата, в настоящее время именуемых исполнительными органами, а по существу являющихся органами государственного управления. В подобном смысле государственное управление, понимаемое как исполнительно-распорядительная деятельность, не противопоставляется реализации исполнительной власти, понимаемой как деятельность субъектов этой ветви власти.

По справедливому высказыванию профессора Ю.А. Тихомирова, следует учитывать, что исполнительная власть – это в значительной степени категория политико-правовая, в то время как государственное управление – организационно-правовая.

Профессор Ю.А. Тихомиров отмечает невозможность отождествления сферы государственного управления со сферой функционирования исполнительной власти, суммируя виды управления таким образом:

- управление обществом (социальное управление);
- управление государством [1, с. 3; 2, с. 112].

Он понимает государственное управление в двух смыслах: широком и узком. В широком смысле государственное управление – это сфера организующей и распорядительной деятельности государственных органов, а в узком – деятельность органов исполнительной власти, собственно аппарата управления.

Можно выделить следующие черты государственного управления: является организующей деятельностью; носит государственно-властный характер; носит непосредственный деятельностный характер, осуществляется специально уполномоченными на то субъектами; существует разнообразие организационных форм его функционирования; характер решаемых в процессе управления задач обуславливает его динамичность; призвано служить интересам личности, общества; имеет самостоятельные цели.

Значение государственного управления можно рассматривать с трех позиций. Первая (с точки зрения юридической науки) считает государственное управление одной из форм государственной деятельности, сущность которой состоит в практическом исполнении органами исполнительной власти законов в целях реализации функций государства. Вторая (с точки зрения организации менеджмента, политологии) устанавливает, что государственное управление – это государственный менеджмент и управление коллективами в сферах планирования, организации, руководства. Третья (с точки зрения кибернетики, социологии и общей теории управления) утверждает, что это разновидность управления в кибернетическом смысле, а с точки зрения управления обществом – взаимодействие субъектов и объектов при помощи механизма прямых и обратных связей.

В науке административного права к настоящему времени сложилось устойчивое положение о том, что понятие «государственное управление» является более широким по сравнению с понятием «исполнительная власть».

Исполнительная власть в известном смысле производна от государственного управления. Она призвана определить объем и характер государственно-властных полномочий, реализуемых в процессе государственно-управленческой деятельности. С другой стороны, государственное управление – это тот вид деятельности, который направлен на практическую реализацию исполнительной власти. Исполнительная власть фактически составляет содержание деятельности относительно государственного управления, выражая прежде всего ее функциональную (исполнительную) направленность.

Соответственно, все субъекты исполнительной власти одновременно являются звеньями системы государственного управления.

Большинство административистов считают государственное управление синонимом государственно-управленческой деятельности в широком смысле и формой реализации исполнительной власти в ее собственном смысле.

До сих пор в законодательстве Российской Федерации не сложилась окончательно единая терминология, касающаяся исполнительной власти.

Так, действующее законодательство Российской Федерации наряду с широким использованием термина «органы исполнительной власти» часто содержит упоминания об «исполнительных органах», о «государственных органах управления», «исполнительных органах государственной власти» и так далее.

Исполнительная власть – абстрактная политико-правовая категория, указывающая на существование государственной власти, которая призвана исполнять законы, претворять в жизнь их правовые нормы.

Наиболее удачным, по мнению автора, является представление характерных черт исполнительной власти, которое дается Ю.М. Козловым [3, с. 23–25]. Соглашаясь с Ю.М. Козловым относительно приведенных им признаков власти, выделим главные из них. Исполнительная власть является органичной и относительно самостоятельной ветвью государственной власти, проводником государственной политики в жизнь; она подзаконна по своему характеру и задачам, объективирована в виде хорошо организованной системы органов исполнительной власти; ее деятельность является исполнительно-распорядительной и носит постоянный, непрерывный во времени характер; она является исключительным обладателем материальных ресурсов и властных полномочий принудительного характера.

Говоря о соотношении понятий «исполнительная власть» и «государственное управление», многие исследователи склонны рассматривать их в соотношении логических объектов этих понятий [4; 5].

Представляется более правильной позиция Ю.А. Дмитриева относительно указанного вопроса. Ученый отмечал, что эти категории являются разноуровневыми, разнопорядковыми, то есть их попросту нельзя сравнивать. Для того чтобы привести их к единому знаменателю, следует вспомнить, что государственное управление в узком смысле характеризуется властным характером, а исполнительная власть служит целям реализации управленческих задач [6, с. 226].

Поэтому говорить о тождестве анализируемых терминов было бы неверно. То обстоятельство, что в конституционном законодательстве государственное управление механически заменено исполнительной властью, вызывает сомнение в правильности такого подхода. Дело в том, что говоря об исполнительной власти, мы думаем прежде всего не об абсолютной возможности властного воздействия и его характеристиках, а о системе органов исполнительной власти. Точно так же при упоминании термина «государственное управление» в том смысле, в каком он существовал в ранее действовавшем законодательстве, мы представляем себе систему органов государственного управления.

Таким образом, следует иметь в виду, что организационно (то есть в смысле перечня органов, входящих в структуру) исполнительная власть и государственное управление не тождественны. Государственное управление осуществляется в определенных пределах и органами других ветвей власти единой государственной власти.

Список литературы:

1. Тихомиров Ю.А. Государственное управление: модели и реальность / Ю.А. Тихомиров // Право и экономика. – М. : Юстицинформ, 2006. – № 4. – С. 3–8.
2. Тихомиров Ю.А. Управление на основе права / Ю.А. Тихомиров. – М. : Формула права, 2007. – 485 с.
3. Алёхин А.П. Административное право Российской Федерации / А.П. Алёхин, А.А. Кармолицкий, Ю.М. Козлов. – М., 2002. – 350 с.

4. Габричидзе Б.Н. Административное право России / Б.Н. Габричидзе, А.Г. Чернявский. – М. : ТК «Велби», 2006. – 320 с.
5. Солдатов А.П. Административное право Российской Федерации / А.П. Солдатов, В.А. Мельников. – Волгоград, 2006. – 540 с.
6. Дмитриев Ю.А. Административное право : [учебник] / Ю.А. Дмитриев, А.А. Евтеева, С.М. Петров. – М. : Эксмо, 2005. – 290 с.

Бірюкова Н. М. Проблеми співвідношення державного управління та виконавчої влади / Н. М. Бірюкова // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 100-104.

Статтю присвячено проблемі співвідношення категорій «державне управління» та «виконавча влада». Наведено погляди вчених щодо аналізованого питання. Визначено риси державного управління та виконавчої влади. Значення державного управління розглядається з трьох позицій. Виявлено, що державне управління та виконавча влада не тотожні.

Ключові слова: державне управління, виконавча влада, соціальне управління.

THE PROBLEM OF CORRELATION BETWEEN PUBLIC ADMINISTRATION AND EXECUTIVE

*Biriukova N. N.
Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

The article is devoted to finding solutions to the problem of correlation between governance and executive. In the present paper the sources of origin of the term “governance”. Examined the provisions of the current legislation, in particular the Constitution of the Russian Federation with respect to the terms “governance” and “executive”. Found that the term “governance” is not used in the Constitution of the Russian Federation, but it has a place to be.

The article examines the term “interaction” on the basis of development of scientists from different fields of science: philosophy, psychology, and law. As a result of this analysis is formulated, the term “inter-ministerial commission on Environmental Emergencies”.

In the analysis of the topic under study revealed that the science of administrative law to date has developed a stable position: the concept of “governance” – wider compared with the executive branch.

Shown opinions of leading Russian scientists on the problem of correlation between governance and executive.

The article explains the term “governance” in the broad and narrow sense, defined by its characteristic features. The author proposes to consider governance from three perspectives: legal science; management, political science; cybernetics, sociology and general management theory.

The paper focuses on the term “executive”, indicated her symptoms.

The author concluded that the category of public administration and the executive are not identical.

Key words: public administration, executive branch, social management.

ГАЛУЗЬ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Бондаренко К. В.

*Національний університет «Одеська юридична академія»,
м. Одеса, Україна*

Статтю присвячено дослідженню галузі державної служби з метою віднесення її до однієї зі сфер державного управління. Проаналізовано особливості всіх галузей державного управління, які становлять адміністративно-політичну сферу державного управління, та виокремлено спільні риси цих галузей. Охарактеризовано галузь державної служби, її поняття, особливості завдань і функцій із метою визначення підстав її віднесення до певної сфери державного управління. Окрему увагу приділено управлінню державною службою. Встановлено, що галузь державної служби є частиною адміністративно-політичної сфери державного управління з огляду на мету здійснення державної служби та специфічні риси цієї галузі.

Ключові слова: державне управління, адміністративно-політична сфера державного управління, галузь державного управління, державна служба.

Постановка проблеми. Державна служба України завжди була й залишається інститутом, функціонування якого зумовлює якість державного управління. Значущість державної служби для ефективного існування держави підкреслює той факт, що підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби є одним із напрямів стратегічних перетворень, визначених Президентом України в Програмі економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [11]. На теоретичному рівні на особливій важливості інституту державної служби наголошують вчені-адміністративісти, представники науки державного управління, економіки тощо.

Водночас галузь державної служби, незважаючи на великий ступінь розробленості в науці адміністративного права, лише в окремих наукових дослідженнях включається науковцями до складу адміністративно-політичної сфери державного управління, а частіше не входить до жодної з трьох існуючих сфер. Саме тому видається актуальним розгляд галузі державної служби України з позиції можливості її віднесення до однієї зі сфер державного управління.

Стан дослідження. Питанням визначення сутності державної служби приділяли увагу такі вчені, як В.Б. Авер'янов, І.Л. Бачило, О.М. Бандурка, Л.Р. Біла-Тіунова, Ю.П. Битяк, Д.В. Балух, В.А. Власов, В.Г. Вишняков, В.О. Воробйов, І.П. Голосніченко, С.Д. Дубенко, С.В. Ківалов, Ю.М. Козлов, П.В. Коваль, І.Б. Коліушко, О.О. Кравченко, В.Я. Малиновський, В.М. Манохін, С.С. Студенікін та інші.

Метою статті є дослідження галузі державної служби з метою віднесення її до однієї зі сфер державного управління.

Виклад основного матеріалу. У літературі стверджується, що державне управління поділяється на сфери та галузі. До сфери входять питання управління загального, надвідомчого характеру (планування, стандартизація). До галузі відноситься організація управління однорідними, об'єктивно пов'язаними між собою підприємствами, установами, організаціями, які функціонують у тій чи іншій сфері господарського, соціально-культурного або адміністративно-політичного життя [5, с. 343]. Вбачається, що не зовсім коректним є визначення галузі управління як сукупності однорідних підприємств, установ та організацій. У теорії права галузь права визначається як система правових норм, об'єднаних на підставі спільного предмета й методів правового регулювання, що регулює певну сферу суспільних відносин. Відтак до галузі державного управління можна відносити організацію управління однорідними, об'єктивно пов'язаними між собою правовідносинами, які виникають, змінюються та припиняють своє існування в тій чи іншій сфері економічного, соціально-культурного або адміністративно-політичного життя.

Адміністративно-політична сфера державного управління є однією з трьох сфер управління поряд з економічною та соціально-культурною, які виділяються в структурі Особливої частини адміністративного права України. Вважаємо, що найбільш специфічною сферою державного управління є саме адміністративно-політична внаслідок існування особливих суб'єктів та об'єктів управління, специфічних форм і методів управлінської діяльності, а також з огляду на особливе значення ефективності державного управління в цій сфері, оскільки саме від цього може залежати існування незалежної, демократичної, суверенної України.

Традиційно до складу адміністративно-політичної сфери входять такі галузі управління, як національна безпека й оборона, закордонні справи, юстиція, внутрішні справи.

Вважаємо за необхідне надати стислу характеристику галузей, які відносяться до адміністративно-політичної сфери державного управління, для виокремлення рис, притаманних цим галузям.

О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов розуміють поняття національної безпеки як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави, людства в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз. Необхідно зазначити, що таке формулювання національної безпеки, хоч і викликає дискусії, стало класичним та було використане законодавцем у Законі України «Про основи національної безпеки України» [4, с. 20].

Так, відповідно до зазначеного закону, національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти й науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики й пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків та обігу цінних паперів, податково-бюджетної й митної

політики, торгівлі й підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної й валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості й сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики й енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних і водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології й навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління під час виникнення негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам [10].

Оборону України розуміють як систему політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії чи збройного конфлікту. Метою оборони України є створення всіх необхідних умов для запобігання воєнному нападу та для збройної відсічі можливій агресії проти України в будь-який час і за будь-яких обставин [9].

Галузь закордонних справ розглядають як комплексну систему органів виконавчої влади (суб'єктів та об'єктів управління) і відносин між ними, які у свою чергу складаються в процесі здійснення управлінської діяльності, спрямованої на реалізацію державної зовнішньої політики України. Державне управління закордонними справами – це діяльність органів держави, спрямована на здійснення зовнішньої політики України. Відповідно до статті 18 Конституції України зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва із членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами й нормами міжнародного права [3, с. 358].

Змістом галузі юстиції як об'єкта державного управління є специфічна державно-правова діяльність органів у трьох основаних напрямках: реєстрація, облік, виконання. Під державним управлінням у галузі юстиції прийнято розуміти виконавчо-розпорядчу діяльність суб'єктів державного управління, яка полягає в організаційному забезпеченні функціонування судів, державного нотаріату, органів запису актів громадянського стану, судово-експертних установ та організацій адвокатів [6, с. 406].

Зміст галузі «внутрішні справи» має складний, багатоструктурний характер. До цієї галузі належать такі види діяльності: а) охорона громадського порядку й боротьба зі злочинністю; б) гарантування безпеки дорожнього руху, охорона власності, гарантування пожежної безпеки; в) здійснення дозвільної системи; г) виконання кримінальних покарань тощо. Управління внутрішніми справами – це діяльність компетентних органів держави із забезпечення охорони громадського порядку та громадської безпеки, охорони власності, особи, прав і законних інтересів громадян, захисту їх від злочинних та інших протиправних посягань, а також створення нормальних умов для діяльності державних і громадських організацій, праці й відпочинку громадян [5, с. 343].

Аналіз завдань, які ставляться перед державним управлінням зазначеними галузями, дає змогу стверджувати, що ними виступають забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави, людства в цілому

від внутрішніх і зовнішніх загроз; створення всіх необхідних умов для запобігання воєнному нападу та збройної відсічі можливій агресії проти України в будь-який час і за будь-яких обставин; забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва із членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права; функціонування судів, державного нотаріату, органів запису актів громадянського стану, судово-експертних установ та організацій адвокатів; забезпечення охорони громадського порядку й громадської безпеки, охорони власності, особи, прав і законних інтересів громадян, захисту їх від злочинних та інших протиправних посягань, а також створення нормальних умов для діяльності державних і громадських організацій, праці й відпочинку громадян.

Таким чином, можна стверджувати, що всі галузі, які входять до складу адміністративно-політичної сфери державного управління, мають єдину мету – фактично забезпечення існування самої держави Україна відповідно до проголошення й конституційного закріплення її незалежності, суверенності, демократичності, правової, соціальної спрямованості, існування у встановленому державному кордоні. Також характерним для зазначених галузей є використання імперативного методу управління як основного, тоді як галузі, що входять до складу інших сфер державного управління (економічної та соціально-культурної), використовують імперативний і диспозитивний методи управління як рівнозначні.

Аналіз законодавства у сфері функціонування суб'єктів державного управління в галузях, що належать до адміністративно-політичної сфери, дає змогу зробити висновок про наявність особливостей цих галузей, а саме: 1) особлива роль Президента України в процесі формування органів управління адміністративно-політичною сферою та здійснення ними управлінських функцій; 2) чітка централізація й субординація органів, які здійснюють управлінські функції в цій сфері; 3) стабільність управлінської системи, яка, незважаючи на реформування органів виконавчої влади й динамічний розвиток, залишається стабільною; 4) особливі (підвищені) вимоги до державних службовців та порядок проходження служби (вступу на посаду й припинення державно-службових відносин).

Державна служба являє собою самостійну галузь державного управління, покликану забезпечити здійснення цілей, завдань і функцій держави через формування особливого класу професійних діячів – державних службовців. Оскільки державна служба виступає самостійною галуззю державного управління, таку галузь за своїми ознаками має бути включено до однієї з трьох сфер державного управління: адміністративно-політичної, економічної, соціально-культурної.

Доцільним вбачається проаналізувати галузь державної служби з метою визначення підстав її віднесення до певної сфери державного управління.

Державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та отримують заробітну плату за рахунок державних коштів [8].

Державна служба ставить перед собою такі завдання: 1) охорони конституційного ладу України, створення умов для розвитку громадянського суспільства, виробництва, забезпечення вільної життєдіяльності особистості, захисту прав, свобод і

законних інтересів громадян; 2) формування суспільно-політичних і державно-правових умов для практичного здійснення функцій державних органів; 3) забезпечення ефективної роботи державних органів відповідно до їх компетенції; 4) удосконалення умов державної служби та професійної діяльності державних службовців; 5) створення й забезпечення належного функціонування системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців; 6) забезпечення принципу гласності в діяльності державних службовців і державних органів, дотримання законності, викоринення бюрократизму, корупції та інших негативних явищ у системі державної служби.

Визначення державної служби, яке надає Закон України «Про державну службу», а також перелік завдань, які стоять перед нею, доводять надзвичайно тісний взаємозв'язок державної служби й державного управління. У літературі зазначається, що базовою функцією держави є здійснення управління суспільною життєдіяльністю людей із метою її впорядкування, збереження або перетворення за допомогою забезпечення задоволення найбільш загальних інтересів і потреб соціальних верств і груп, прав і свобод громадян. Провідником державного управління є державна служба.

Сучасний підхід до проблем державної служби полягає в тому, що вона повинна розглядатися в поєднанні з питаннями державного управління. Вчинення управлінських дій повинне слугувати інтересам усього суспільства, а не окремих осіб, тому що держава має бути виразником інтересів усього народу, служити всьому народові. Статус, цілі й завдання державної служби є похідними від інтересів, цілей, завдань і волі соціуму. У цьому й полягає соціальний характер державного управління та державної служби.

Головний критерій виокремлення сутності державної служби полягає в її основному призначенні – професійно та компетентно реалізовувати функції державного управління у сфері організації й регулювання суспільних відносин. Реалізація завдань і функцій держави – це функціональне призначення державної служби. Сутність державної служби має соціальну обумовленість, оскільки переслідує суспільно корисні цілі й завдання, які полягають у служінні народним інтересам.

Звичайно, розглядаючи галузь державної служби, неможливо залишити поза увагою управління державною службою, яке виступає складовою галузі, оскільки, як і всі охарактеризовані вище галузі державного управління, державна служба виступає одночасно суб'єктом та об'єктом державного управління.

Поняття «управління державною службою» – складне явище, основним змістом якого є така діяльність: визначення й реалізація єдиної державної кадрової політики; формування кадрового корпусу державних службовців; встановлення державних посад та визначення їхнього статусу; встановлення класних чинів, військових звань, спеціальних звань і порядку їх присвоєння; визначення порядку й правил проходження державної служби; оцінювання діяльності державних службовців; встановлення соціально-правових гарантій для державних службовців; встановлення й реалізація умов функціонування державних службовців тощо [2, с. 35].

Управління державною службою визначається як цілеспрямований, організуючий вплив суб'єктів управління в особі відповідних державних органів (посадових осіб),

що здійснюється в межах компетенції, встановленої законами та іншими нормативно-правовими актами, на державну службу з метою забезпечення її цілісного та якісного функціонування, практичного виконання завдань і функцій держави [7, с. 177].

Управління державною службою – це практична діяльність відповідних державних органів щодо визначення основних напрямів розвитку й забезпечення реального функціонування всіх елементів інституту державної служби [1, с. 348]. Ця діяльність ґрунтується на принципах законності, гласності, підпорядкованості державним органам і посадовим особам вищого рівня, єдності основних вимог, які висуваються до державних службовців, стабільності державної служби.

Окрім спрямованості державної служби на виконання завдань і функцій держави, до її завдань належить також реалізація єдиної державної кадрової політики, формування корпусу державних службовців тощо.

Тобто за відсутності ефективного управління галуззю державної служби стає неможливим виконання завдань і функцій державної служби, а відтак – виконання своїх завдань будь-якою іншою галуззю державного управління, оскільки саме високопрофесійний корпус державних службовців, сформований суб'єктами управління державною службою, має безпосередньо здійснювати державне управління іншими галузями.

Варто також відмітити, що галузь державної служби відповідає всім іншим критеріям, які було виокремлено як характерні для всіх без винятку галузей адміністративно-політичної сфери державного управління, а саме:

1) Президент України безпосередньо здійснює загальне керівництво державною службою;

2) суб'єкти управління державною службою утворюють систему спеціальних державних органів або підрозділів державних органів, до компетенції яких відноситься забезпечення й розвиток системи державної служби; для цієї системи характерними є субординація й централізація;

3) незважаючи на неодноразове реформування державної служби, зокрема ліквідацію Головного управління Державної служби України та створення Національного агентства України з питань державної служби, яке, як і попередній орган, визначається центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, цей новостворений орган вже не є органом, підконтрольним і підзвітним Президентові України; система органів управління державною службою залишається стабільною, не змінює своїх головних завдань і функцій;

4) вимоги до державних службовців і порядок проходження різних видів служби (вступу на посаду й припинення державно-службових відносин) регламентуються сукупністю нормативно-правових актів, у якій центральне місце посідає Закон України «Про державну службу», а також галузевим законодавством, яке регулює порядок проходження окремих видів державної служби, наприклад митної служби (Митний кодекс України), дипломатичної служби (Закон України «Про дипломатичну службу»), служби в органах міліції (Закон України «Про міліцію»), служби в органах Служби безпеки України (Закон України «Про Службу безпеки України»), військової служби (Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу») тощо.

Висновки. Таким чином, вважаємо за доцільне включення галузі державної служби до адміністративно-політичної сфери державного управління з огляду на встановлення мети здійснення державного управління цією галуззю, єдиної для всіх галузей зазначеної сфери управління, – безпосереднього виконання завдань і функцій держави та забезпечення функціонування самої держави, а також зважаючи на наявність особливостей державного управління цією галуззю, які повністю відповідають особливостям інших галузей, що утворюють адміністративно-політичну сферу державного управління.

Перспективами подальших досліджень є дослідження елементів структури державної служби як об'єкта державного управління.

Список літератури:

1. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / редкол. : В.Б. Авер'янов (гол.) та ін. – К. : Юридична думка, 2004– . – Т. 1 : Загальна частина. – 2004. – 584 с.
2. Балух Д.В. Управління державною службою в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Д.В. Балух ; Одеська національна юридична академія. – О., 2009. – 250 с.
3. Битяк Ю.П. Адміністративне право України : [підручник] / [Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю.П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.
4. Ліпкан В.А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : [навч. посібник] / В.А. Ліпкан, Ю.С. Максименко, В.М. Желіховський. – К. : КНТ, 2006. – 280 с.
5. Кісіль З.Р. Адміністративне право : [навч. посібник] / З.Р. Кісіль, Р.В. Кісіль. – 3-тє вид. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 696 с.
6. Колпаков В.К. Адміністративне право України : [підручник] / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
7. Кравченко О.О. Управління державною службою в Україні: організаційно-правові засади : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.О. Кравченко ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 213 с.
8. Про державну службу : Закон України від 26 грудня 1993 року (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>.
9. Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 року // Відомості Верховної Ради України – 1992. – № 9. – Ст. 106.
10. Про основи національної безпеки : Закон України від 19 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 39. – Ст. 351.
11. Толкованов В.В. Публічне управління забезпечать високопрофесійні лідери / В.В. Толкованов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nads.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=800189&cat_id=41068.

Бондаренко Е. В. Отрасль государственной службы как составляющая административно-политической сферы государственного управления / Е. В. Бондаренко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 105-112.

Статья посвящена исследованию отрасли государственной службы с целью отнесения ее к одной из сфер государственного управления. Проанализированы особенности всех отраслей государственного управления, которые составляют административно-политическую сферу государственного управления, и выделены общие черты этих отраслей. Установлено, что отрасль государственной службы является частью административно-политической сферы государственного управления, принимая во внимание цель осуществления государственной службы и специфические черты этой отрасли.

Ключевые слова: государственное управление, административно-политическая сфера государственного управления, отрасль государственного управления, государственная служба.

**THE FIELD OF THE STATE SERVICE AS A PART OF ADMINISTRATIVE-POLITICAL SPHERE
OF THE STATE MANAGEMENT**

*Bondarenko K. V.
National University "Odessa Law Academy",
Odessa, Ukraine*

The article is devoted to the research of the field of the state service for the purpose of referring it to one of the sphere of the state management. There are analyzed specific features of all fields of the state management that construct the administrative-political sphere of the state management, namely: national security, defense, foreign affairs, internal affairs, justice, and also there are marked out the specific features of those fields, which are the following: special role of the President of Ukraine in the process of formation of the management bodies in that sphere, precise centralization and subordination of management bodies, the stability of the management system, special (advanced) demands to the state servants and special order of passing through the state service. There is characterized the field of the state service, its definition, special features of its tasks and functions with the aim of defining of the grounds of its attribution to concrete sphere of the state management. Special attention is devoted to the management of the state service. There are determined that the field of state service is a part of administrative-political sphere of the state management, taking into account the aim of realization of the state management of the state service field that is common for all fields of the administrative-political sphere of the state management – direct realization of tasks and functions of the state and providing the factual existence and functioning of the state, and also taking into account specific features of the state management of that field that completely respond to special features of the other fields that found the administrative-political sphere of the state management.

Key words: state management, administrative-political sphere of the state management, field of the state management, state service.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Дем'янчук Ю. В.

*Національний університет державної податкової служби України,
м. Ірпінь, Київська область, Україна*

У статті проводиться порівняльно-правовий аналіз здійснення антикорупційної діяльності в Україні та Німеччині, досліджуються способи й прийоми протидії корупції, зроблено висновки про необхідність забезпечення реального громадського контролю за діяльністю державних службовців. Однією з глобальних проблем сучасності, від вирішення якої залежить подальший розвиток України в новому столітті, є проблема корупції. Боротьба з корупцією – злободенна тема не лише для України, а й для інших держав. В Україні, як і в Німеччині, діють спеціальні закони, спрямовані на боротьбу з корупцією, у яких прописані основні положення протидії антикорупційній політиці. У законодавстві України немає чіткого зв'язку між порушенням та покаранням за нього. Тоді як у законодавстві західних країн чітко визначено правила, які встановлюють ступінь покарання за конкретний посадовий проступок.

Ключові слова: корупція, корупційний фактор, антикорупційна діяльність, боротьба з корупцією.

Згідно з рейтингом корумпованості у світі, складеним міжнародною організацією Transparency International у 2010 році, Німеччина зі 178 країн світу знаходиться на 15 місці, натомість Україна посідає лише 154 позицію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що над проблемами росту корупції та протидії їй працювали такі теоретики й практики, як Н.В. Акімова, Н.В. Бородаєнко, О.В. Казаченкова, Н.В. Сторчілова, С.С. Сулакшин. Безпосередньо порівнянню й аналізу законодавчої бази з мінімізації корупції в Німеччині присвячено роботи О.С. Новікової. Незважаючи на досить активне вивчення цієї проблеми, залишається багато невирішених питань, пов'язаних із розробкою ефективної системи протидії корупційній діяльності в державній службі.

Мета статті полягає в проведенні компаративного порівняльно-правового дослідження антикорупційної діяльності в Україні та Німеччині, виділенні загальних і відмінних рис її формування й розвитку, узагальненні адміністративно-правових засобів протидії корупції, застосовуваних у досліджуваних країнах.

Вивчення проблеми корупції в Німеччині засвідчило, що головною проблемою німецького законодавства є те, що в ньому відсутнє чітке визначення такого явища, як корупція. Зокрема, у Законі Німеччини від 13 серпня 1997 року «Про боротьбу з корупцією» містяться переважно положення про внесення змін до законодавчих актів, у ньому немає фактичного визначення корупції чи хабарництва.

В Україні, навпаки, з прийняттям Закону України «Про протидію корупції» подано чітке визначення цього явища. Під корупцією слід розуміти зловживання

Порівняльний аналіз протидії корупції в країнах Європейського Союзу

службовим становищем, дачу або отримання «хабара», зловживання повноваженнями, комерційний підкуп або інше незаконне використання посадового становища всупереч законним інтересам суспільства й держави з метою отримання вигоди у вигляді цінностей, іншого майна або послуг майнового характеру для себе чи третіх осіб або інше незаконне надання такої вигоди вказаній особі іншими фізичними особами [1].

У 1996 році Комітет Міністрів Ради Європи прийняв Програму дій із боротьби з корупцією, у межах якої було розроблено й відкрито для підписання Конвенцію про кримінальну відповідальність за корупцію від 27 січня 1999 року (далі – Конвенція). Німеччина як член Європейського Союзу ратифікувала її майже відразу після підписання, а 8 липня 2006 року цей документ було ратифіковано й Україною. Відповідно до положень Конвенції як в Україні, так і в Німеччині створено спеціально уповноважену структуру з боротьби з корупцією (в Німеччині – комітет депутатів Бундестагу), проведено моніторинг усього чинного законодавства.

З метою найбільш ефективної боротьби з корупційними правопорушеннями країни-учасниці Конвенції зобов'язуються внести відповідні зміни до норм внутрішнього права, які регламентують співучасть у корупції, кримінальну юрисдикцію в таких справах; відповідальність юридичних осіб, санкції та інші заходи впливу; захист співробітників правосуддя, осіб і свідків. Контроль за виконанням положень Конвенції покладено на Групу держав проти корупції (далі – ГРЕКО). Німеччина офіційно вступила в ГРЕКО 1 травня 1999 року, Україна – 1 лютого 2007 року [6].

У Німеччині та Україні створено спеціальні неурядові громадські організації щодо боротьби з корупційними правопорушеннями. В Україні це такі організації: громадські організації, Міжрегіональні громадські організації, Громадський рух «Проти корупції». У Німеччині до таких належать неурядова організація «Боротьба з хабарами», гаряча лінія спеціального підрозділу регіонального відомства кримінальної поліції з боротьби з корупцією, яка працює в Північній Рейн-Вестфалії.

На території обох країн уже кілька років проводить щорічний антикорупційний моніторинг Transparency International – неурядова міжнародна організація з боротьби з корупцією та дослідження рівня корупції в усьому світі. Засновано її в 1993 році экс-директором Світового банку П. Айгеном у Берліні.

Значні зусилля щодо запобігання корупційним правопорушенням докладає все-світня мережа Інтернет, особливо останнім часом, оскільки створено безліч антикорупційних порталів. Серед них можна назвати в Німеччині портал антикорупційних ініціатив і досліджень «Transparency International – D» (www.transparency.org.de), а в Україні – «Антикорупційні ініціативи» (www.minjust.gov.ua).

Ці інтернет-ресурси – некомерційні громадські організації, метою діяльності яких є створення єдиної національної антикорупційної системи, здатної вирішувати два основні завдання: формування антикорупційного світогляду й правосвідомості громадян та запобігання корупції через забезпечення дієвості антикорупційних механізмів.

На законодавчому рівні України й Німеччини встановлено порядок декларування доходів державних службовців. Слід зазначити, що в Німеччині цю процедуру повинні проходити лише канцлер, міністри й депутати Бундестагу, проте, на відміну від

українських державних службовців, вони зобов'язані декларувати перед виборами не лише свої доходи, а й витрати. Так само в нашій країні подавати декларації до податкової інспекції один раз на рік зобов'язані Президент України, Прем'єр-міністр України, його заступники, міністри, державні службовці Адміністрації Президента. Крім того, податкову декларацію представляють секретар Ради безпеки, повноважні представники Президента України, Верховної Ради України, Конституційного Суду України, в округах – заступники секретаря Ради безпеки.

Однак в Україні, на відміну від Німеччини, існує проблема декларування чиновниками своїх витрат. До теперішнього часу в деклараціях враховуються лише доходи державних службовців. Україна, ратифікувавши Конвенцію ООН проти корупції, висловила проти введення санкцій за «незаконне збагачення» чиновників, яке, відповідно до Конвенції, передбачається проводити дуже просто: якщо активи державного службовця перевищують його офіційно задекларований дохід, то необхідно довести законність отриманої різниці.

На відміну від України, у Німеччині депутати Бундестагу ввели такий механізм контролю за доходами чиновників. Не погодилася Україна під час ратифікації Конвенції ООН проти корупції з тим, що чинна система законодавства дозволить включити до нього відповідальність за корупційні злочини юридичних осіб у цілому, а не лише людей, які в них працюють або їх очолюють.

Таким чином, наша країна не визнає відповідальності за корупційні порушення юридичних осіб та організацій [2, с. 82].

Незважаючи на це, в Україні й Німеччині створено спеціальні органи, неурядові громадські організації, проте значного успіху в боротьбі з корупцією досягти поки що не вдається.

Аналіз дослідницької бази проблем корупції в Україні та Німеччині дозволяє виділити причини, які не дають можливості викоринити корупцію. По-перше, корупція має тотальний характер і пронизує всі сфери людського життя. Вона стала звичним явищем, нормою життя, а багато експертів дотримуються позиції, що корупція – це взагалі єдиний на сьогодні реальний спосіб управління. Тому перед суспільством Німеччини й України постає найголовніше та найскладніше питання: як змусити владу вживати ефективні заходи щодо боротьби з корупцією, якщо вона сама є корумпованою [3, с. 37]. По-друге, більшість сучасних розробок із протидії корупції стосуються лише окремих напрямів, аспектів, сфер такої боротьби, причому, як правило, у відриві від вирішення проблем оздоровлення економіки в цілому. Виділяються також інші причини, які стосуються внутрішнього законодавства країн, існують деякі відмінності в підходах до формування законодавчої бази в боротьбі з корупцією.

Зокрема, адміністрація державних органів Німеччини зобов'язана вести лише регулярний моніторинг нормотворчості, виявляти найбільш вразливі в корупційному плані посади державної служби та вживати заходи (у вигляді рекомендацій до виконання) щодо попередження можливих правопорушень.

Тоді як в Україні на законодавчому рівні встановлено обов'язкову антикорупційну експертизу нормативно-правових актів і проєктів нормативних актів [5, с. 29]. Так, антикорупційна експертиза нормативних правових актів проводиться прокуратурою, міністерством юстиції, органами державної влади, органами місцевого самоврядування,

Порівняльний аналіз протидії корупції в країнах Європейського Союзу

а також юридичними й фізичними особами, акредитованими Міністерством юстиції України в якості незалежних експертів. У результаті виносить вимога прокурора про зміни нормативно-правового акта або висновок, який носить рекомендаційний характер і підлягає обов'язковому розгляду органом, організацією чи посадовою особою, яким його спрямовано.

В основному кримінальному законі Німеччини корупції присвячено дев'ять параграфів, зокрема отриманню вигоди, дачі хабара за вчинення підроблення, отриманню й дачі хабара в господарському обороті. Максимальне покарання в кримінальному кодексі Німеччини за отримання хабара становить позбавлення волі до десяти років або накладення штрафу.

У законі України злочинам, пов'язаним із корупцією, присвячено такі статті: дача хабара, отримання хабара, зловживанням службовим становищем тощо.

Отже, українське антикорупційне законодавство та адміністративна система фактично породжують корупцію, не створюючи жодного ризику для державного службовця бути покараним за протиправні вчинки.

Західне законодавство працює, не даючи можливості ухилятися від нього, не допускаючи свавілля в застосуванні законів.

Порівняльний аналіз свідчить, що Кодекс етики державного службовця України повинен бути нормативно-правовим актом, який забезпечує протидію корупції.

Сучасному стану антикорупційного законотворення в Україні притаманне вироблення значної кількості законів, у жодному з яких немає чіткого означення порушення, чіткого зв'язку з покаранням за нього.

На практиці це означає, що ми насправді нічого не збираємося змінювати. Замість закону, який забезпечує недопущення корупції, існує низка законів, які нічого не регулюють. Тому вони не впливають на запобігання й зменшення корупції, а навпаки, закріплюють її.

Ось чому абсолютною передумовою запобігання корупції має стати виокремлення автономної функції контролю у виконавчій владі та виокремлення фінансового внутрішнього контролю.

Існує думка, що для подолання й запобігання корупції в Україні чинну систему антикорупційного законодавства неможливо поліпшити, оскільки вона за своєю суттю є протилежною демократичній нормативно-правовій системі запобігання корупції.

У зв'язку із цим Президентом України затверджено склад Антикорупційного комітету, якому доручено розробити й подати Президенту України для внесення до Верховної Ради України законопроект, що унеможливив би прояви корупції в Україні.

Протягом 2005–2008 років до відповідальності за вчинення корупційних дій було притягнуто 18 741 службову особу (проти 12 269 осіб за 2002–2004 роки), до кримінальної відповідальності – 6 415 осіб (7 659 осіб за 2002–2004 роки).

За даними соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, проведеного в липні 2009 року, 89,7% громадян вважають, що в нашій країні є також політична корупція.

Використання зарубіжного досвіду щодо визначення поняття корумпованості посадової особи, на нашу думку, буде сприяти усуненню окремих недоліків у діючому законодавстві України та дасть можливість озброїти працівників правоохоронних

органів більш сучасним і робочим законом. Проте для вирішення цього питання необхідно провести системні наукові дослідження з метою вироблення науково обґрунтованих рекомендацій.

Таким чином, проблема корумпованості влади хвилює чиновників найвищого рівня як України, так і Німеччини. Владними структурами робляться спроби здійснення заходів щодо боротьби з корупційними проявами в апараті державного управління. Стратегічною метою антикорупційного законодавства є забезпечення реального громадського контролю за діяльністю державних службовців усіх рівнів влади й управління, для профілактики, попередження, припинення корупційних правопорушень та усунення їх наслідків.

Найбільш ефективними адміністративно-правовими засобами попередження корупції в аналізованих країнах є такі: визначення сфер, найбільш схильних до корупції; здійснення ротатії управлінських кадрів; створення позавідомчих підрозділів внутрішнього контролю діяльності управлінського персоналу.

Україна й Німеччина внесли помітний вклад у розвиток антикорупційного законодавства, а їх національне законодавство спирається на багатовіковий державний досвід. Вони завжди враховували діючі норми міжнародного права та здійснювали, у свою чергу, значний вплив на формування міжнародного антикорупційного законодавства.

Пріоритетним напрямом боротьби з корупцією в нашій країні повинне стати її попередження, яке в сучасних умовах вимагає системного підходу, тобто реалізації комплексу заходів політичного, економічного, психологічного, правового й організаційного характеру, спрямованих на усунення, мінімізацію, нейтралізацію криміногенних факторів, які породжують це руйнівне явище.

Список літератури:

1. Андрієва Т.В. Історія членства України у Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.go.ua/0/55>.
2. Дерев'яно С.М. Про використання в законодавстві України про референдуми модельних законодавчих актів СНД / С.М. Дерев'яно // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 17–18 травня 2007 року). – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2007. – С. 82–86.
3. Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки. Стан виконання: що побачила громадськість? Звіт за результатами громадського моніторингу. – К., 2013. – 88 с.
4. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : [монографія] / Є.В. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 368 с.
5. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011 роки. Звіт за результатами соціологічних досліджень. – К., 2011. – 47 с.
6. GRECO. Joint First and Second Evaluation Round. Third Addendum to the Compliance Report of Ukraine, adopted by GRECO at its 59th Plenary Meeting (Strasbourg, 18–22 March 2013). – 50 p.

Дем'янчук Ю. В. Сравнительный анализ противодействия коррупции в странах Европейского Союза / Ю. В. Дем'янчук // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 113–118.

В статье проводится сравнительно-правовой анализ осуществления антикоррупционной деятельности в Украине и Германии, исследуются способы и приемы противодействия коррупции, сделаны выводы о необходимости обеспечения реального общественного контроля за деятельностью государственных служащих. Одной из глобальных проблем современности, от решения которой зависит дальнейшее развитие Украины в новом веке, является проблема коррупции. Борьба с коррупцией – злободневная тема не только для Украины, но и для других государств. В Украине, как и в Германии, действуют

Порівняльний аналіз протидії корупції в країнах Європейського Союзу

специальные законы, направленные на борьбу с коррупцией, в которых прописаны основные положения противодействия антикоррупционной политике. В законодательстве Украины нет четкой связи между нарушением и наказанием за него. Тогда как в законодательстве западных стран четко определены правила, устанавливающие меру наказания за конкретный должностной проступок.

Ключевые слова: коррупция, коррупционный фактор, антикоррупционная деятельность, борьба с коррупцией.

COMPARATIVE ANALYSIS OF COMBATING CORRUPTION IN THE EUROPEAN UNION

Demyanchuk Y. V.

*National University of State Tax Service of Ukraine
Irpın, Kyiv Region, Ukraine*

This article is a comparative legal analysis of anti-corruption activities in Ukraine and Germany, studied methods and techniques combating corruption, conclusions about the need to ensure real public control over the activities of civil servants.

One of the global problems whose solution depends on the further development of Ukraine in the new century is the problem of corruption.

According to the ranking of corruption in the world by the international organization Transparency International in 2010, Germany in 178 countries of the world is in 15th place, but Ukraine is only one hundred and fifty fourth position.

Fighting corruption – topical theme not only for Ukraine but also for other countries. In Ukraine, as in Germany, there are special laws to combat corruption, which outlined the main provisions of combating corruption policy.

Aim of this paper is to conduct a comparative study of comparative legal anti-corruption activities in Ukraine and Germany, the allocation of common and distinctive features of its formation and development, the compilation of administrative and legal means to combat corruption used in the countries surveyed.

The study of the problem of corruption in Germany showed that the main problem of the German legislation is that it lacks a clear definition of the phenomenon of corruption. In particular, the German law of 13 August 1997 “On Combating Corruption” are mainly provisions for amendments to the legislation, there is no actual definition of corruption or bribery.

However, in Ukraine and Germany created special bodies, civil society organizations, but significant progress in the fight against corruption can not yet reach.

The priority direction of the fight against corruption in our country must be prevention, which in modern terms requires a systematic approach, that of the realization of political, economic, psychological, legal and organizational measures intended to eliminate, minimize, neutralize criminogenic factors that give rise to a disruptive phenomenon.

Key words: corruption, corruption factor, anti-corruption activities, fight against corruption.

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ УСЛУГА КАК ОДНА
ИЗ ОСНОВНЫХ КАТЕГОРИЙ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ:
ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ**

Романюк Л. В.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

В статье автор рассматривает достаточно новую для науки административного права категорию «государственная услуга», анализирует понятие государственной услуги, рассматривает основные принципы ее предоставления, раскрывает сущность и содержание данной деятельности государственных органов.

Ключевые слова: государственная услуга, государственное управление, исполнительная власть, административная реформа.

Постановка проблемы. Актуальность темы выбранного нами исследования обусловлена прежде всего процессом реформирования системы государственного управления Российской Федерации, который активно осуществляется с момента внедрения в жизнь Концепции административной реформы, одними из важнейших составляющих которой стали государственные услуги и обеспечение прозрачности и подотчетности исполнительной власти.

Государственная услуга (не совсем привычное для российской управленческой практики понятие) в целом трактуется как реальный, поддающийся стандартизации и контролируемый по качеству «конечный продукт» органов исполнительной власти. При этом одной из задач административной реформы стало установление прямой зависимости оценки деятельности указанных органов и наделения их бюджетными ресурсами от перечня, объема и качества предоставления государственных услуг гражданину, организации или бизнесу [1, с. 4].

Анализ динамики совершенствования системы государственного управления Российской Федерации в процессе реализации положений административной реформы дает основания говорить о том, что вышеупомянутая категория в последние годы постоянно адаптировалась к неустойчивым условиям развития, глобализации, протекающих экономических и социальных процессов, росту информационных потоков и технологий. Следует отметить, что особая необходимость реформы государственного управления, непосредственно форм деятельности публичной администрации также была обусловлена и недовольством публичным управлением, падением доверия населения к государственному аппарату. Так, в литературе упоминается о кризисе административного государства, который выразился в потере управляемости общественными делами, неэффективном использовании денег налогоплательщиков,

понижении качества предоставляемых населению услуг, резком падении доверия к органам государственной власти и государственной службе и т. д. [2, с. 146].

Следовательно прежде всего реформа системы государственного управления, правовых основ и форм ее деятельности должна быть направлена на преодоление классического управленческого догмата и перенастройку курса на защиту прав человека различными юридическими средствами. В принципе, сегодня можно смело заявлять о том, что в науке административного права и в деятельности органов государственного управления происходит кардинальный пересмотр сущности, содержания и значения публичного администрирования, переход от государственноцентристского назначения государственного аппарата и самой науки административного права к человекоцентристскому с акцентом на гражданина как основного субъекта административно-правовых отношений и на назначение государственных органов, деятельность которых прежде всего должна быть направлена на создание необходимых условий реализации и защиты его прав, свобод и интересов.

Следует отметить, что в настоящее время деятельность органов исполнительной власти по предоставлению государственных услуг приобрела особую актуальность. Ярким подтверждением тому является законодательное закрепление такой категории, как «государственная услуга».

Анализ последних исследований и публикаций. Анализ научной литературы дает основания говорить о том, что изучению государственной услуги как одной из основных категорий государственного управления уделялось недостаточно внимания со стороны ученых. Так, отдельные аспекты данной правовой категории рассматриваются в научных работах таких ученых: С.Н. Егоров, И.А. Мурзина, С.И. Неделько, А.В. Нестеров, А.Ф. Ноздрачев, Д.А. Повный, Л.Л. Попов, В.Л. Тамбовцев, Л.К. Терещенко, Ю.А. Тихомиров, А.Е. Шаститко и других. Однако практика организации предоставления государственных услуг показывает, что в настоящее время существует еще много проблемных вопросов в законодательном регулировании данной процедуры, что и говорит о необходимости исследования данной категории и поиска путей ее нормативного усовершенствования.

Постановка задач. Целью написания статьи является осуществление анализа дефиниции государственной услуги, выявление ее сущности и содержания, а также изучение основных принципов ее предоставления. Для достижения поставленной цели автор в процессе написания статьи пытался разрешить следующие задачи:

- исследовать динамику законодательного закрепления понятия «государственная услуга»;
- проанализировать понятие «государственная услуга»;
- раскрыть сущность и содержание государственной услуги;
- рассмотреть принципы предоставления государственных услуг.

Если говорить о появлении вообще такого понятия, как «государственная услуга», в законодательстве Российской Федерации, то можно отметить, что оно не является новым. Так, в соответствии с Бюджетным кодексом Российской Федерации государственные услуги физическим и юридическим лицам – это услуги, оказываемые физическим и юридическим лицам в соответствии с государственным заданием органами государственной власти (органами местного самоуправления), бюджетны-

ми учреждениями, иными юридическими лицами безвозмездно или по ценам (тарифам), устанавливаемым в порядке, определенном органами государственной власти (органами местного самоуправления) [3].

Чуть позже термин «государственные услуги» появился в Концепции реформирования государственной службы РФ, утвержденной Указом Президента РФ от 15 августа 2001 г., а затем – в Федеральной программе «Реформирование государственной службы РФ (2003–2005 гг.)», утвержденной Указом Президента РФ от 19 ноября 2002 г., где было указано о необходимости достижения качественного уровня исполнения государственными служащими своих должностных обязанностей и оказываемых ими гражданам и организациям государственных услуг [4; 5].

Однако основным нормативным актом, регулирующим вопросы предоставления государственных услуг, стал Федеральный закон от 27 июня 2010 г. № 210-ФЗ «Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг». Так, согласно с данным законом под государственной услугой понимается осуществляемая по запросам заявителей деятельность федеральных органов исполнительной власти, органов государственных внебюджетных фондов, исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации (органов местного самоуправления при осуществлении отдельных государственных полномочий) по реализации своих функций в соответствующих сферах [6]. Государственные услуги могут также оказываться многофункциональными центрами предоставления государственных услуг – организацией, уполномоченной на предоставление государственных услуг, в том числе в электронной форме, по принципу «одного окна». Получение государственных услуг в многофункциональном центре осуществляется в соответствии с соглашениями, заключенными между многофункциональным центром и органами, предоставляющими государственные услуги с момента вступления в силу соответствующего соглашения о взаимодействии [7, с. 351].

Следует отметить, что из норм данного закона следует, что заявителем может являться физическое либо юридическое лицо (за исключением государственных органов и их территориальных органов, органов государственных внебюджетных фондов и их территориальных органов, органов местного самоуправления), либо их уполномоченные представители, обратившиеся в орган, предоставляющий государственные услуги [6]. Определение же услуги как государственной прежде всего указывает на субъекта, который ее предоставляет, соответственно, таким субъектом является государство в лице уполномоченных государственных органов.

Также анализ понятия государственной услуги, закрепленного в Федеральном законе «Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг», дает нам основания говорить о том, что это определенная «деятельность» государственных органов, то есть деятельность государственно-властная, так как органы исполнительной власти являются носителями определенного объема государственно-властных полномочий [7, с. 96]. Однако, как известно, любая деятельность направлена на достижение определенного результата.

Соответственно, говоря о сущности государственной услуги, правильнее будет рассматривать ее в двух аспектах: как деятельность и как результат этой деятельности. То есть сущность и понимание государственной услуги как таковой заключается

не только в государственно-властной деятельности публичной администрации, направленной на обеспечение условий для реализации прав физического либо юридического лица, которое осуществляется по его заявлению, но и непосредственно в достижении результата этой деятельности, направленной на юридическое оформление прав заявителя.

Исходя из вышесказанного, под государственной услугой мы можем понимать правоотношения, возникающие при реализации прав заявителя в процессе деятельности федеральных органов исполнительной власти, органов государственных внебюджетных фондов, исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации (органов местного самоуправления при осуществлении отдельных государственных полномочий) по реализации своих функций в соответствующих сферах с целью получения определенного результата.

Рассматривая категорию государственной услуги, хотелось бы также коснуться принципов ее предоставления. Согласно с Федеральным законом от 27 июня 2010 г. № 210-ФЗ «Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг» таковыми принципами являются следующие:

- 1) правомерность предоставления государственными органами, предоставляющими государственные услуги;
- 2) заявительный порядок обращения за предоставлением государственных органов;
- 3) правомерность взимания с заявителей государственной пошлины, платы за предоставление государственных услуг, а также платы за предоставление услуг, которые являются необходимыми и обязательными для предоставления государственных услуг и предоставляются организациями, участвующими в предоставлении государственных услуг;
- 4) открытость деятельности органов, предоставляющих государственные услуги, а также организаций, участвующих в предоставлении государственных;
- 5) доступность обращения за предоставлением государственных услуг и их предоставления, в том числе для лиц с ограниченными возможностями здоровья;
- 6) возможность получения государственных услуг в электронной форме, если это не запрещено законом, а также в иных формах, предусмотренных законодательством Российской Федерации, по выбору заявителя [6].

Следует отметить, что, с нашей точки зрения, законодатель выделил далеко не все основополагающие положения, определяющие сущность такой правовой категории, как государственная услуга. Так, считаем необходимым среди основных принципов предоставления государственных услуг закрепить такие принципы:

- принцип верховенства права, который является конституционным принципом и не только означает наивысшую юридическую силу, но и показывает преимущество права над государством и его органами;
- принцип конфиденциальности персональных данных, правовой основой которого является Федеральный закон Российской Федерации от 27 июля 2006 г. № 152-ФЗ «О персональных данных» [6]. Закрепление данного принципа направлено прежде всего на защиту основополагающих прав и свобод человека и гражданина, а именно его права на неприкосновенность личной жизни в связи с обработкой персональных данных, которые его касаются;

– принцип минимизации необходимых документов и процедурных действий, который предусмотрит максимальное сокращение времени предоставления государственной услуги;

– принцип равенства, смысл которого заключается в одинаково равном отношении со стороны государственных органов (их должностных лиц) к получателям государственных услуг.

Выводы. И в заключение хотелось бы отметить, что, несмотря на принятие законодательного акта, закрепляющего основные положения предоставления государственных услуг в Российской Федерации, данная категория все-таки требует дальнейшего исследования и усовершенствования с целью повышения эффективности деятельности государственных органов в данной сфере.

Список литературы:

1. Административная реформа в Российской Федерации: основные этапы реализации // Аналитический вестник Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации. – 2006. – № 22(310). – С. 4–12.

2. Сравнительное государственное управление: теория, реформы, эффективность / под ред. Л.В. Сморгунова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 228 с.

3. Бюджетный кодекс Российской Федерации от 31 июля 1998 г. № 145-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.pravo.gov.ru.

4. Концепция реформирования системы государственной службы Российской Федерации : утверждена Указом Президента РФ 15 августа 2001 г. № Пр-1496 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.pravo.gov.ru.

5. О федеральной программе «Реформирование государственной службы Российской Федерации (2003–2005 годы)» : Указ Президента РФ от 19 ноября 2002 г. № 1336 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.pravo.gov.ru.

6. Федеральный закон от 27 июля 2010 г. № 210-ФЗ «Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг» // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2010. – № 31. – Ст. 4179.

7. Административное право Российской Федерации : [учебник для бакалавров] / отв. ред. Л.Л. Попов. – М. : РГ-Пресс, 2014. – 568 с.

8. О персональных данных : Федеральный закон Российской Федерации от 27 июля 2006 г. № 152-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.pravo.gov.ru.

Романюк Л. В. Державна послуга як одна з основних категорій державного управління: поняття, сутність, зміст / Л. В. Романюк // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 119-124.

У статті автор розглядає достатньо нову для науки адміністративного права категорію «державна послуга», аналізує поняття державної послуги, розглядає основні принципи її надання, розкриває сутність і зміст цієї діяльності державних органів.

Ключові слова: державна послуга, державне управління, виконавча влада, адміністративна реформа.

STATE SERVICES AS ONE OF THE MAJOR CATEGORIES OF STATE GOVERNANCE: TERM, NATURE AND CONTENT

Romanyuk L. V.

Taurida National University named after V. I. Vernadskiy, Simferopol,

This article is dedicated to analysis of reformation processes in the governance system of the Russian Federation, which is actively practiced since the introduction of the Concept for administrative reform, one of the most important components of which are state services and provision of transparency and accountability of executive authority. The author researches one of the state services recently implemented among categories of state governance.

While reviewing the said question, the author emphasizes the importance of the topic subjected to research, implying that today the activities of executive authority bodies tasked with provision of state services have acquired particular actuality. A striking confirmation of this is legislative enforcement of the «State services» category.

The main goal of the article is to conduct an analysis of the definition of state services, identification of its nature and content as well as research of the main principles of its provision.

While researching the state services term, the author also analyses the legislative base of the Russian Federation and concludes that is sufficiently old. While speaking of the nature of state services, the author makes a conclusion that it would be more accurate to consider it in two different aspects: as an activity and as a result of that activity. Thus, the nature and understanding of a state service as a whole, is, not only the governmental-authoritative activity of the public administration, directed at provision of appropriate conditions for realization of physical and legal entities rights which are implemented at their request, but also achievement of certain results of that activity, directed at legal formalization of the declarants rights.

The above being said, it is suggested that state service be regarded as relations which arise during implementation of the declarants rights in the process of Federal executive authority bodies activities, bodies of state owned extra budgetary funds, state authority executive bodies of Russian Federation subjects (bodies of local self-government while operating under separate state authorities) tasked with implementation of their roles in the corresponding areas with the goal of achieving a certain result.

Additionally, several suggestions for improvements in the principles of state services provision are suggested.

Key words: state service, state governance, executive authority, administrative reform.

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ЗАКОНОДАВСТВО» В НОРМАХ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Самбор М. А.

*Російська академія природознавства,
м. Москва, Російська Федерація*

У статті розглядаються актуальні з огляду теорії та практики адміністративно-деліктного права використання та тлумачення поняття «законодавство». Досліджуються питання використання поняття «законодавство» в нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення. На підставі проведеного аналізу формулюються основні підходи до з'ясування змісту поняття «законодавство», яке використовується в нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення. Автором вивчаються питання субсидіарного використання норм інших галузей права для розуміння змісту поняття «законодавство». Не залишаються осторонь питання доктринального визначення поняття «законодавство». На основі дослідження робляться висновки про необхідність уніфікованого легального визначення поняття «законодавство».

Ключові слова: адміністративні правопорушення, законодавство, поняття, зміст поняття.

Юридична термінологія в законодавстві відіграє визначальну роль. Оскільки спеціальними термінами позначаються поняття, які несуть значне методологічне та практичне навантаження й повинні використовуватись для спрощення юридичної лексики та забезпечення однакового сприйняття всіма учасниками одного й того ж явища, події тощо. Не є виключенням із цього загального правила й термінологія, яка використовується в законодавстві України про адміністративні правопорушення. Основним кодифікованим законодавчим актом у цій галузі законодавства є Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (далі – КУпАП України) [11]. Не вдаючись до подробиць та не заглиблюючись у терміни, якими послуговуються норми КУпАП України, на передній план, на наш погляд, мають бути поставлені питання, пов'язані з урегулюванням цих відносин та визначенням кола нормативно-правового матеріалу, яким слід керуватися під час провадження в справах про адміністративні правопорушення та який безпосередньо визначає діяння, які слід розуміти як адміністративні правопорушення, а також які встановлюють процесуальні норми, пов'язані з порядком провадження від моменту виявлення правопорушення до винесення остаточного рішення (з урахуванням процедури оскарження дій і рішень, що приймаються на цих етапах) у справі про адміністративне правопорушення.

Вітчизняні науковці не залишають поза увагою питання адміністративної відповідальності. Адміністративну відповідальність обирають як предмет своїх дисертаційних досліджень молоді науковці. Як предмет наукового дослідження інститут адміністративної відповідальності обрали Д.М. Бахрах, І.А. Галаган, Є.В. Додін, О.С. Дугенець, Б.М. Лазарев, А.Є. Луньов, В.Д. Резвих, В.Г. Соколовський,

М.С. Студенікіна, Ю.О. Тихоміров та інші. Водночас увага дослідників, як правило, приділяється особливостям притягнення до адміністративної відповідальності за окремі види адміністративних правопорушень.

Зміст поняття «законодавство» був предметом досліджень на рівні різних галузевих юридичних наук. Однак під призмою саме використання цього поняття в галузі адміністративно-деліктного права, у сфері проваджень у справах про адміністративні правопорушення розгляд цього поняття не знайшов належного висвітлення в юридичній літературі.

Враховуючи вищевикладене, метою статті стало дослідження змісту поняття «законодавство», що використовується в нормах КУпАП України.

Норми ст. 2 КУпАП України, яка має назву «Законодавство України про адміністративні правопорушення», стверджують про те, що законодавство України про адміністративні правопорушення складається з КУпАП України та інших законів України. Закони України про адміністративні правопорушення до включення їх у встановленому порядку до КУпАП України застосовуються безпосередньо. Положення КУпАП України поширюються й на адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена законами, ще не включеними до КУпАП України. Питання щодо адміністративної відповідальності за порушення митних правил регулюються Митним кодексом України.

У змісті ч. 2 ст. 5 КУпАП України також використовується поняття «законодавство» під час визначення кола нормативних документів, які встановлюють повноваження органів місцевого самоврядування з визначення правил, за порушення яких встановлюється адміністративна відповідальність.

Норми ст. 15 КУпАП України визначають особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності військовослужбовців. Ідеться про те, що за порушення законодавства про державну таємницю ці особи несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах.

Отже, у змісті норм загальної частини КУпАП України поняття «законодавство» використовується лише тричі.

Поряд із цим законодавець демонструє декілька підходів до розуміння змісту цього поняття. Перший підхід міститься в ст. 2 КУпАП України та вказує на те, що поняттям «законодавство» охоплюється цей кодекс, який є кодифікованим законодавчим актом, та інші закони України. Другий підхід, яким послуговується законодавець, викладений у ст. 5 та ст. 15 КУпАП України, не дозволяє жодним чином ідентифікувати зміст поняття «законодавство» з певним колом нормативних документів.

Частіше поняття «законодавство» використовується в змісті норм статей Особливої частини КУпАП України.

Ст. 41 КУпАП України має назву «Порушення вимог законодавства про працю та про охорону праці». Водночас норма цієї статті зазначає, що адміністративна відповідальність настає за порушення вимог законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці (ч. 2 ст. 41 КУпАП України). У диспозиції норми, що міститься в ст. 41¹ КУпАП України, встановлюється, що адміністративна відповідальність настає за умисне порушення встановленого законодавством строку початку переговорів або незабезпечення роботи комісій із представників сторін чи примирних комісій

у визначений сторонами переговорів строк. Отже, виникає нагальна необхідність у зверненні до законодавства про працю для з'ясування суті змісту поняття «законодавство». Слід також зауважити, що єдиний орган, який наділений повноваженнями надавати офіційне тлумаченням Конституції України та законів України, а саме Конституцій Суд України, мав досвід визначення поняття «законодавство» саме у сфері законодавства про працю. Позицію із цього приводу Конституційний Суд України виклав у своєму Рішенні від 9 липня 1998 р. № 12/рп-98.

У п. 1 резолютивної частини Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р. № 12/рп-98 у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») зазначається, що термін «законодавство», що вживається в ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору, треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети й постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їхніх повноважень та відповідно до Конституції України й законів України [7]. Натомість в описовій частині цього Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р. № 12/рп-98 зазначається, що термін «законодавство» досить широко використовується в правовій системі переважно в значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права. Цей термін без визначення його змісту використовує й Конституція України (ст. ст. 9, 19, 118, п. 12 Перехідних положень). У законах, залежно від важливості й специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, у поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади.

Таким чином, враховуючи сказане, можна дійти висновку, що поняття «законодавство», яке використовується в ст. ст. 41 та 41¹ КУпАП України, охоплює собою закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети й постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їхніх повноважень та відповідно до Конституції України й законів України. Таке розуміння поняття «законодавство», що використовується в змісті ст. ст. 41 та 41¹ КУпАП України, обумовлюється тим, що воно вживається саме в розумінні тієї галузі законодавства, на захисті якої направлені ці норми КУпАП України.

На цьому не вичерпується використання поняття «законодавство» в змісті норм Особливої частини КУпАП України.

Стаття 41⁴ КУпАП України «Продаж лікарських засобів без рецепта у заборонених законодавством випадках» встановлює адміністративну відповідальність за продаж лікарських засобів в аптечних закладах без рецепта в заборонених законодавством випадках. Порядок відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з

аптек та їхніх структурних підрозділів, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19.07.2005 р. № 360 [16], визначають саме порядок реалізації лікарських препаратів за рецептами. Крім того, Міністерством охорони здоров'я України 6 травня 2014 р. видано наказ № 303 «Про затвердження Переліку лікарських засобів, дозволених до застосування в Україні, які відпускаються без рецептів з аптек та їх структурних підрозділів» [17], яким затверджено перелік лікарських засобів, дозволених до застосування в Україні, які відпускаються без рецептів з аптек та їхніх структурних підрозділів. Однак слід пам'ятати, що існують лікарські засоби, які відпускаються виключно за рецептами. Відтак за вказаною статтею настає адміністративна відповідальність саме за таке правопорушення – за відпуск медичних засобів без пред'явлення покупцем відповідного рецепта.

У диспозиції норми ст. 46² КУпАП України встановлюється порушення встановлених законодавством вимог щодо заняття народною медициною (цілительством).

Стаття 53⁵ КУпАП України встановлює адміністративну відповідальність за порушення посадовими особами встановленого законодавством строку погодження (відмови в погодженні) документації із землеустрою. Звернувшись до земельного законодавства, зокрема до Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. [14], побачимо, що згідно із ч. 1 ст. 3 Земельного кодексу України земельні відносини регулюються Конституцією України, Земельним кодексом України, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами. Положення ч. 1 ст. 4 Земельного кодексу України підтверджують, що земельне законодавство включає цей кодекс, інші нормативно-правові акти в галузі земельних відносин. Отже, під поняттям «законодавство» в цій статті, що встановлює адміністративну відповідальність за правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури, розуміються не лише законодавчі, а й інші підзаконні нормативно-правові акти.

На противагу змісту поняття «законодавства», що міститься в ст. 535 КУпАП України, у ст. 53⁶ КУпАП України «Порушення законодавства про Державний земельний кадастр» демонструється зовсім інша позиція щодо розуміння поняття «законодавство», де в диспозиції норми вказується на порушення встановлених *законом* строків внесення відомостей до Державного земельного кадастру, надання таких відомостей, вимагання не передбачених законом документів для внесення відомостей до Державного земельного кадастру та для надання таких відомостей (виділено нами – *М.С.*).

Стаття 59¹ КУпАП України також містить посилання поняття «законодавство» в частині щодо отримання дозволу, а ст. 78 КУпАП України – посилання на отримання дозволу, передбачене законодавством. Наявність дозволу на здійснення певного виду господарської діяльності може бути передбачена як на рівні законодавчого акту, так і нормативним актом центрального органу виконавчої влади тощо. Як наслідок, підґрунтям для адміністративної відповідальності стає невиконання вимог не лише законів, а й інших нормативно-правових актів. Це певним чином протирічить розумінню поняття «законодавство», яке викладене в 536 КУпАП України.

Стаття 62 КУпАП України передбачає адміністративну відповідальність за невиконання передбачених чинним законодавством обов'язків із реєстрації в судових документах операцій із речовинами тощо.

Стаття 82⁷ КУпАП України має назву «Порушення вимог законодавства у сфері хімічних джерел струму». У змісті цієї статті фактично розкриваються такі порушення, що полягають у порушенні порядку обліку придбання та експлуатації хімічних джерел струму або порядку обліку обсягів накопичення відпрацьованих хімічних джерел струму та передачі їх на утилізацію. Стаття 83¹ КУпАП України, маючи назву «Порушення законодавства про захист рослин», саме в змісті норми дає вичерпний перелік порушень законодавства про захист рослин, які полягають у такому: 1) поширення шкідливих організмів внаслідок порушення технології вирощування рослин сільськогосподарського та іншого призначення; 2) екологічно необґрунтоване здійснення захисту рослин; 3) неповідомлення (приховування) або надання неправдивої інформації про загрозу посівам, деревним насадженням, іншій рослинності відкритого та закритого ґрунту, а також продукції рослинного походження від шкідливих організмів; 4) завезення на територію України та реалізація засобів захисту рослин, а також речовин і сировини для їх виготовлення, що не пройшли державних випробувань і реєстрації; 5) ухилення від пред'явлення або неперед'явлення засобів захисту рослин для проведення їх огляду, дослідження; 6) *недотримання вимог нормативно-правових актів* із питань захисту рослин, що призвело до пошкодження, погіршення стану рослин та якості продукції рослинного походження, а також забруднення довкілля (виділено нами – М.С.). Фактично аналогічним підходом до того, який є в ст. 83¹ КУпАП України, послуговується законодавець під час викладу назви та змісту ст. 92 КУпАП України, таке ж спостерігається й у ст. ст. 92¹ КУпАП України. На підставі цього можна зробити висновок про те, що в змісті норм КУпАП України прослідковується ще один спосіб викладу та розуміння змісту поняття «законодавство», коли, власне, у самій нормі розкривається його розуміння. Це вказує на те, що сам КУпАП України розкриває зміст поняття «законодавство», яке використовується стосовно інших галузей законодавства, які перебувають під охороною КУпАП України.

Стаття 94¹ КУпАП України встановлює адміністративну відповідальність за відмову від надання чи несвочасне надання за запитами повної та достовірної екологічної інформації, передбаченої законодавством. У ч. 1 ст. 13 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. [15] викладена інформація про стан довкілля (екологічна інформація), відомості та/або дані про стан складових довкілля та його компоненти, включаючи генетично модифіковані організми, та взаємодію між цими складовими; фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля (речовини, енергія, шум і випромінювання, а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні, угоди в галузі навколишнього природного середовища, політику, законодавство, плани й програми); стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури й споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових довкілля; інші відомості та/або дані. Водночас ч. 2 ст. 13 Закону України «Про інформацію» прямо зазначає, що правовий режим інформації про стан довкілля (екологічної інформації) визначається законами України та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Коротко можна підсумувати те, що в цій нормі поняття «законодавство» охоплює виключно закони України та міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Ст. 96 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення вимог законодавства, будівельних норм, державних стандартів і правил та затверджених проектних рішень під час нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту об'єктів чи споруд. Як відомо, вказані норми й стандарти встановлюються не лише в нормах законів, а й інших нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади. Це дозволяє вести мову про те, що під поняттям «законодавство» слід розуміти не лише законодавчі акти (закони), а й інші нормативно-правові акти виконавчих органів влади.

Поняття «законодавство» використовується також у ст. ст. 96¹, 101¹, 107, 107¹, 122⁵, 126, 128, 140, 144, 156¹, 156³, 162¹, 163⁴, 163⁶, 163¹⁵, 164, 164², 164¹⁰, 164¹², 164¹³, 164¹⁴, 165¹, 165³, 165⁴, 165⁵, 166⁵, 166⁶, 166⁹, 166¹⁰, 166¹¹, 166¹², 166¹³, 166¹⁹, 167, 175, 175², 184, 186⁵, 186⁶, 188¹, 188², 188⁴, 188⁶, 188⁷, 188⁸, 188⁹, 188¹⁰, 188¹¹, 188¹², 188¹³, 188¹⁴, 188¹⁵, 188¹⁷, 188¹⁸, 188¹⁹, 188²³, 188²⁴, 188²⁶, 188²⁹, 188³⁰, 188³¹, 188³³, 188³⁴, 188³⁵, 188³⁷, 188³⁹, 188⁴¹, 203, 210, 210¹, 212², 212⁴ КУпАП України.

Не залишилися без використання поняття «законодавство» й процесуальні норми КУпАП України, які встановлюють порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення та складання протоколу про адміністративне правопорушення.

Свідченням цього є ч. 2 ст. 216 КУпАП України, де зазначається, що правомочність засідань інших колегіальних органів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення, встановлюється законодавством України. На сьогоднішній день Положення про адміністративні комісії Української РСР затверджено Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 9 березня 1988 р. № 5540-XI [18]. Рішення про кожну окремо взятую адміністративну комісію при виконавчому комітеті розробляється в кожному окремому випадку та затверджується відповідним органом місцевого самоврядування. Так, наприклад, рішенням виконавчого комітету Вінницької міської ради від 20.12.2012 р. № 3213 затверджено Положення про адміністративну комісію при виконавчому комітеті Вінницької міської ради [19]. Таким чином, поняття «законодавство», крім зазначеного, охоплює й нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування.

Стаття 222² КУпАП України визначає питання щодо розгляду правопорушень, пов'язаних із порушенням законодавства про паспорт громадянина України, законодавства про перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства, аналогічно ст. 223 КУпАП України визначає підвідомчість справ Центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за дотриманням законодавства про пожежну й техногенну безпеку. Стаття 229 КУпАП України використовує поняття «законодавства» для позначення керівника перевізника, який в установленому законодавством порядку надає транспортні послуги й наділений повноваженнями розглядати справи про адміністративні правопорушення й накладати адміністративні стягнення. У ст. 230¹ КУпАП України визначено повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за дотриманням законодавства про працю. Аналогічні цьому аспекту використовується поняття «законодавство» в ст. 231, 234¹, 234², 234³, 234⁴, 235, 236, 238⁴, 243, 244, 244², 244⁴, 244⁶, 244⁷, 244⁸, 244⁹, 244¹⁰, 244¹¹, 244¹⁶, 244¹⁷, 244¹⁹ КУпАП України.

У ст. 255 КУпАП України визначаються питання визначення суб'єктів щодо складення протоколів про адміністративні правопорушення, у зв'язку із чим і використовується поняття «законодавство».

Норми ст. 259 КУпАП України визначають покарання за порушення законодавства про державну таємницю, порушення законодавства про охорону й використання тваринного світу, законодавства про охорону культурної спадщини, земельного законодавства, законодавства України про охорону земель. Питанням визначення інформації, що становить державну таємницю, присвячені не лише закони, зокрема Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. [21], у якому визначаються терміни, які використовуються в цій сфері, повноваження органів влади та управління у сфері охорони державної таємниці, віднесення інформації до державної таємниці тощо. Разом із цим правову основу у сфері державної таємниці становлять нормативно-правові документи Кабінету Міністрів України, наприклад Постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 1998 р. № 838 «Про затвердження Положення про порядок надання суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності повноважень на право здійснення експорту, імпорту товарів військового призначення та товарів, які містять відомості, що становлять державну таємницю» [22], наказ Служби Безпеки України від 12 серпня 2005 р. № 440 «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» [23], яким визначається інформація, яка відповідає вимогам визначеним Законом України «Про державну таємницю» та становить державну таємницю, а також порядок віднесення такої інформації до державної таємниці тощо. На підставі викладеного можна зробити висновок про те, що поняттям законодавства у сфері державної таємниці охоплюються закони, відповідні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, а також центральних органів виконавчої влади, інших органів, які визначають порядок віднесення тої чи іншої інформації до такої, що становить державну таємницю.

Земельне законодавство та законодавство про охорону земель – також досить всеохоплюючі поняття. Так, відповідно до ч. 1 ст. 4 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. [25] земельне законодавство включає Земельний кодекс України, інші нормативно-правові акти в галузі земельних відносин. Поряд із цим не можемо не зауважити, що окремі аспекти земельних відносин урегульовуються відповідними законодавчими актами Верховної Ради України, нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, рішеннями органів місцевого самоврядування та відповідними державними адміністраціями. Також хочемо наголосити на тому, що до регулювання земельних відносин долучився й Конституційний Суд України, який у Рішенні Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 92, п. 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 [26].

Законодавство про охорону земель насамперед представлене Конституцією України та Законом України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. [27]. Згідно зі ст. 4 Закону України «Про охорону земель» правове регулювання у сфері охорони земель здійснюється відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, цього

закону, інших нормативно-правових актів, які приймаються відповідно до них, що вкотре підкреслює масштаби нормативного матеріалу, які охоплюються поняттям «законодавство».

Норми ст. 262 КУпАП України вказують на те, що адміністративне затримання проводиться під час порушення законодавства про охорону й використання тваринного світу, під час порушення законодавства про державну таємницю, під час порушення законодавства про перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства й транзитний проїзд через територію України. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про тваринний світ» відносини в галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, регулюються Конституцією України, цим законом, законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про мисливське господарство та полювання» та іншими нормативно-правовими актами [24].

У свою чергу слід зазначити, що питання перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства й транзитний проїзд через територію України регулюються не лише низкою законів України, нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, а й інших центральних органів виконавчої влади, зокрема Міністерства внутрішніх справ України, а також органами, управління та координація яких здійснюється центральними органами виконавчої влади, зокрема Міграційною службою України.

Не є виключенням із цього норми ст. 264 КУпАП України, у яких йдеться про те, що під час вчинення порушень законодавства про охорону й використання тваринного світу уповноважені на те посадові особи органів, які здійснюють державний нагляд за додержанням правил полювання, органів рибоохорони, а також працівники міліції, військовослужбовці та працівники Державної прикордонної служби України можуть проводити в установленому порядку огляд транспортних засобів.

Стаття 283 КУпАП України, розкриваючи зміст постанови в справі про адміністративне правопорушення, вказує на те, що у випадках, передбачених законодавством України, про захід стягнення робиться відповідний запис на протоколі про адміністративне правопорушення або постановою оформляється іншим установленим способом. Розглядаючи це поняття в контексті ст. 2 КУпАП України, можна зробити висновок про те, що виключно в КУпАП України та законах України повинні бути визначені передбачені ст. 283 КУпАП України застереження. Однак, враховуючи те, що КУпАП України є єдиним кодифікованим актом правових норм про адміністративні правопорушення, тому саме в цьому нормативному акті й повинні бути сконцентровані норми, які повинні передбачати винятковий порядок оформлення постанов у справі про адміністративне правопорушення та протоколу про адміністративне правопорушення.

Частина 7 ст. 285 КУпАП України констатує порядок виконання постанови в справі про адміністративне правопорушення в частині щодо усунення порушника, згідно із законодавством, від виконання функцій держави. У свою чергу ч. 8 ст. 285 КУпАП України передбачає порядок надсилання постанови в справі про адміністративне правопорушення за порушення вимог законодавства у сфері ліцензування та

з питань видачі документів дозвільного характеру, передбачених ст. ст. 16610, 16612 КУпАП України.

Стаття 288 КУпАП України містить норми, якими регулюється порядок оскарження постанови в справі про адміністративне правопорушення, також зазначається, що скарга подається в орган (посадовій особі), який виніс постанову в справі про адміністративне правопорушення, якщо інше не встановлено законодавством України.

Частина 3 ст. 307 КУпАП України передбачає, що штраф, накладений за вчинення адміністративного правопорушення, вноситься порушником в установу банку України, за винятком штрафу, що стягується на місці вчинення правопорушення, якщо інше не встановлено законодавством України.

Усе вищесказане дозволяє вести мову про те, що поняття «законодавство» є одним із ключових понять як для матеріального адміністративно-деліктного законодавства, що представлено нормами КУпАП, так і для процесуальних норм, що містяться у вказаному кодифікованому нормативно-правовому акті. Не дивлячись на таке поширення вказаного поняття в загальній та особливій частині КУпАП України, зміст останнього не розкривається в змісті цього кодексу.

Вважаємо за доцільне розглянути існуючі підходи до розв'язання проблеми розуміння змісту поняття «законодавство», що існують в юридичній науці, зокрема в науці адміністративного права.

В.В. Сущенко зазначає, що термін «законодавство» є фундаментальною категорією загальної теорії права. Незважаючи на те, що цей термін характеризується традиційністю та усталеністю його використання, однозначного тлумачення поняття «законодавство» на семантичному (словниковому) і загальнотеоретичному рівні в правовій науці й практиці, на жаль, не існує [20].

Законодавство – це сукупність усіх нормативно-правових актів, що діють у державі. У вузькому значенні під терміном «законодавство» розуміють систему законів України, що формується Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади. До цієї категорії також належать міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України шляхом прийняття закону про ратифікацію відповідного договору (ст. 9 Конституції України). У широкому значенні під терміном «законодавство» розуміють систему законів та інших нормативних актів, що приймаються Верховною Радою України та вищими органами виконавчої влади: постанови Верховної Ради, укази Президента України, постанови й декрети Кабінету Міністрів України. Ці акти розвивають, конкретизують відповідні закони й не мають їм суперечити. Юридична сила таких нормативних актів визначається компетенцією державного органу, який приймає відповідні акти. У найширшому значенні під терміном «законодавство» розуміють систему законів і постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов, декретів і розпоряджень Кабінету Міністрів України, а також нормативних актів міністерств і відомств, місцевих рад та місцевих державних адміністрацій [1]. Та це далеко не єдине визначення, яким послуговуються в юриспруденції.

Ю.С. Шемшученко під законодавством розуміє систему нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини. Законодавство є основним засобом реалізації функцій законодавчої влади. Першим значенням поняття «законодавства» є система

законів України, яка формується Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади. Визначальною складовою цієї системи є Конституція України. Всі інші закони приймаються на основі Конституції України й повинні відповідати їй. Складовою частиною законодавства є й міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України шляхом прийняття закону про ратифікацію відповідного договору. У широкому значенні законодавство, на думку Ю.С. Шемшученка, являє собою систему законів та інших нормативних актів, що приймаються Верховною Радою України та вищими органами виконавчої влади: постанови Верховної Ради, укази Президента України, постанови й декрети Кабінету Міністрів України. Ці акти розвивають, конкретизують відповідні закони й за діючістю в Україні доктриною не повинні їм суперечити. Крім того, вказані акти, як і закони, приймаються на основі Конституції України й мають відповідати їй. Складовою частиною законодавства в цьому розумінні є й міжнародні договори, ратифіковані законом чи постановою Верховної Ради України. Поняття «законодавство» в широкому значенні використовують під час здійснення його систематизації та в деяких інших випадках. У найширшому значенні законодавство – це система законів і постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов, декретів і розпоряджень Кабінету Міністрів України, а також нормативних актів міністерств і відомств, місцевих рад та місцевих державних адміністрацій. До законодавства в цьому тлумаченні належать також Конституція АРК, закони Верховної Ради й постанови Ради Міністрів АР Крим, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України. Крім вказаних вище значень терміна «законодавство», під ним також розуміється один із основних методів здійснення правотворчої функції держави, який полягає в діяльності відповідних державних органів із розробки, розгляду, прийняття й оприлюднення законів та інших нормативних актів [13, с. 499]. Отже, єдиним висновком, який можна зробити, є той, що поняття «законодавство» не має єдиного підходу до розуміння його змісту. Озвучені підходи послідовно показують «накопичувальний» шлях цього поняття.

Так, З.Л. Лівшиц пише про те, що визначення поняття законодавства – це проблема не лише теоретична. Під час широкого трактування до законодавства включають акти законодавчих органів, а також підзаконні акти (акти органів управління та судів). Під час вузької трактовки до законодавства включають лише акти законодавчих органів (закони та постанови парламенту). Широке розуміння законодавства принижує роль закону, об'єднує в єдине ціле закони та підзаконні акти. Водночас З.Л. Лівшиц зазначає, що шлях до правової держави включає як одну з вихідних посилок зростання ролі закону. Для цього необхідно віднести до законодавства лише ті акти, які є законодавчими за своєю природою, тобто були прийняті єдиним законодавчим органом – парламентом. Законодавством, відповідно до його вузького розуміння, є лише закони та інші законодавчі акти (постанови), що приймаються парламентом. Підзаконні акти – рішення органів управління та судів – до складу законодавства не входять. Це необхідна теоретична база верховенства будь-якого закону [12].

Концепція тлумачення категорії «законодавство», яку пропонує В.В. Сущенко, ґрунтується на тому, що законодавство складають саме закони, а інші нормативно-правові акти приймаються на їх основі, відповідно до законів держави [20].

Розглянемо існуючі погляди на поняття «закон» із надією зрозуміти через складові елементи законодавства саме поняття. Адже безспірним є той факт, що саме закон є стрижнем законодавства, і не лише з лексичної точки зору.

Як вбачається з аналізу виключно теоретичних доктрин на розуміння поняття «законодавство» та з нормативно-правових підходів до з'ясування змісту цього поняття, останнє нерозривно пов'язано з поняттям «закон». Отже, на нашу думку, доречно розібратися із значенням поняття «закон» та з'ясувати його суть.

Закон (англ. law, англ. act, нім. Gesetz n) – нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що регулює найважливіші суспільні відносини шляхом встановлення загальнообов'язкових правил (норм); прийнятий в особливому порядку законодавчим органом (наприклад, парламентом) або безпосередньо народом. Відповідно до усталеної світової практики закони (як і інші нормативно-правові акти) в Україні приймаються на підставі Конституції України й повинні відповідати їй. Закони регулюють приватну й публічну сфери суспільних відносин: найбільш важливі питання суспільного устрою, права й свободи громадян, структуру й організацію державної влади, закріплюють правове становище фізичних і юридичних осіб, відносини між ними.

Законотворча діяльність Верховної Ради України на сьогоднішній день налічує понад 172 650 законів. У вузькому (формальному) значенні закон – це акт, що виходить від законодавчого органу країни, прийнятий відповідно до встановленої процедури й має вищу юридичну силу. У широкому значенні закон – нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що регулює найважливіші суспільні відносини шляхом встановлення загальнообов'язкових правил (норм); прийнятий в особливому порядку законодавчим органом (наприклад, парламентом) або безпосередньо народом. Відповідно до усталеної світової практики закони (як і інші нормативно-правові акти) в Україні приймаються на підставі Конституції України й повинні відповідати їй [2].

Закон – це нормативно-правовий акт, що приймається в особливому порядку органом законодавчої влади або референдумом, має вищу юридичну чинність і регулює найбільш важливі суспільні відносини. Основні ознаки закону: закон являє собою різновид нормативно-правових актів (у їхній системі є закони й підзаконні акти), як усякий інший нормативний акт, містить норми права (загальні правила поведінки), адресовані відповідним суб'єктам права; закон приймається органом законодавчої влади (вищим представницьким органом державної влади) – парламентом країни або всенародним голосуванням (референдумом); закон приймається органом законодавчої влади в особливому процедурному порядку (стадії законотворчості), передбаченому Конституцією України й регламентом парламенту (див. п. 4 ст. 82 Конституції України); закон у системі нормативно-правових актів (системі законодавства) має вищу юридичну чинність [3].

У продовження сказаного звернемося до методичного забезпечення нормотворчої діяльності та з'ясуємо, які підходи пропонуються для розуміння поняття «законодавство».

Відповідно до п. 2 Методичних рекомендацій щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки Центру правової реформи й законопроектних робіт Міністерства юстиції України, що схвалені постановою колегії

Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 р. № 41, закон – це нормативно-правовий акт, що регулює найбільш значущі, найважливіші суспільні відносини шляхом встановлення загальнообов'язкових правил (норм). Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України й повинні відповідати їй [8]. Аналогічна позиція демонструється й у п. 2 Методичних рекомендацій щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки, затверджених наказом Державного комітету України по водному господарству від 12.01.2004 р. № 4: закон визначається як нормативно-правовий акт, що регулює найбільш значущі, найважливіші суспільні відносини шляхом встановлення загальнообов'язкових правил (норм). Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на підставі Конституції України й повинні відповідати їй [9]. За своїм змістом подібним є й підхід, викладений в абз. 3 п. 2 Порядку підготовки й подання проектів законодавчих, інших нормативно-правових та розпорядчих актів, затверджених наказом Державного агентства України з управління державними корпоративними правами та майном від 9 квітня 2012 р. № 65: закон – нормативно-правовий акт, який приймається в особливому порядку органом законодавчої влади, регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, є загальнообов'язковим для всього населення й держави та охороняється державною владою [10]. Це погляд нормотворця, хоча й не законодавця. Адже дотепер відсутнє офіційне визначення поняття «закон» у законодавчому акті.

У дисертаційному дослідженні Є.П. Євграфова стверджує, що національне законодавство – це закони, ухвалені відповідно до Конституції України; рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Конституції України та законів України, рішення про визнання неконституційними законів або їхніх окремих положень, висновки про відповідність Основному Закону чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; чинні декрети Кабінету Міністрів України. Визначення терміна «законодавство» потребує закріплення на рівні закону, що сприяло б зміцненню верховенства законів у правовій системі українського суспільства [6, с. 11].

Ю.А. Пономаренко пише, що Є.П. Євграфова вважає, що різниця між поняттями «закон» і «законодавство» носить лише термінологічний характер і виражає більшою мірою їхні кількісні параметри. Так вважають і С.С. Алексєєв, для якого «законодавство – це вся сукупність законів чинних в країні», та Ю.А. Бойко, для якого «тотожність і відповідність цих понять одне одному не викликає сумнівів». С.В. Поленіна, навпаки, розглядає «законодавство» як більш широкую категорію, порівняно з категорією «закон», і розуміє під ним сукупність пов'язаних ієрархією та підпорядкованістю не лише законів, а й інших нормативних актів, які взаємодіють між собою й регулюють суспільні відносини. Деякі дослідники намагаються поєднати два попередні підходи. Так, Ю.О. Тихомиров розглядає «законодавство» у двох аспектах: по-перше, він виділяє законодавство, розуміючи під ним сукупність виключно законів, і чинне законодавство, до якого відносить сукупність не лише законів, а й інших нормативно-правових актів. При цьому дослідник слушно наголошує на непри-

пустимості «розмивання» різниці між законами та підзаконними актами. Раніше в юридичній літературі під час встановлення співвідношення закону й законодавства інколи зустрічалися спроби розширеного тлумачення поняття «закон»: розширення його змісту через віднесення до законів правових актів, які такими не є. Висловлювалася, наприклад, думка, що поняття юридичного закону не однозначне, його слід розуміти у «вузькому» та «широкому» значенні: закон у вузькому значенні – це власне закон, а в широкому значенні – це, окрім того, ще й інші правові акти: постанови уряду, накази, інструкції тощо. Очевидно, що така позиція явно суперечить чинній Конституції України, яка чітко розмежовує закон і підзаконні правові акти, а тому однозначно не може бути прийнятою [5].

Не можна оминати увагою законодавчу практику Верховної Ради України. Головою Верховної Ради України В.М. Литвином 22 грудня 2005 р. було підписано Закон України «Про закони і законодавчу діяльність» [29], який 10 січня 2006 р., відповідно до ч. 2. ст. 94 Конституції України, був повернутий президентом України В.А. Ющенком із пропозиціями для повторного розгляду Верховною Радою України. У вказаному документі пропонувалося легальне визначення закону України, під яким розумівся державний нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що регулює найбільш важливі суспільні відносини шляхом визначення юридичного статусу й встановлення загальнообов'язкових правил поведінки суб'єктів цих відносин та юридичної відповідальності за порушення цих правил. Проте вказаний закон так і не набув чинності.

Як вбачається із вищевикладеного, саме поняття «закон» має більшу одностайність, однак, не дивлячись на це, існують і певні розбіжності в поглядах на зміст цього поняття. Як наслідок, похідне від цього поняття «законодавство» (хоча останнє може являти собою більший за обсягом зміст) також не може мати одностайності в сприйнятті змісту.

На наш погляд, є неприпустимим існування широкого, вузького й найширшого значення поняття «законодавства». Адже використання цього поняття має безпосереднє відношення до забезпечення прав, свобод та інтересів громадян, а також визначення повноважень органів влади та управління в правовідносинах із фізичними та юридичними особами. Тому різне тлумачення змісту поняття «законодавство» породжує неоднозначність юридичної, у тому числі судової практики, зумовленої захистом прав, свобод та інтересів людини й громадянина. Відтак легальне визначення поняття «законодавство» досі відсутнє в Україні. Вважаємо, що послуговуватися доктринальними його визначеннями в юридичній практиці, що пов'язана з можливістю застосування заходів, які певним чином можуть обмежувати права, свободи та інтереси людини й громадянина, не припустимо. Також використовувати офіційне тлумачення поняття «законодавство», яке дане Конституційним Судом України безпосередньо в межах офіційного тлумачення ч. 4 ст. 21 Кодексу законів про працю України, до тлумачення змісту цього поняття в інших галузях, на наш погляд, некоректно, оскільки в чинних законах зустрічається практика зовсім іншого наповнення цього поняття.

На наш погляд, для позначення всієї сукупності нормативно-правових актів доцільно використовувати поняття системи нормативно-правових актів (або системи позитивного права), що створить ієрархічну побудову нормативно-правових актів, на

чолі яких перебуватимуть саме закони, тоді як власне поняття «законодавство» має ототожнюватися саме із законами країни.

Підсумовуючи проведений аналіз, вважаємо за необхідне зупинитися на тому, що, по-перше, поняття «законодавство», яким послуговується законотворень у цьому кодифікованому акті, не має однозначного розуміння, що аж ніяк не сприяє прозорості нормативного матеріалу, його зрозумілості та доступності. По-друге, той зміст поняття «законодавство», який постає зі ст. 2 КУпАП України, абсолютно чітко та повністю вкладається в розуміння цього поняття виключно як системи нормативно-правових актів, прийнятих єдиним законодавчим органом країни, які мають найвищу юридичну силу, – законів. Така позиція відповідає й положенням п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України [28]: виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Особливої уваги заслуговують підходи до наповнення змістом поняття «законодавство» в Особливій частині КУпАП України. Справа в тому, що за результатами проведеного дослідження можна зробити єдино можливий висновок про те, що поняття «законодавство», на яке мається посилання в статтях Особливої частини КУпАП України, фактично не є однозначним, його зміст можливо зрозуміти виключно шляхом звернення до того законодавства, норми якого перебувають під охороною цих статей КУпАП України.

Процесуальні норми КУпАП України, які визначають порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення та використовують у своєму змісті поняття «законодавство», також не характеризуються однозначністю розуміння цього поняття. Для цих норм характерним є звернення до визначення цього поняття в галузях. Вважаємо, що в такому випадку має місце встановлення на законодавчому рівні порядку провадження в справах про адміністративні правопорушення, а делегування цього питання на розгляд інших галузей недоцільно. Звісно, може мати місце розуміння обсягу змісту поняття «законодавство», коли мова йде про назву уповноваженого органу чи об'єкта охорони, наприклад, законодавство про державну таємницю, про земельне законодавство тощо. Також вважаємо, що виключно в нормах КУпАП України має бути визначено зміст поняття «законодавство», яке розкриває порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення, повноваження відповідних посадових осіб та органів, уповноважених складати протоколи про адміністративні правопорушення чи розглядати справи про адміністративні правопорушення.

На наш погляд, єдино можливим шляхом розв'язання проблеми розуміння змісту поняття «законодавство» є подання відповідного легального визначення. Навіть наявне офіційне тлумачення поняття «законодавство», що надане Конституційним Судом України в рішенні від 9 липня 1998 р. № 12/рп-98 є визначенням виключно в Кодексі законів про працю й аж ніяк не є загальнозживаним, що також формує певну правову доктрину можливості несприйняття змісту цього поняття до використання його в інших галузях. Також одним із напрямів розв'язання цієї проблеми могло б стати введення до Загальної частини КУпАП України статті, яка б розкривала зміст основних понять, що використовуються в цьому кодексі.

Відповідно до ч. 2 ст. 6 Конституції України [28] органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України. Також відповідно до ч. 1 ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції України й законів України (виділено нами – М.С.). Отже, із дотриманням цих конституційних положень саме законами України повинні визначатися повноваження органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Визначення компетенції вказаних органів, у тому числі й щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення, збору доказів винуватості/невинуватості особи, розгляду справ про адміністративні правопорушення, поза законодавчими нормами свідчить про пряме ігнорування Конституції України та законів України. На жаль, правова дійсність далека не лише від ідеалу, а навіть від виконання таких імперативних конституційних та законодавчих вимог, адже більшість вказаних питань у сфері провадження в справах про адміністративні правопорушення органами виконавчої влади врегульовуються відомчими нормативно-правовими актами (наприклад, наказ МВС України від 4 жовтня 2013 р. № 950 «Про питання щодо застосування адміністративного законодавства України органами внутрішніх справ України» [30]), так само, як, наприклад, діяльність адміністративних комісій при виконавчих комітетах органів місцевого самоврядування, про що вже наголошувалося.

Насамкінець вважаємо за необхідне зазначити, що реформування норм КУпАП України має відбуватися системно, послідовно, бути спрямованим насамперед на захист прав, свобод та інтересів людини й громадянина, незалежно від того, який статус особа може мати в правовідносинах, що врегульовуються КУпАП України. Методологія реформування має бути підкорена єдиній цілі – створенню дієвого механізму захисту прав, свобод та інтересів людини, виключенню можливостей зловживання повноваженнями з боку посадових осіб органів влади та управління. При цьому система вказаних норм має бути узгодженою з конституційними нормами та нормами, що раніше прийняті, або ж останні мають бути виключені із законодавства, якщо суперечать новим (якщо нові норми набагато прогресивніші у вказаних питаннях). Проведені реформи мають засвідчити не лише формальне бажання до змін, а відтворювати потреби суспільства, високий рівень правосвідомості, а також носити всеохоплюючий та комплексний характер. Лише за таких умов можливе утвердження ідеалів верховенства права та побудови громадянського суспільства з дійсно правовими законами.

Список літератури:

1. Законодавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Законодавство>.
2. Закон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Закон>.
3. Закон – поняття, основні ознаки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/tgp/102.php>.
4. Закон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1078.4423.0>.
5. Пономаренко Ю.А. Чинність і дія кримінального закону в часі / Ю.А. Пономаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr-pravo.at.ua/index/0-510>.

6. Євграфова Є.П. Формування системи національного законодавства (деякі питання теорії і практики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Є.П. Євграфова. – Х., 2005. – 16 с.
7. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р. № 12/рп-98 у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98/print1390914731654791>.
8. Методичні рекомендації щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки Центру правової реформи і законопроектних робіт Міністерства юстиції України, що схвалені постановою колегії Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 р. № 41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0041323-00>.
9. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки : наказ Державного комітету України по водному господарству від 12.01.2004 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uazakon.com/documents/date_1k/pg_imcbwx.htm.
10. Про затвердження Порядку підготовки і подання проектів законодавчих, інших нормативно-правових та розпорядчих актів : Наказ Державного агентства України з управління державними корпоративними правами та майном від 9 квітня 2012 р. № 65 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-porjadku-pidgotovki-i-podannja-proektiv-z-doc101171.html>.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/print1360053215179834> ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80732-10/print1360053215179834>.
12. Лившиц З.Л. Теорія права / З.Л. Лившиц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pohodu.com/23.html>.
13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [В.Б. Авер'янов, В.І. Андрейцев, В.Д. Бабкін та ін.] ; під ред. Ю.С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
14. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/print1390125708803234>.
15. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
16. Про затвердження Правил виписування рецептів та вимог-замовлень на лікарські засоби і виробів медичного призначення, Порядку відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, Інструкції про порядок зберігання, обліку та знищення рецептурних бланків та вимог-замовлень : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19 липня 2005 р. № 360 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0782-05>.
17. Про затвердження Переліку лікарських засобів, дозволених до застосування в Україні, які відпускаються без рецептів з аптек та їх структурних підрозділів : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 6 травня 2014 р. № 303 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0530-14/paran7#n7>.
18. Про затвердження Положення про адміністративні комісії Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 9 березня 1988 р. № 5540-XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5540-11>.
19. Положення про адміністративну комісію при виконавчому комітеті Вінницької міської ради : затверджено рішенням виконавчого комітету Вінницької міської ради від 20.12.2012 р. № 3213 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vmr.gov.ua/Branches/Lists/PrivacyPolicyAndPublicOrder/ShowContent.aspx?ID=3>.
20. Сущенко В.В. Тлумачення терміну «законодавство» Конституційним Судом України / В.В. Сущенко // Юридичний журнал. – 2003. – № 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=221>.
21. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3855-12/print1389895767983739>.
22. Про затвердження Положення про порядок надання суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності повноважень на право здійснення експорту, імпорту товарів військового призначення та товарів,

які містять відомості, що становлять державну таємницю : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 1998 р. № 838 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/838-98-%D0%BF/print1389895767983739>.

23. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : Наказ Служби Безпеки України від 12 серпня 2005 р. № 440 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0902-05/print1389895767983739>.

24. Про тваринний світ : Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2894-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2894-14/print1382533763855107>.

25. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/print1382533763855107>.

26. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05>.

27. Про охорону земель : Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/962-15>.

28. Конституція України : Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/print1382586237532030>.

29. Про закони і законодавчу діяльність : Закон України, який був підписаний Головою ВРУ 22 грудня 2005 р. та повернутий Президентом України 10 січня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12103.

30. Про питання щодо застосування адміністративного законодавства України органами внутрішніх справ України : наказ МВС України від 4 жовтня 2013 р. № 950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nkvd.dn.ua/law/92-12sss.html>.

Самбор Н. А. Содержание понятия «законодательство» в нормах Кодекса Украины об административных правонарушениях / Н. А. Самбор // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 125-141.

В статье рассматриваются актуальные с точки зрения теории и практики административно-деликтного права использования и толкования понятия «законодательство». Исследуются вопросы использования понятия «законодательство» в нормах Кодекса Украины об административных правонарушениях. На основании проведенного исследования формулируются основные подходы к выяснению содержания понятия «законодательство», которое используется в нормах Кодекса Украины об административных правонарушениях. Автором изучаются вопросы субсидиарного использования норм других отраслей права для понимания содержания понятия «законодательство». Не остаются в стороне вопросы доктринального определения понятия «законодательство». На основе исследования делаются выводы о необходимости унифицированного легального определения понятия «законодательство».

Ключевые слова: административные правонарушения, законодательство, понятие, содержание понятия.

THE MEANING OF «LEGISLATION» IN THE RULES OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENCES

Sambor M. A.

Russian Academy of Natural Sciences, Moscow, Russian Federation

The article deals with the current view of the theory and practice of administrative and tort law the use and interpretation of the concept of «legislation». We investigate the use of the term «legislation» in the rules of the Code of Ukraine on Administrative Offences. Based on the research along with the main approaches to the elucidation of what constitutes «law» is used in the norms of the CAO. The author has studied the issue using the subsidiary provisions in other areas of law for the understanding of what constitutes «the legislation». Do not stay aside doctrinal questions the definition of «legislation». Based on the study conclusions about the need for a uniform legal definition of «legislation».

Key words: administrative offense, legislation, concept, content concepts.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 142-146.

УДК 346.1(477.75)

**ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕРЕГИСТРАЦИИ
ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В РЕСПУБЛИКЕ КРЫМ
И ГОРОДЕ СЕВАСТОПОЛЕ В ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД**

Чопикян А. А.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Статья посвящена особенностям регулирования правового статуса юридических лиц, действующих на территории Республики Крым и города федерального значения Севастополя в переходный период. Определены правовые основы перерегистрации юридических лиц в Республике Крым и городе Севастополе, рассмотрены отдельные проблемные аспекты, предложены пути разрешения.

Ключевые слова: юридические лица, государственная регистрация, перерегистрация, переходный период.

21 марта 2014 года принят Федеральный конституционный закон № 6-ФКЗ «О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов – Республики Крым и города федерального значения Севастополя» [1] (далее – Закон № 6-ФКЗ), в соответствии с которым со дня принятия в Российскую Федерацию Республики Крым в составе Российской Федерации были образованы новые субъекты федерации – Республика Крым и город федерального значения Севастополь.

В связи с вышеизложенным актуализировалась проблема урегулирования организационно-правового статуса юридических лиц, осуществляющих свою деятельность на территориях этих регионов на день их принятия в состав Российской Федерации, поскольку законодательно неурегулированными остаются ряд вопросов, в частности те, которые связаны с перерегистрацией специфических организационно-правовых форм украинских юридических лиц.

Федеральным законодательством установлено, что со дня принятия в Российскую Федерацию Республики Крым и образования в составе Российской Федерации новых субъектов и до 1 января 2015 года действует переходный период, в течение которого урегулируются вопросы интеграции новых субъектов Российской Федерации в экономическую, финансовую, кредитную и правовую системы Российской Федерации, в систему органов государственной власти Российской Федерации [1].

Также, согласно положениям статьи 10 Закон № 6-ФКЗ, государственные и местные учреждения, предприятия и организации, функционирующие на территориях Республики Крым и города федерального значения Севастополя на день

принятия в Российскую Федерацию Республики Крым и образования в составе Российской Федерации новых субъектов, осуществляют свою деятельность с сохранением прежней организационно-правовой формы до урегулирования их правового статуса в соответствии с законодательством Российской Федерации.

С целью урегулирования правового статуса юридических лиц, действующих на территории Республики Крым и города федерального значения Севастополя на день их принятия в Российскую Федерацию, 5 мая 2014 года принят Федеральный закон № 124-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «О введении в действие части первой Гражданского кодекса Российской Федерации» и статью 1202 части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации» [2] (далее – Закон № 124-ФЗ), направленный на включение в число участников российского гражданского оборота юридических лиц, функционирующих на территории Республики Крым и г. Севастополя на день их принятия в состав Российской Федерации.

Следует отметить, что Закон № 124-ФЗ предоставляет возможность юридическим лицам, действующим на территории Республики Крым и г. Севастополя на день их принятия в состав Российской Федерации, право выбора: привести учредительные документы в соответствие с российским законодательством либо сохранить статус украинского юридического лица.

Так, при выборе юридическими лицами второго варианта (сохранение статуса украинского юридического лица), они остаются в статусе иностранной организации, осуществляющей свою деятельность на территории Российской Федерации, и подлежат постановке на учет в налоговых органах (ст. 83 Налоговый кодекс РФ) [3]. Вести хозяйственную деятельность на территории Российской Федерации данные юридические лица смогут с момента приобретения статуса филиала (представительства) иностранной компании.

Те же юридические лица, которые выбирают первый вариант, должны привести свои учредительные документы в соответствие с законодательством Российской Федерации и обратиться с заявлением о постановке на учет в налоговом органе в качестве российских организаций в срок до 1 января 2015 года. При этом одновременно с постановкой на учет в налоговом органе осуществляется и внесение в Единый государственный реестр юридических лиц сведений об указанных юридических лицах, в том числе сведений о дате создания таких юридических лиц согласно их учредительным документам и документам, подтверждающим возникновение статуса юридического лица в соответствии с законодательством иностранных государств.

Отмечаем, что постановка на учет в налоговом органе указанных юридических лиц не является их реорганизацией и не влечет их прекращение, в связи с чем, согласно Письму ФНС России от 10 сентября 2014 года № СА-4-14/18249 «О статусе юридических лиц, созданных по законодательству Украины, сведения о которых внесены в ЕГРЮЛ, а также о способах их идентификации» [4], форма заявления о внесении сведений о юридическом лице в Единый государственный реестр юридических лиц (далее – ЕГРЮЛ) предусматривает заполнение сведений о регистрации на территории Республики Крым или территории города федерального значения Севастополя на день принятия в Российскую Федерацию Республики

Крым и образования в составе Российской Федерации новых субъектов – Республики Крым и города федерального значения Севастополя.

Представленные сведения о регистрации на территории Республики Крым или территории города федерального значения Севастополя на день принятия в Российскую Федерацию Республики Крым и образования в составе Российской Федерации новых субъектов – Республики Крым и города федерального значения Севастополя, позволяющие идентифицировать данные юридические лица, содержатся в листе записи ЕГРЮЛ, прилагаемом к документу, подтверждающему факт внесения записи в ЕГРЮЛ, выдаваемом (направляемом) заявителю (его представителю).

Указанная информация включает в себя регистрационный номер, присвоенный до даты принятия в Российскую Федерацию Республики Крым и образования в составе Российской Федерации новых субъектов – Республики Крым и города федерального значения Севастополя – юридическому лицу, сведения о котором были внесены в ЕГРЮЛ в соответствии со статьей 19 Закона № 52-ФЗ [5]. По мнению законодателя, эти сведения являются достаточными для получения полной информации о реквизитах и иных значимых данных (в том числе о наименовании данного юридического лица на иностранном языке на указанную дату), содержащихся в реестре юридических лиц государства, по праву которого они были учреждены.

Так, для внесения в Единый государственный реестр юридических лиц Российской Федерации сведений о юридическом лице, зарегистрированном на территории Крыма и Севастополя на день принятия их в Российскую Федерацию, необходимо предоставить следующие документы:

- 1) заявление о государственной регистрации по форме № Р18001, в котором подтверждается, что представленные учредительные документы юридического лица приведены в соответствие с законодательством Российской Федерации;
- 2) решение о внесении изменений в учредительные документы юридического лица в виде протокола, решения или иного документа в соответствии с законодательством Российской Федерации;
- 3) учредительные документы юридического лица в двух экземплярах.

Вышеуказанные документы представляются в территориальный орган Федеральной налоговой службы по месту нахождения постоянно действующего исполнительного органа юридического лица. Отмечаем, что в соответствии со статьей 15 Закона № 6-ФКЗ государственная пошлина при государственной регистрации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей до 1 января 2015 года не взимается.

Таким образом, с момента постановки юридического лица на учет в налоговых органах и внесения в Единый государственный реестр юридических лиц сведений об организации юридическое лицо приобретает права и несет обязанности российской организации, при этом личным законом юридического лица становится право Российской Федерации (пункт 1 статьи 1202 части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации).

Из вышеизложенного можно прийти к выводу, что основные положения относительно урегулирования правового статуса юридических лиц, действующих

на территории Республики Крым и города Севастополя на день их принятия в Российскую Федерацию, сформированы действующим законодательством.

Однако на сегодняшний день остается ряд вопросов, не разрешенных вышеуказанными нормативно-правовыми актами.

В частности, до настоящего момента остаются неурегулированными вопросы, связанные с перерегистрацией специфических украинских организационно-правовых форм юридических лиц, а также юридических лиц, имущество которых является государственной собственностью. Так, в законодательстве Российской Федерации отсутствуют такие организационно-правовые формы юридических лиц, существующие в рамках украинского законодательства, как арендные, семейные, частные предприятия, объединения собственников многоквартирного дома.

Полагаем, что в данном случае для осуществления процедуры перерегистрации вышеуказанных юридических лиц последним необходимо выбрать одну из существующих российских организационно-правовых форм и привести учредительные документы в соответствие с российским законодательством.

Таким образом, из системного анализа законодательных норм относительно урегулирования правового статуса юридических лиц в переходный период, приведения их организационно-правового статуса в соответствие с нормами российского законодательства становится очевидным, что на сегодняшний день остается ряд важнейших вопросов, касающихся правового статуса юридических лиц, действующих на территории Республики Крым и города федерального значения Севастополя на день их принятия в Российскую Федерацию, которые до настоящего времени не урегулированы на законодательном уровне.

Список литературы:

1. О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов – Республики Крым и города федерального значения Севастополя : Федеральный конституционный закон № 6-ФКЗ от 21.03.2014 года.
2. О внесении изменений в Федеральный закон «О введении в действие части первой Гражданского кодекса Российской Федерации» и статью 1202 части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации» : Федеральный закон № 124-ФЗ от 5.05.2014 года.
3. Налоговый кодекс Российской Федерации (часть первая) № 146-ФЗ : Федеральный закон от 31.07.1998 года.
4. О статусе юридических лиц, созданных по законодательству Украины, сведения о которых внесены в ЕГРЮЛ, а также о способах их идентификации : Письмо ФНС России № СА-4-14/18249 от 10.09. 2014 года.
5. О введении в действие части первой Гражданского кодекса Российской Федерации : Федеральный закон № 52-ФЗ от 30.11.1994 года.

Чопикян А. А. Особливості перереєстрації юридичних осіб у Республіці Крим і місті Севастополі в перехідний період / А. А. Чопикян // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27(66). – № 3. – С. 142-146.

Стаття присвячена особливостям регулювання правового статусу юридичних осіб, що діють на території Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя в перехідний період. Визначено правові основи перереєстрації юридичних осіб у Республіці Крим та місті Севастополі, розглянуто окремі проблемні аспекти, запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: юридичні особи, державна реєстрація, перереєстрація, перехідний період.

**FEATURES OF REREGISTRATION LEGAL ENTITY
IN THE REPUBLIC OF CRIMEA AND SEVASTOPOL IN TRANSITION PERIOD**

*Chopikyan A. A.
Tavrida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

The article is devoted to the peculiarities of regulation of the legal status of legal entities operating in the territory of the Republic of Crimea and the federal city of Sevastopol in the transition period. Defined the legal framework re legal entities in the Republic of Crimea and the city of Sevastopol, some problematic aspects considered, the ways of resolution.

In connection with entering Republic of Crimea and the federal city of Sevastopol to the Russian Federation over the problem of regulating the legal status of entities operating on the territory of these regions, on the day of their admission to the Russian Federation, since, by law remain unresolved a number of issues, in particular, to date, remain unsettled issues related to the re-registration of the specific legal forms Ukrainian legal entities.

Federal legislation established that since the adoption of the Russian Federation Republic of Crimea and education in the Russian Federation and the new subjects to January 1, 2015 the transitional period, during which resolved the issues of integration of new subjects of the Russian Federation in the economic, financial, credit and legal system the Russian Federation, in the system of government of the Russian Federation.

Note that the basic provisions concerning the legal status of legal entities operating in the territory of the Republic of Crimea and the city of Sevastopol on the day of their adoption of the Russian Federation, formed by applicable law.

However, to date, there remain a number of issues, is not permitted under applicable law.

In particular, to date, remain unsettled issues related to the re-registration of the specific Ukrainian organizational and legal forms of legal entities, as well as legal persons whose property is public property, liquidation of companies.

As a result of analysis of the system of legislation regarding the legal status of legal persons in the transition period to bring their legal status in accordance with Russian law, the author identified and justified the need for further settlement a number of important issues relating to the legal status of entities operating in the Republic of Crimea and the federal city of Sevastopol on the day of their adoption of the Russian Federation.

Key words: legal entities, state registration, re-registration, transition period.

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 343.351

ГЕНЕЗИС ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО ЗАКРЕПЛЕНИЯ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ КАТЕГОРИИ «ХИЩЕНИЕ»

Бугаев В. А.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Статья рассматривает истоки, предпосылки и причины появления уголовно-правовой категории «хищение», необходимость ее существования на современном этапе развития отечественного уголовного права, место этой группы деяний в системе преступлений против собственности и развитие терминологической базы, регламентирующей эти преступления.

Ключевые слова: татьба, воровство, разбой, грабеж, кража, вымогательство, мошенничество, похищение, хищение, корыстные преступления против собственности.

Хищение как родовая уголовно-правовая категория фундаментально обоснована и детально рассмотрена в научных работах многих выдающихся ученых. Более того, это понятие используется, наряду с Уголовным кодексом Российской Федерации (далее – УК РФ), в большинстве вновь принятых уголовных кодексов государств ближнего зарубежья: Республики Беларусь, Республики Молдова, Казахстана и других. На основании многолетних научно-теоретических исследований понятия хищения дано его законодательное определение, например в примечании 1 к ст. 158 УК РФ.

Вместе с тем следует отметить, что в отечественном законодательстве понятие «хищение», как и в более широком смысле понятие «преступление», появилось не сразу и имеет свои правовые исторические предпосылки. Анализ истории развития российского законодательства свидетельствует, что нормативно-правовое закрепление ответственности за корыстные посягательства на чужую собственность предусматривалось в самых первых правовых памятниках. В дальнейшем в каждом новом уголовном законе этот вид ответственности получал последующее развитие и более четкое терминологическое определение.

Исследование исторического аспекта законодательного закрепления понятия хищения позволит нам определить истоки, предпосылки и причины появления этой уголовно-правовой категории и необходимости ее существования на современном этапе развития отечественного уголовного права. Как в свое время отмечали известные ученые Г.А. Кригер и Н.Ф. Кузнецова, исследование юридических норм не возможно без выяснения конкретного общественного отношения, которое они регулируют, задач, которые ставил законодатель во время их принятия,

конкретной обстановки, в которой эти нормы совершались и в которой они применяются [1, с. 52].

Хищения как преступления в отечественном законодательстве известны давно. Однако изначально в правовых памятниках эта группа деяний определялась иными терминами. В частности, слова «красть», «украсть», «татьба» впервые упоминаются в договорах русских с греками (911–945 гг.). По-видимому, первой уголовно-правовой нормой, регулировавшей ответственность за хищение, была ст. 6 договора при князе Олеге в 911 г. (по ипатьевским спискам): «Аще украдет Руснь что либо у Христьянина, и паки Христьянинъ у Русина, и ять будет въ томъ время тать, егда татьбу создаст, отъ погубившаго что дорого, аще приготовится татьбу творяй и убиень будет: да не възышется смерть его ни отъ христьянъ, ни отъ Руси, но паче убо да възметъ свое, иже погубилъ. И аще въдасъ руц украдый, да яп будет тъмъ же, в него же будетъ украденный, и связанъ будетъ, и отдасть то, же смъ создаст, и створить трижды о семь». Именно из нее берет свое начало развитие отечественного писаного уголовного права, регулирующего ответственность за хищение [2, с. 4].

Без сомнения, основным древнерусским источником писаного права в литературе считается Русская Правда. Выделяют три ее основные редакции: Краткую, Пространную и Сокращенную. В Краткой Правде в ст. ст. 31, 35, 36, 37, 39, 40 ответственность за посягательства на имущество раскрывалась с использованием термина «красть»: «А иже крадеть дорого кон(ь), дорого волю, или клетъ, да аще будетъ един крал...», «А оже лодью украдеть...», «А оже украдут чюжь пес, дорого ястреб, дорого сокол...», «Оже сено крадут...», «Аже украдут овьцу, или козу, или свинью, а их будет 10 одну овьцу украле...» [3, с. 48–49]. По мнению М.Ф. Владимирского-Буданова, понятия «разбой», «грабеж» и «кража» употреблялись для выражения одного общего понятия – татьбы [4, с. 329].

Псковская Судная грамота (1397–1467 гг.) точнее детализировала ответственность за различные формы корыстного посягательства на чужую собственность и выделяла кражу, грабеж, разбой, «наход», однако термин «хищение» или «похищение» в этом законе еще не использовался (ст. ст. 1, 7, 20, 34 и другие) [3, с. 132].

К основным правовым памятникам XV – XVII вв., давшим развитие уголовному праву, следует отнести Судебники 1497 и 1550 гг., а также Соборное Уложение 1649 г. Московского государства. Судебник 1497 г. в ст. ст. 8–10, 14, 39 и других предусматривал ответственность за корыстные посягательства на чужую собственность, используя термины «татьба» и «разбой»: «А доведут на кого татбу, или разбой...», «А <...> церковному татию <...> живота не дать, казнити его смертной казньою» [5, с. 55].

Впервые в законодательстве (в ст. 25 Судебника 1550 г.) содержится стремление размежевать два состава – «грабеж» и «разбой»: «А который ищеа възыщет боя и грабежа, и ответчик скажет: бил, а не грабил, и ответчика в бое обвинити и бесчестие на нем възять; а в пене, посмотри по человеку, что государь укажет; а в грабеже суд и правда, а во всем не обвинити; а скажет, что грабил, а не бил, и на том грабеж доправити, что скажет грабил; а в пене, посмотри по человеку, что государь укажет; а в бое суд и правда...» [5, с. 101, 137].

Соборное Уложение 1649 г. предусматривало татьбу, как простую, так и квалифицированную, грабеж (простой и квалифицированный), а также разбой. Эти престу-

пления упоминаются в разных главах Уложения, однако наиболее полно они сосредоточены в главе XXI «О розбойных и о татинных делах». Статьи 12–14 определяют квалифицированные виды татьбы [6, с. 231–232, 245, 410].

Дальнейшее развитие наше уголовное законодательство получило в Артикулах воинских Петра Первого 1715 г., где впервые появились такие термины, как «преступление», «преступник» [7, с. 324, 329], которыми Артикул заменил прежние («татьба» и другие). Нормы, устанавливающие ответственность за корыстные посягательства на чужую собственность, были предусмотрены в главе 21 Артикула «О зажигании, грабительстве и воровстве».

Ключевым этапом развития норм уголовного права является принятие в 1845 г. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных, в котором при раскрытии преступлений против собственности законодатель уже широко использует термин *«похищение»* (например в ст. 241: «<...> всякое похищение церковных вещей и денег...»). Также этот термин использовался в ст. ст. 243–248, 251, 253–255 [8, с. 226–227]. Глава III вообще называлась «О похищении чужого имущества».

Все имущественные посягательства, предусмотренные в этом Уложении, известный ученый и государственный деятель того времени И.Я. Фойницкий разделял на корыстные и некорыстные. По его мнению, преступления разделялись на похищение чужого имущества, присвоение чужого движимого имущества, завладение чужим недвижимым имуществом и так далее. Соответственно, под похищением этот ученый понимал умышленный противозаконный захват с целью присвоения чужого движимого имущества из чужого владения [9, с. 158–160, 298] и относил к нему разбой, грабеж, «воровство-кражу», «воровство-мошенничество».

Уголовное Уложение 1903 г. стало следующим этапом генезиса уголовно-правовых норм ответственности за преступления против чужой собственности. Хотя этот кодекс в полном объеме так и не вступил в силу, он оказал значительное влияние как на последующее развитие законодательства, так и на формирование уголовно-правовой доктрины. Названный закон развил подход к понятию «похищение имущества» как виду преступлений против собственности. Нормы о похищении чужого имущества содержались в главе XXXII «О воровстве, разбое и вымогательстве».

Н.С. Таганцев, один из авторов этого закона, под похищением понимал завладение преступными способами чужим движимым имуществом с целью обращения его в свою собственность. Он писал, что «похитить» означает «взять или переместить имущественную ценность из владения пострадавшего во владение виновного». По его утверждению, в проекте Уложения предусматривалось полное объединение всех видов похищения чужого движимого имущества в одно понятие имущественного «хищничества» [10, с. 849–850, 856–857]. Собственно, учитывая эти высказывания известного российского правоведа, можно говорить о начале разработки уголовно-правовой категории «хищение».

Как отмечал Г.М. Борзенков, составители Уложения 1903 г. исходили из наличия родового понятия похищения или имущественного «хищничества», близкого к современному понятию хищения. Это намерение поддержали многие юристы, в том числе немецкие ученые. Однако в дальнейшем было признано, что подобное реше-

ние, «хоть и правильное теоретически, было бы слишком резким и поэтому нежелательным отклонением от действующей системы» [11, с. 392].

После Октябрьской революции 1917 г. законодатель уже в первых декретах и постановлениях 1917–1922 гг. постоянно указывал на необходимость усиления борьбы с «хищниками». Декрет Совета народных комиссаров (далее – СНК) № 1 от 24.11.1917 г. «О суде» в ст. 8 признал подсудными революционным трибуналам наряду с контрреволюционными преступлениями также мародерство и хищничество [12, с. 124–126].

Первым нормативно-правовым актом, содержащим непосредственные положения о хищении, было Постановление Всероссийского центрального исполнительного комитета (далее – ЦИК) от 20.06.1919 г. «Об исключении из общей подсудности в местностях, объявленных на военном положении», которое предоставляло Всероссийской чрезвычайной комиссии и губернским чрезвычайным комиссиям право непосредственной расправы вплоть до расстрела за контрреволюционные преступления, преднамеренные повреждения железнодорожных путей, бандитизм, разбой, вооруженный грабеж, а также за «взлом советских и общественных составов и магазинов с целью хищения» [13, с. 125]. В то же время дефиниция «хищение», употребляемая в декретах, была далекой от единого понимания, потому что признаки, которые полностью раскрывали бы сущность самого хищения, не приводились.

Последующая уголовная политика свидетельствует о приоритетности борьбы Советской власти с хищениями. С принятием первого Уголовного кодекса в 1922 г. борьба с хищениями государственного и общественного имущества стала определяться статьями этого кодекса. Согласно ст. ст. 180, 182, и 184 вводилась уголовная ответственность за кражу, грабеж и разбой соответственно как тайное либо открытое похищение и открытое нападение с целью похищения. Само же понятие «похищение» раскрывалось в науке. А.А. Жижиленко считал, что похищением является умышленное обращение в свою собственность имущества, находящегося во владении другого лица, совершенное с помощью его отчуждения [14, с. 7–8]. В ст. 129 раздела 5 «Преступления хозяйственные» Уголовного кодекса РСФСР 1926 г. (далее – УК РСФСР) законодатель в отношении государственного или общественного имущества вводит в оборот термин «расхищение» путем заключения невыгодных сделок. При этом ответственность за корыстные посягательства на чужую собственность раскрывается с использованием термина «похищение».

В дальнейшем советский законодатель в нормотворческой уголовно-правовой практике все шире стал использовать термин «хищение» (например, постановление ЦИК и СНК СССР «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» от 07.08.1932 г.). Как отмечалось в юридической литературе того времени, «преступление, предусмотренное ч. ч. 1 и 2 этого закона, заключалось в хищении социалистического имущества, совершаемом в любом виде: кражи, должностного присвоения, растраты и прочего» [15, с. 3–7]. Как видим, в этот период на теоретическом уровне начинают предпринимать попытки исследовать новую уголовно-правовую категорию «хищение», ее формы и виды.

Очередной этап развития уголовно законодательства в сфере борьбы с преступлениями против собственности связан с принятием Указа Президиума Верховного Совета СССР от 04.06.1947 г. «Об уголовной ответственности за хищения государственного и общественного имущества». Этот нормативно-правовой акт общесоюзного применения подменил нормы уголовных кодексов союзных республик и стал базовым законодательным актом, по которому привлекали к уголовной ответственности за хищения. В ст. ст. 1 и 3 названного указа предусматривались три конкретные формы хищения: кража, присвоение и растрата [16, с. 24–25].

После принятия Указа Президиума Верховного Совета СССР «Об уголовной ответственности за кражу государственного и общественного имущества» и Указа Президиума Верховного Совета СССР «Об усилении охраны индивидуальной собственности граждан» термин «похищение» стал употребляться при раскрытии преступлений против личного имущества граждан, а термин «хищение» – в отношении преступлений против государственной и коллективной собственности. Именно с этого времени ведущими учеными в области уголовного права, такими как Я.Н. Брайнин, А.Н. Васильев, З.А. Вишинская, М.А. Гельфер, Г.А. Кригер, А.А. Пионтковский, А.И. Санталов, С.А. Тарарухин и другие, начинаются теоретические исследования родового понятия «хищение».

В УК РСФСР, принятом в 1960 г. (с изменениями и дополнениями вплоть до 1996 г.), термин «хищение» получил широкое использование в названиях различные преступлений, связанных как с посягательством на социалистическую (государственную или общественную) собственность (например, ст. 89 «Кража», ст. 90 «Грабеж», ст. 92 «Хищение <...> путем присвоения или растраты <...>», ст. 93 «Мошенничество»), так и на другие общественные отношения (например, ст. 218-1 «Хищение огнестрельного оружия <...>», ст. 223-3 «Хищение радиоактивных материалов» и так далее). Более того, в ст. 92-1 УК РСФСР «Хищения государственного или коллективного имущества в особо крупном размере» законодатель использовал термин «хищение» в качестве обобщенного понятия для всех форм хищения, подчеркивая тем самым, что выделяет самостоятельную группу преступных посягательств против собственности. Следовательно, хотя законодатель само понятие «хищение» в УК РСФСР не раскрыл, однако фактически широко его использовал как уголовно-правовую категорию, распространяющуюся на многие преступления. В свою очередь теория уголовного права и судебная практика раскрывали признаки этого понятия, его формы и виды.

Таким образом, уголовно-правовая категория советского периода «хищение» стала продолжением идеи, заложенной еще при разработке Уголовного Уложения 1903 г. В современном уголовном праве России, согласно примечанию 1 к ст. 158 УК РФ, под хищением понимаются совершенное с корыстной целью противоправное безвозмездное изъятие и (или) обращение чужого имущества в пользу виновного или других лиц, причинившее ущерб собственнику или иному владельцу имущества [17, с. 66–67].

В свою очередь в Украине, например, профессор Е.Л. Стрельцов в научно-практических комментариях к УК Украины и в учебниках уголовного права вычленил в преступлениях против собственности корыстные преступления, включающие две группы,

и некорыстные. Однако если в 2002 г. он определял, что корыстные преступления состояли из хищений (ст. ст. 185–188, 190 и 191 УК Украины) и без признаков хищения (ст. ст. 189, 192, 193), то в 2007 г. те же преступления он разделил на похищения и без признаков похищения. При этом обращает на себя внимание факт, что данные Е.Л. Стрельцовым определения хищения и похищения редакционно ничем не отличаются: «<...> совершенное с корыстной целью противоправное безвозмездное изъятие или обращение чужого имущества в пользу виновного или других лиц, причинившее ущерб собственнику или иному владельцу этого имущества» [18, с. 353].

Такое изменение позиции украинских ученых связано с тем, что законодатель в УК Украины от 05.04.2001 г. отказался от использования термина «хищение» и заменил его термином «похищение», то есть фактически вернулся к дореволюционным научно-теоретическим подходам к этой проблеме. Причем нормативного определения понятия «похищение» в этом законе, в отличие от УК РФ, нет, в связи с чем и возникло определенное смещение понятий. Следует отметить, что в Украине в последнее время все больше ученых уделяют внимание этой теоретической проблеме – содержанию и соотношению понятий «хищение» и «похищение», а также приходят к выводу, что уголовно-правовую категорию «хищение» в теории уголовного права как минимум следует сохранить.

Список литературы:

1. Кригер Г.А. Проблемы социальной обусловленности уголовного закона / Г.А. Кригер, Н.Ф. Кузнецова. – М., 1977.
2. Хрестоматия по истории русского права / сост. М.Ф. Владимирский-Буданов. – Изд. 4-е. – СПб. ; К. : Изд. Н.Я. Оглоблина, 1899. – Вып. 1.
3. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1984– . – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 1984.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Изд. 5-е, доп. – СПб. ; К. : Изд-во Н.Я. Оглоблина, 1907.
5. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1985– . – Т. 2 : Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – 1985.
6. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1985– . – Т. 3 : Акты Земских соборов. – 1985.
7. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1986– . – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – 1986.
8. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юридическая литература, 1988– . – Т. 6 : Законодательство первой половины XIX века. – 1988.
9. Фойницкий И.Я. Курс уголовного права. Часть особенная. Посягательства личные и имущественные : [учебник] / И.Я. Фойницкий. – Изд. 5-е. – СПб. : Типография М.М. Стасюкевича, 1907.
10. Таганцев Н.С. Уголовное Уложение 22.03.1903 г. / Н.С. Таганцев. – СПб., 1904.
11. Курс уголовного права. Особенная часть : [учебник для вузов] / под ред. Г.Н. Борзенкова и В.С. Комиссарова. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002.
12. О суде : Декрет СНК от 22.11.1917 (05.12.1917) № 1 // Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 1.
13. Об изъятии из общей подсудности в местностях, объявленных на воинском положении : Декрет ВЦИК от 20.06.1919 г. № 41 // Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1971. – Т. 5.
14. Жижиленко А. Преступления против имущества и исключительных прав / А. Жижиленко. – Л., 1928.
15. Борьба с хищениями и растратами в государственной торговле : сборник директивных и инструктивных материалов. – М., 1933.
16. Гельфер М.А. Преступные посягательства на социалистическую собственность / М.А. Гельфер. – М., 1953.

17. Уголовный кодекс Российской Федерации. – М. : Омега-Л, 2014.

18. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части : [учебник] / под ред. Е.Л. Стрельцова. – Х. : ООО «Одиссей», 2002. – С. 353.

Бугаев В. О. Генезис законодавчого закріплення кримінально-правової категорії «розкрадання» / В. О. Бугаев // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 147-153.

Стаття розглядає витоки, передумови та причини появи кримінально-правової категорії «розкрадання», необхідність її існування на сучасному етапі розвитку вітчизняного кримінального права, місце цієї групи діянь у системі злочинів проти власності та розвиток термінологічної бази, що регламентує ці злочини.

Ключові слова: татьба, злодійство, розбій, грабіж, крадіжка, вимагання, шахрайство, викрадення, розкрадання, корисливі злочини проти власності.

GENESIS OF LEGISLATIVE CONSOLIDATION OF CRIMINAL LAW CATEGORY “THEFT”

Bugayev V. A.

*Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

Article considers sources, prerequisites and the reasons of emergence of criminal and legal category plunder, need of its existence at the present stage of development of domestic criminal law, a place of this group of acts in system of crimes against property and development of the terminology database regulating these crimes.

Key words: tatba, theft, robbery, looting, extortion, fraud, stealing, plunder, crimes for profit against property.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 154-164.

УДК 343.2

ФОРМУЛЫ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ С УЧЕТОМ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ, СМЯГЧАЮЩИХ И ОТЯГЧАЮЩИХ НАКАЗАНИЕ

Ольков С. Г.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Цель статьи – теоретическое обоснование полного набора математических функций уголовного наказания с учетом обстоятельств, отягчающих и смягчающих наказание.

Научные результаты, полученные автором: 1) теоретическое определение полного множества первообразных и производных, линейных и нелинейных функций уголовного наказания с их параметризацией; 2) параметризация линейных – биссекториальной (базовой), надбиссекториальных и подбиссекториальных – функций уголовного наказания; 3) параметризация нелинейных функций уголовного наказания; 4) параметризация и анализ первообразных, первых и вторых производных функций уголовного наказания в законодательстве и судебной практике США; 5) определение итоговой величины наказания с учетом поправочного коэффициента к наказанию, полученному без учета смягчающих и отягчающих обстоятельств; 6) доказательство того, что в законодательстве и судебной практике США используются исключительно нелинейные – кубические, экспоненциальные и степенные – функции уголовного наказания, зависящие от величины общественной опасности содеянного и общественной опасности лица, совершившего преступление; 7) анализ достоинств и недостатков «функций» наказания в США; 8) предложения по совершенствованию уголовных наказаний в России.

Практическая значимость заключается в возможности использования полученных научных результатов в развитии уголовно-правовой и уголовно-процессуальной теорий, в повышении уровня справедливости при вынесении судебных приговоров.

Ключевые слова: приговор, преступление, уголовное наказание, правосудие, уголовное право, уголовный процесс, категории преступников, категории преступлений, математический анализ, аппроксимация, первообразные функции, производные функции, кубические функции, экспоненциальные функции, степенные функции, линейные функции, нелинейные функции.

Введение. Повышение эффективности уголовного наказания в противодействии преступному поведению является центральной задачей таких отраслевых юридических наук, как уголовное, уголовно-процессуальное и уголовно-исполнительное право. В представленном фундаментальном исследовании впервые в истории человечества показаны все теоретически возможные функции уголовного наказания в зависимости от факторов общественной опасности содеянного преступником и общественной опасности самого преступника, совершившего запрещенное уголовным законом деяние, что позволяет осуществить переход практики вынесения судебных приговоров и реализации уголовных наказаний на строгую математическую основу.

Изложение основного материала. Примем «допущение – уголовное наказание» определяется двумя факторами: 1) количеством общественной опасности, содержащейся в запрещенном (преступном) деянии; 2) количеством общественной опасности, содержащейся в личности, что его совершила. Все остальные мыслимые факторы, влияющие

яющие на величину наказания, пока оставим за кадром, подобно сопротивлению воздуха в физике, изучающей падение тела с определенной высоты на Землю¹. Тогда математическая модель уголовного наказания имеет такой вид: $y=f(x_1, x_2)$, где y – количество наказания, x_1 – количество общественной опасности, содержащейся в запрещенном (преступном) деянии; x_2 – количество общественной опасности, содержащейся в личности его совершившей; f – правило, связывающее левую и правую части уравнения. В неопределенном виде получена зависимость величины наказания от двух независимых переменных. Отсюда функция наказания будет представлена поверхностью в трёхмерном пространстве. Учитывая тот факт, что переменные x_1 – количество общественной опасности, содержащейся в запрещенном (преступном) деянии; x_2 – количество общественной опасности, содержащейся в личности его совершившей, можно агрегировать в единую переменную, сведём модель к простой парной зависимости: $y=f(x)$.

Теперь мы с большой легкостью можем описать бесконечное множество всех теоретически возможных функций уголовного наказания.

Функции уголовного наказания могут быть линейными и нелинейными. Начнем с линейных, как наиболее простых.

Самой простой линейной функцией уголовного наказания в зависимости от общественной опасности содеянного и общественной опасности совершившего деяния преступника является **биссекториальная** функция: $y=x$ (модель № 1)², где y – величина наказания, x – величина преступления с учетом личности, его совершившей. Параметры уравнения: $a=0$ (свободный член равен нулю, поскольку при отсутствии общественной опасности деяния и личности, его совершившей, уголовное наказание не применяется)³, $b=1$ (коэффициент пропорциональности (первая производная функции) – показывает, на сколько в абсолютном выражении изменяется наказание при изменении общественной опасности на единицу измерения. Для удобства вычислений и объяснения моделей будем измерять количество общественной опасности в баллах, а количество наказания в годах лишения свободы. В этом случае работаем со шкалами отношений, поскольку и баллы, и время можно дробить до бесконечности. Отсюда в модели № 1 наказание усиливается прямо пропорционально величине общественной опасности с коэффициентом пропорциональности, равным единице. Каждый дополнительный балл общественной опасности добавляет один год лишения свободы осужденному.

---

¹В конце статьи я учту в математической модели приговора смягчающие и отягчающие вину подсудимого обстоятельства.

²В данном случае имеем дело с частным решением обыкновенного дифференциального уравнения $xu'=u$, общим решением которого является функция: $y=Cx$, где C – произвольная постоянная. При $C=1$ получаем искомое биссекториальное уравнение.

³Наличие ненулевого свободного члена в подобных уравнениях противоречит уголовно-правовой теории. Дело в том, что при отсутствии события или состава преступления, общественной опасности деяния наказание не применяется, а наличие отрицательного свободного члена вообще не имеет уголовно-правового смысла. В то же время высокая скорость наказания, выраженная в производной, может приводить к линейным уравнениям наказания с отрицательным свободным членом, который сам по себе уголовно-правового смысла не имеет. В противном случае в функции наказания допускается поощрение «преступника», не совершившего преступления.

Модель № 1 назовем базовой и продолжим её характеристику. Очевидно, $x \geq 0$, $y \geq 0$, $a=0$, $b=1$. То есть геометрически модель представляется в первом квадранте декартовой (прямоугольной) системы координат. Отрицательная общественная опасность и отрицательное наказание бессмысленны. Положительное и отрицательное ускорения как в базовой, так и иной линейной модели отсутствуют.

Исследовав линейную базовую модель, опишем все иные линейные модели, которые возможны. Эти модели имеют следующие общие характеристики: $x \geq 0$, $y \geq 0$, $a=0$, $b > 0$. То есть от базовой любая иная линейная модель отличается только по одной характеристике: величине параметра b . На этом основании все линейные модели нужно разделять на две группы: 1) **надбиссекториальные** (назовем их «Н»-модели); 2) **подбиссекториальные** (назовем их «П»-модели).

В «Н»-моделях – параметр $b > 1$. В «П»-моделях – параметр $b < 1$. Легко заметить, что базовая модель является промежуточной относительно «Н»-моделей и «П»-моделей. В «Н»-моделях более жесткое реагирование государства на преступное поведение, чем в базовой и «П»-моделях.

Нелинейные математические модели уголовного наказания отличаются от линейных только тем, что здесь параметр $b \neq const$ и в модели наказания появляется положительное или отрицательное ускорение. То есть повышение общественной опасности на следующий балл (или часть балла) влечет большую (при положительном ускорении) или меньшую (при отрицательном) величину наказания, чем в предшествующей точке области определения функции наказания. Например, в экспоненциальной модели наказания ускорение положительно, а в логарифмической – отрицательно.

Ниже я рассчитал функции уголовного наказания в зависимости от тяжести содеянного и личности преступника в США, поскольку именно в этом государстве вынесение судебных приговоров наиболее формализовано и удобно рассчитывается.

Таблица 1

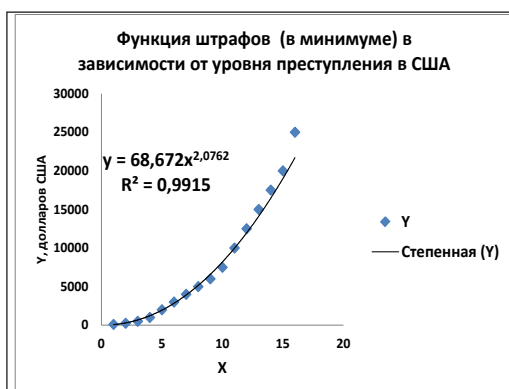
Величина минимального и максимального штрафа, налагаемого на физических лиц в США, в зависимости от уровня преступления⁴

For individuals, the fine table is as follows:

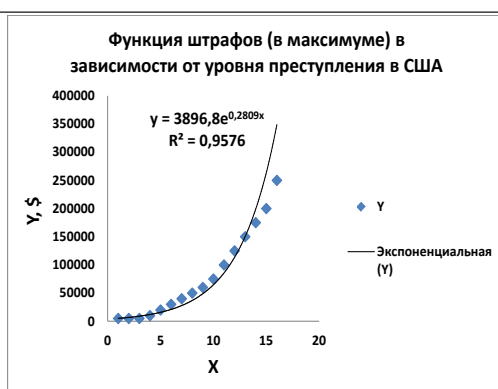
Offense level	Minimum	Maximum
3 and below	\$100	\$5,000
4–5	\$250	\$5,000
6–7	\$500	\$5,000
8–9	\$1,000	\$10,000
10–11	\$2,000	\$20,000
12–13	\$3,000	\$30,000
14–15	\$4,000	\$40,000
16–17	\$5,000	\$50,000
18–19	\$6,000	\$60,000
20–22	\$7,500	\$75,000
23–25	\$10,000	\$100,000
26–28	\$12,500	\$125,000

⁴United States Sentencing Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ussc.gov>.

29–31	\$15,000	\$150,000
32–34	\$17,500	\$175,000
35–37	\$20,000	\$200,000
38 and above	\$25,000	\$250,000

Рис. 1. Функция штрафов (в минимуме) в зависимости от уровня преступления в США

Рис. 2. Функция штрафов (в максимуме) в зависимости от уровня преступления в США

Таблица 2

Таблица приговоров в месяцах заключения в зависимости от уровня преступления и категории криминальной истории преступника в США (на ноябрь 2012 года)⁵

Sentencing Table (effective Nov. 2012) (showing months of imprisonment)							
Offense Level ↓	Criminal History Category (Criminal History Points)						
	I (0 or 1)	II (2 or 3)	III (4,5,6)	IV (7,8,9)	V (10,11,12)	VI (13+)	
Zone A	1	0-6	0-6	0-6	0-6	0-6	0-6
	2	0-6	0-6	0-6	0-6	0-6	1-7
	3	0-6	0-6	0-6	0-6	2-8	3-9
	4	0-6	0-6	0-6	2-8	4-10	6-12
	5	0-6	0-6	1-7	4-10	6-12	9-15
	6	0-6	1-7	2-8	6-12	9-15	12-18
	7	0-6	2-8	4-10	8-14	12-18	15-21
	8	0-6	4-10	6-12	10-16	15-21	18-24
Zone B	9	4-10	6-12	8-14	12-18	18-24	21-27
	10	6-12	8-14	10-16	15-21	21-27	24-30
	11	8-14	10-16	12-18	18-24	24-30	27-33
Zone C	12	10-16	12-18	15-21	21-27	27-33	30-37
	13	12-18	15-21	18-24	24-30	30-37	33-41

⁵United States Sentencing Commission [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ussc.gov>

Zone D	14	15-21	18-24	21-27	27-33	33-41	37-46
	15	18-24	21-27	24-30	30-37	37-46	41-51
	16	21-27	24-30	27-33	33-41	41-51	46-57
	17	24-30	27-33	30-37	37-46	46-57	51-63
	18	27-33	30-37	33-41	41-51	51-63	57-71
	19	30-37	33-41	37-46	46-57	57-71	63-78
	20	33-41	37-46	41-51	51-63	63-78	70-87
	21	37-46	41-51	46-57	57-71	70-87	77-96
	22	41-51	46-57	51-63	63-78	77-96	84-105
	23	46-57	51-63	57-71	70-87	84-105	92-115
	24	51-63	57-71	63-78	77-96	92-115	100-125
	25	57-71	63-78	70-87	84-105	100-125	110-137
	26	63-78	70-87	78-97	92-115	110-137	120-150
	27	70-87	78-97	87-108	100-125	120-150	130-162
	28	78-97	87-108	97-121	110-137	130-162	140-175
	29	87-108	97-121	108-135	121-151	140-175	151-188
	30	97-121	108-135	121-151	135-168	151-188	168-210
	31	108-135	121-151	135-168	151-188	168-210	188-235
	32	121-151	135-168	151-188	168-210	188-235	210-262
	33	135-168	151-188	168-210	188-235	210-262	235-293
	34	151-188	168-210	188-235	210-262	235-293	262-327
	35	168-210	188-235	210-262	235-293	262-327	292-365
	36	188-235	210-262	235-293	262-327	292-365	324-405
	37	210-262	235-293	262-327	292-365	324-405	360-life
	38	235-293	262-327	292-365	324-405	360-life	360-life
	39	262-327	292-365	324-405	360-life	360-life	360-life
	40	292-365	324-405	360-life	360-life	360-life	360-life
	41	324-405	360-life	360-life	360-life	360-life	360-life
	42	360-life	360-life	360-life	360-life	360-life	360-life
	43	life	life	life	life	life	life

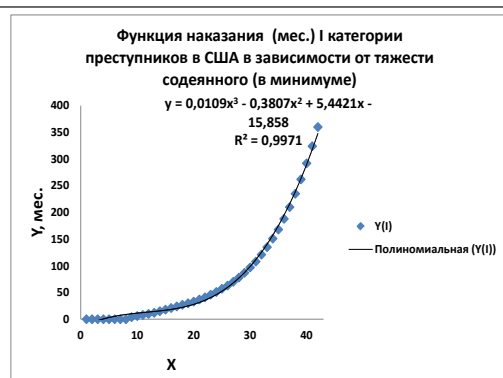

Рис. 3. Функция минимального наказания (в месяцах заключения) I категории преступников в США в зависимости от тяжести содеянного

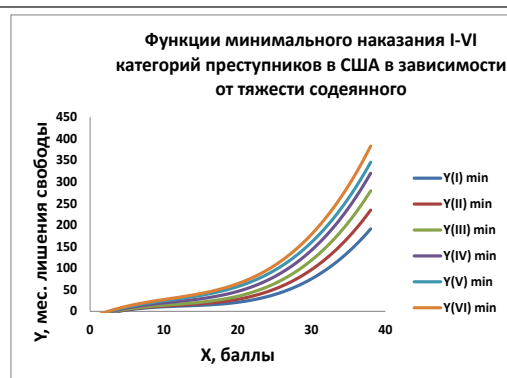
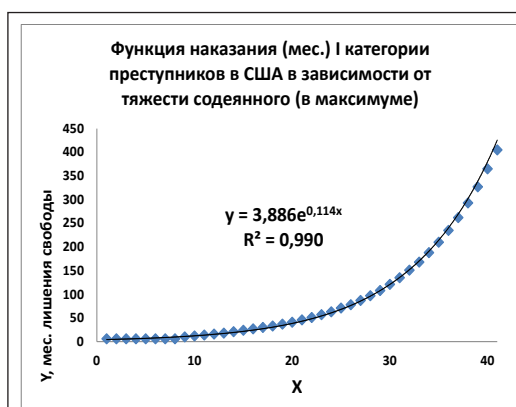
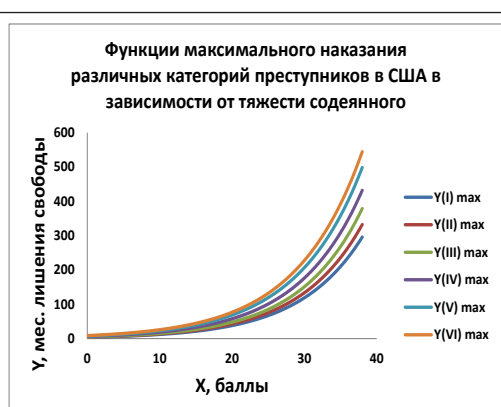

Рис. 4. Функции минимального наказания (в месяцах заключения) I-VI категорий преступников в США в зависимости от тяжести содеянного

Рис. 5. Функция максимального наказания (в месяцах заключения) I категории преступников в США в зависимости от тяжести содеянного

Рис. 6. Функции максимального наказания (в месяцах заключения) I–VI категорий преступников в США в зависимости от тяжести содеянного

Таблица 3

Первообразные функции наказания преступников разных категорий в США в зависимости от тяжести содеянного

Категории преступников в США	Функция наказания в минимуме	Функция наказания в максимуме
I	$y_{I(min)} = 0,010x^3 - 0,380x^2 + 5,442x - 15,85$	$y_{I(max)} = 3,886e^{0,114x}$
II	$y_{II(min)} = 0,011x^3 - 0,393x^2 + 5,640x - 15,65$	$y_{II(max)} = 4,364e^{0,114x}$
III	$y_{III(min)} = 0,012x^3 - 0,405x^2 + 5,821x - 15,44$	$y_{III(max)} = 4,788e^{0,115x}$
IV	$y_{IV(min)} = 0,013x^3 - 0,436x^2 + 6,658x - 16,53$	$y_{IV(max)} = 6,122e^{0,112x}$
V	$y_{V(min)} = 0,013x^3 - 0,430x^2 + 7,093x - 16,46$	$y_{V(max)} = 7,622e^{0,110x}$
VI	$y_{VI(min)} = 0,014x^3 - 0,451x^2 + 7,411x - 15,62$	$y_{VI(max)} = 8,647e^{0,109x}$

Таблица 4

Первые (скорость) и вторые (ускорение) производные функции наказания преступников в США в зависимости от категории преступников и тяжести содеянного (в минимуме)

	$\frac{d}{dx} y(x)$	$\frac{d^2}{dx^2} y(x)$
$y_{I(min)}$	$0,03x^2 - 0,76x + 5,44$	$0,06x - 0,76$
$y_{II(min)}$	$0,033x^2 - 0,786x + 5,64$	$0,066x - 0,786$
$y_{III(min)}$	$0,036x^2 - 0,81x + 5,82$	$0,072x - 0,81$
$y_{IV(min)}$	$0,039x^2 - 0,872x + 6,658$	$0,078x - 0,872$
$y_{V(min)}$	$0,039x^2 - 0,86x + 7,093$	$0,078x - 0,86$
$y_{VI(min)}$	$0,042x^2 - 0,902x + 7,411$	$0,084x - 0,902$

Таблица 5

Первые (скорость) и вторые (ускорение) производные функции наказания преступников в США в зависимости от категории преступников и тяжести содеянного (в максимуме)

Функция наказания	$\frac{d}{dx} y(x)$	$\frac{d^2}{dx^2} y(x)$
$y_{I(max)}$	$0,0443e^{0,114x}$	$0,0505e^{0,114x}$
$y_{II(max)}$	$0,0497e^{0,114x}$	$0,0567e^{0,114x}$
$y_{III(max)}$	$0,5506e^{0,115x}$	$0,0633e^{0,115x}$
$y_{IV(max)}$	$0,6856e^{0,112x}$	$0,07679e^{0,112x}$
$y_{V(max)}$	$0,8384e^{0,110x}$	$0,092e^{0,110x}$
$y_{VI(max)}$	$0,943e^{0,109x}$	$0,102e^{0,109x}$

Очевидно, между функциями в минимуме и максимуме теоретически существует бесконечное множество функций.

Говоря об особенностях американской (США) системы уголовных наказаний, важно отметить то неоспоримое достоинство, что здесь **четко выделены и связаны между собой две ранговые шкалы**: 1) шкала общественной опасности преступлений; 2) шкала общественной опасности преступников. Это делает систему уголовных наказаний в США, во-первых, прозрачной, во-вторых, удобной в практическом применении, в-третьих, наиболее точной относительно существующих на Планете систем уголовного наказания, открывающей широкие возможности для научной работы и дальнейшего совершенствования системы наказаний.

Основными недостатками американской системы наказаний являются, во-первых, её дискретный характер, во-вторых, ранговые шкалы, в-третьих, большой размах между минимальными и максимальными значениями наказания по соответствующим категориям преступников. То есть систему нужно совершенствовать в таких направлениях: 1) переходить от дискретных оценок (табличных) к непрерывным функциям; 2) переходить от ранговых шкал к шкалам отношений; 3) сводить к нулю разрыв между минимальными и максимальными значениями наказаний по категориям преступников (переходить к однозначным функциям наказания по категориям преступников). Если устранить эти недостатки, то система станет предельно точной и эффективной. По сути, когда я применил аппроксимацию дискретных табличных данных об общественной опасности преступлений и преступников, то, во-первых, перешел к шкалам отношений, а, во-вторых, к непрерывным данным. Преимущество здесь очевидно, поскольку, имея в руках функцию уголовного наказания, судья со сколь угодно высокой степенью точности выставляет оценку содеянного преступником – вплоть до секунд, которые должен будет отбыть осужденный. Если судьей точно диагностировано деяние подсудимого в области определения функции, то подставив его величину в уравнение, он тут же совершенно точно получит величину наказания, которую следует назначить (значение функции уголовной ответственности). Возникает лишь вопрос учета смягчающих (ст. 61 Уголовного кодекса Российской Федерации) и отягчающих (ст. 63 Уголовного кодекса Российской Федерации) нака-

зание обстоятельств. Но это, с точки зрения математики, простая задача. Наказание в первичном приговоре (y , месяцев лишения свободы) умножается на поправочный коэффициент (k), учитывающий смягчающие и отягчающие вину подсудимого обстоятельства: $Y=y \cdot k$, где Y – величина окончательного наказания (месяцев лишения свободы), y – величина наказания без учета смягчающих и отягчающих наказание обстоятельств в месяцах лишения свободы, k – поправочный коэффициент, учитывающий смягчающие и отягчающие наказание подсудимого обстоятельства; $k=k_1 \cdot k_2$, где k_1 – коэффициент, учитывающий отягчающие наказание обстоятельства, k_2 – коэффициент, учитывающий смягчающие наказание обстоятельства; $k_1 \geq 1$ (повышающий наказание коэффициент); $0 \leq k_2 \leq 1$ (понижающий наказание коэффициент). Очевидно, что итоговое $k > 0$. Например, если в уголовном деле нет ни смягчающих, ни отягчающих наказание подсудимого обстоятельств, то $k_1 = 1$ (минимальное значение отягчающих обстоятельств), $k_2 = 0$ (минимальное значение смягчающих обстоятельств), $k = 1$. Отсюда итоговое наказание: $Y = y \cdot k = y \cdot 1 = y$. Если отягчающие и смягчающие наказание обстоятельства сбалансированы, то итоговое наказание равно первоначальному, что наглядно видно из нижеследующей таблицы.

Таблица 6

Сбалансированные коэффициенты отягчающих и смягчающих наказание обстоятельств

k_1	k_2	k
1	0	1
1,1	0,1	1
1,2	0,2	1
1,3	0,3	1
1,4	0,4	1
1,5	0,5	1
1,6	0,6	1
1,7	0,7	1
1,8	0,8	1
1,9	0,9	1
2	1	1

Если отягчающие и смягчающие наказание коэффициенты несбалансированны, то имеет место преобладание либо отягчающих, либо смягчающих наказание обстоятельств, и итоговая величина наказания либо увеличивается, либо уменьшается пропорционально величине итогового коэффициента (k). Например, если $y=10$ месяцев лишения свободы, $k_1=2$, $k_2=0,5$, $k=1,5$, то итоговое наказание: $Y=y \cdot k=10 \cdot 1,5=15$ месяцев лишения свободы с учетом отягчающих и смягчающих наказание подсудимого обстоятельств. При $k_1=k$, $k_2=0,5$, $k=0,5$ итоговое наказание: $Y=y \cdot k=10 \cdot 0,5=5$ месяцев лишения свободы с учетом отягчающих и смягчающих наказание подсудимого обстоятельств.

Совершенствование российского уголовного, уголовно-процессуального законодательства и судебной практики с неизбежностью будет идти именно по этому пути, ибо никакого альтернативного не существует. Нам необходимо, во-первых, четко шкалировать ось общественной опасности деяний; во-вторых, четко шкалировать ось общественной опасности преступников; в-третьих, проводить четкую параметризацию уравнений уголовной ответственности, чтобы выносить справедливые (точные), обоснованные и законные приговоры.

Выводы.

1) Получена базовая **биссекториальная** функция уголовного наказания: $y=x$, где y – величина наказания, x – величина преступления, с учетом личности его совершившей: $x \geq 0, y \geq 0$, параметры уравнения: $a=0, b=1$. Свободный член равен нулю, поскольку при отсутствии общественной опасности деяния и личности, его совершившей, уголовное наказание не применяется. Коэффициент пропорциональности в базовой модели $b=1$. Это означает, что изменение независимой переменной x на единицу измерения (1 балл) влечет изменение величины наказания y строго на единицу.

2) Все иные линейные модели относительно базовой нужно свести к двум типам: 1) **надбиссекториальные** («Н»-модели); 2) **подбиссекториальные** («П»-модели). Эти модели имеют следующие общие характеристики: $x \geq 0, y \geq 0, a=0, b > 0$. То есть от базовой любая иная линейная модель отличается только по одной характеристике, а именно по величине параметра b .

3) В «Н»-моделях параметр $b > 1$. В «П»-моделях параметр $b < 1$. Базовая модель является промежуточной относительно «Н» и «П»-моделей. В «Н»-моделях более жесткое реагирование государства на преступное поведение, чем в базовой и «П»-моделях.

4) Нелинейные математические модели уголовного наказания отличаются от линейных только тем, что здесь параметр $b \neq const$, и в модели наказания появляется положительное или отрицательное ускорение.

5) Итоговое наказание подсудимого по приговору суда с учетом отягчающих и смягчающих наказание обстоятельств можно записать в таком виде: $Y=y \cdot k$, где Y – величина окончательного наказания (месяцев лишения свободы), y – величина наказания без учета смягчающих и отягчающих наказание обстоятельств в месяцах лишения свободы, k – поправочный коэффициент, учитывающий смягчающие и отягчающие наказание подсудимого обстоятельства; $k=k_1 \cdot k_2$, где k_1 – коэффициент, учитывающий отягчающие наказание обстоятельства, k_2 – коэффициент, учитывающий смягчающие наказание обстоятельства.

6) Вольно или невольно законодательство и судебная практика любого государства принимает ту или иную математическую модель уголовного наказания (осознавая это или нет). Чрезвычайно важно, чтобы теоретики уголовного права ясно представляли себе математическую модель уголовного наказания в их государстве в каждый конкретный момент его существования. В этом случае существенно возрастает понимание сути происходящего в уголовно-правовых явлениях и процессах, расширяется плацдарм реальных научных изысканий в области уголовного права, отыскивается наиболее эффективная функция уголовного наказания.

7) Как видно из моих расчетов, в законодательстве и судебной практике США приняты на вооружение нелинейные кубические, экспоненциальные и степенные функции наказания, которые отражают уголовно-правовые идеи о том, что, во-первых, при вынесении судебного приговора важно строго учитывать общественную опасность содеянного, а, во-вторых, уровень общественной опасности лица, совершившего преступление. Отсюда, во-первых, наказание ускоренно (с положительным ускорением) возрастает по любой категории преступников в зависимости от тяжести содеянного; во-вторых, наказание усиливается быстрее с повышением уровня общественной опасности преступника (с повышением категории), о чем наглядно свидетельствуют функции наказания различных категорий преступников в США.

8) Показаны достоинства и недостатки математической модели уголовных наказаний в США.

9) Предложены меры совершенствования системы наказаний в России: во-первых, необходимо четко шкалировать ось общественной опасности деяний; во-вторых, четко шкалировать ось общественной опасности преступников; в-третьих, проводить четкую параметризацию уравнений уголовной ответственности, чтобы выносить справедливые (точные), обоснованные и законные приговоры.

Ольков С. Г. Формули кримінального покарання з урахуванням обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання / С. Г. Ольков // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 154-164.

Мета статті – теоретичне обґрунтування повного набору математичних функцій кримінального покарання з урахуванням обставин, що обтяжують та пом'якшують покарання.

Наукові результати, отримані автором: 1) теоретичне визначення повної безлічі первісних і похідних, лінійних і нелінійних функцій кримінального покарання з їх параметризацією; 2) параметризація лінійних – бісектріальної (базової), надбісектріальної й підбісектріальної – функцій кримінального покарання; 3) параметризація нелінійних функцій кримінального покарання; 4) параметризація й аналіз первісних, перших і других похідних функцій кримінального покарання в законодавстві й судовій практиці США; 5) визначення підсумкової величини покарання з урахуванням поправочного коефіцієнта до покарання, отриманого без урахування пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин; 6) доказ того, що в законодавстві й судовій практиці США використовуються виключно нелінійні – кубічні, експоненціальні й статечні – функції кримінального покарання, залежні від величини суспільної небезпеки скоєного й суспільної небезпеки особи, яка вчинила злочин; 7) аналіз переваг та недоліків «функцій» покарання в США; 8) пропозиції щодо вдосконалення кримінальних покарань в Росії.

Практична значущість полягає в можливості використання отриманих наукових результатів у розвитку кримінально-правової та кримінально-процесуальної теорій, у підвищенні рівня справедливості під час винесення судових вироків.

Ключові слова: вирок, злочин, кримінальне покарання, правосуддя, кримінальне право, кримінальний процес, категорії злочинців, категорії злочинів, математичний аналіз, апроксимація, первинні функції, похідні функції, кубічні функції, експоненціальні функції, статечні функції, лінійні функції, нелінійні функції.

FORMULA OF CRIMINAL PUNISHMENT IN THE CIRCUMSTANCES, MITIGATING AND AGGRAVATING

*Olkov S. G.
Tauride National University named after V. I. Vernadsky,
Simferopol*

The purpose of the article – a theoretical justification full set of mathematical functions of criminal punishment in the circumstances, aggravating and mitigating punishment.

Scientific results obtained by the author: 1) theoretical definition of the complete set of primitives and derivatives, linear and nonlinear functions of criminal punishment with their parameterization; 2) linear

parameterization – the bisector (base), over the bisector and under the bisector – functions of criminal punishment; 3) parameterization of nonlinear functions of criminal punishment; 4) parameterization and analysis primitives, the first and second derivatives of the functions of criminal punishment in the legislation and jurisprudence of the United States; 5) determination of the final value of punishment, taking into account the correction factor to the punishment obtained without considering mitigating and aggravating circumstances; 6) evidence that the legislation and jurisprudence of the United States are used solely nonlinear – cubic, exponential and power – the function of criminal punishment, depending on the size of the social danger of the offense and the social danger of the offender; 7) an analysis of strengths and weaknesses “functions” of punishment in the United States; 8) proposals for improving the criminal penalties in Russia.

The practical importance is the ability to use the scientific results obtained in the development of criminal law and criminal procedural theories; raising the level of fairness in the judicial sentence.

Key words: judgment, crime, criminal punishment, justice, criminal law, criminal procedure, category of criminals, crime categories, mathematical analysis, approximation, primitive functions, derivatives of functions, cubic functions, exponential functions, power functions, linear functions, nonlinear functions.

**ПРАКТИКА ВИКОНАННЯ ТА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАНЬ НЕПОВНОЛІТНІМИ
В ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
У СКЛАДІ ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1919–1939 РР.)**

Пащук Т. В.

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна*

Стаття присвячена практиці виконання та відбування покарань неповнолітніми в період перебування українських земель у складі ІІ Речі Посполитої (1919–1939 рр.). У статті вказується, що основною проблемою боротьби із злочинністю неповнолітніх у ІІ Речі Посполитої було те, що відновлена польська держава успадкувала кримінальне законодавство держав-окупантів, яке залишалося чинним протягом тривалого часу на її території й по-різному розмежовувало поняття неповнолітньої особи та міру покарання. Це законодавство залишалося чинним до прийняття нових польських кодексів: кримінального процесу 1928 р. та кримінального права 1932 р., у яких було остаточно визначено поняття неповнолітнього для всієї території Королівства Польського, а також було встановлено міру покарання та відбування ув'язнення. У роботі аналізується процес створення та діяльності виховних товариств для неповнолітніх у зазначений період.

Ключові слова: міжвоєнний період, ІІ Річ Посполита, суди, неповнолітні, товариства, покарання, законодавство.

Постановка проблеми. Важливим показником демократизації українського суспільства є вдосконалення підходів до вивчення проблем призначення, виконання й відбування покарань та інших заходів кримінально-правового характеру стосовно неповнолітніх.

Політична, економічна, соціальна криза в Україні, рівень безробіття, невирішені завдання культурно-виховного характеру значно впливають на формування молодого покоління, а найбільше – на його свідомість. Злочинність неповнолітніх завжди викликала підвищену увагу, тому що порушення ними кримінального закону свідчить про великі недоліки виховання, відсутність нормальних умов для включення молоді в життєдіяльність суспільства. Держава не в змозі сьогодні забезпечити ефективну систему й міри попередження злочинності неповнолітніх.

Тому дослідження практики виконання та відбування покарань неповнолітніми в період перебування українських земель у складі ІІ Речі Посполитої (1919–1939 рр.) є актуальним, оскільки вирішення цих проблем, пов'язаних із реформуванням та вдосконаленням пенітенціарної системи сучасної України, залежить від дослідження та засвоєння історичного досвіду, процесів та явищ, які мали місце в Україні раніше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Частково дослідження вищезазначеної теми проводилося в працях таких вітчизняних та польських істориків і правознавців: О. Липитчук, В. Кульчицький, Ю. Бардах, С. Плаза, А. Перетятковича, С. Голомбу, С. Глязер, В. Свіда, М. Соболевського, Ф. Рижки та інших.

Мета статті – проаналізувати стан законодавства щодо призначення, виконання й відбування покарань неповнолітніми злочинцями в умовах перебування українських земель у складі II Речі Посполитої 1919–1939 рр.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна не минула польські землі, що призвело до збідніння населення та до деморалізації широких мас, особливо молоді. Найбільше злочинів у Королівстві Польському скоювали діти віком від 14 до 20 років [9, с. 345]. Вирішення проблем злочинності неповнолітніх ускладнювалося тим, що відновлена польська держава успадкувала кримінальне законодавство державо-окупантів, яке залишалося чинним протягом тривалого часу в міжвоєнний період. На колишній російській території чинним залишався Російський кримінальний кодекс 1903 р. М. Таганцева, на прусській території – Кримінальний кодекс Німецької Імперії 1871 р., на австрійській території – Австрійський кримінальний кодекс 1852 р. [1, с. 10]. Були різні розмежування вікових категорій неповнолітніх, які підпадали під кримінальну відповідальність.

Проте польська влада вже з перших місяців своєї діяльності звернула увагу на цю проблему. У декреті Начальника Держави від 7 лютого 1919 р. йшлося про організацію судів для неповнолітніх у Варшаві, Лодзі, Любліні, а вже 1 вересня 1919 р. вони були відкриті. Згодом такий суд відкрили у Львові [8, с. 41].

На необхідність враховувати в кодифікаційних працях проблему кримінальної відповідальності неповнолітніх неодноразово звертав увагу президент Кодифікаційної комісії (утворена в 1919 р.) Ф. Фієріх. Кримінальний відділ комісії вже в червні 1920 р. зайнявся опрацюванням цього питання. Планувалося підготувати окремий комплексний проект кримінального права й процесу та організації судів, а після підготовки відповідних кодексів включити до них ці норми. Кероване це все тим, що кримінальна відповідальність неповнолітніх повинна була ґрунтуватися на інших за-садах, порівняно з дорослими [9, с. 345].

Підготувати проект такого закону було доручено А. Могильницькому, відомому адвокату, судді Найвищого суду [7], який давно займався цією проблемою. Підготовлений секцією кримінального права проект про суди неповнолітніх був ухвалений загальними зборами Кодифікаційної комісії в квітні 1921 р. Згідно з проектом неповнолітніх злочинців поділяли на дві категорії: перша – до 13 років (які діяли несвідомо); друга – від 13 до 17 років друга (які діяли свідомо). Неповнолітні першої категорії не притягалися до кримінальної відповідальності, до них застосовували лише виховні засоби. Під другу категорію підпадали неповнолітні, які притягалися до кримінальної відповідальності, однак до них застосовували покарання у вигляді направлення у виправний заклад. Таке покарання відповідало ступеню вини неповнолітнього злочинця, а також головній меті – боротьбі із злочинністю неповнолітніх [5, с. 10–11].

Після поправок текст проекту остаточно був прийнятий загальним зібранням Кодифікаційної комісії 7 грудня 1921 р., проте впровадити його в життя в міжвоєнний період так і не вдалося. Цей проект закону був використаний під час підготовки кодексів кримінального права та процесу й закону про устрій загальних судів [9, с. 346].

Відповідно до закону «Про устрій загальних судів» від 6 лютого 1928 р. в Польщі впроваджувалася судова реформа, метою якої було створення єдиної системи

загальних судів на всій території Польщі [11]. Встановлювалася така система загальних судів: гродські, окружні, апеляційні суди та Найвищий суд. Закон надавав право міністру юстиції своїм розпорядженням утворити в окружних судах (не в усіх) окремі суди для неповнолітніх в садибі суду або поза її межами, а також визначити кордони округів для цих судів. Міністр юстиції так само міг наказати розглядати кримінальні справи неповнолітніх одному з гродських судів для кількох округів цих судів. Ці справи суддя розглядав (в окружних та гродських судах) одноособово [5, с. 97].

Отже, «Закон про устрій загальних судів» 1928 р. не передбачав впровадження спеціальних судів для неповнолітніх, а лише створював можливість утворення таких судів в окремих окружних та громадських судах [6].

Як свідчать дані Головного статистичного управління Польщі, кількість неповнолітніх, щодо яких судами були винесені вироки в 1924 р. в центральних та східних воєводствах, становили 6 550, у 1925 р. – 5 368, у 1926 р. – 6 312, у 1927 р. – 7 456, у 1928 р. – 6 543; у західних воєводствах, відповідно, – 4 155, 3 635, 3 678, 4 866, 3 626; у південних воєводствах та Цешинській Сілезії, відповідно, – 10 013, 10 234, 10 308, 11 416, 9 779 [3, с. 56].

Певні труднощі виникали, коли розгляд кримінальних справ передавали одному з гродських судів. У такому випадку неповнолітні, які проживали в інших округах, змушені були витратити значні кошти, внаслідок чого вони зазвичай не з'являлися до суду, треба було їх доставляти примусово [4, с. 558]. Отже, таке положення не мало значного практичного значення. У діяльності гродських судів виникали проблеми, які свідчили про неефективність вирішення кримінальних справ неповнолітніх. Серйозні помилки допускали гродські суди в розгляді кримінальних справ неповнолітніх. Найчастіше порушувалася процедура слідства, неправильно оформлялася документація; не обґрунтовувалися вироки та міра покарання. Гродські суди часто намагалися передати справу в інший суд, що призводило до затягування розгляду справи [2, с. 109]. Усе це не сприяло справедливому розгляду справ.

Статті, які містилися в проекті закону про суди неповнолітніх 1921 р., вносили порядок процесу в цих судах; щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх, то ці питання були висвітлені в нових польських кодексах кримінального процесу 1928 р. та кримінального права 1932 р.

Кодекс кримінального процесу визначив порядок розгляду кримінальних справ неповнолітніх, який мав певні особливості: суд для неповнолітніх мав компетенцію розглядати справу неповнолітнього в тому випадку, якщо він на момент початку основного розгляду не досягнув 17 років; замість слідства застосовувалося дізнання; розгляд справи відбувався за закритими дверми; мета процесу – виховна та виховно-виправна; запобіжні засоби від ухилення від суду [12].

З погляду кримінальної відповідальності кодекс кримінального права поділяв неповнолітніх на дві категорії: перша – до 13 років, а також від 13 до 17 років, які не усвідомлювали своїх вчинків; друга – від 13 до 17 років, які діяли свідомо [10].

Неповнолітні до 13 років не підлягали покаранню. До неповнолітніх від 13 до 17 років застосовували лише умовне покарання, яке залежало від тяжкості злочину та усвідомлення своїх дій. Кодекс кримінального права чітко визначив поняття несвідомого сприйняття неповнолітнім своїх вчинків. Це насамперед недостатній розумовий

та моральний розвиток неповнолітнього, який не дає змогу усвідомити значення та наслідки заподіяного ним та керувати своєю поведінкою. До таких неповнолітніх застосовували лише виховні заходи, а саме: застереження; передання під нагляд батькам, опікунам, визначеному спеціально куратору; відправлення у виховний заклад. Суддя на свій розсуд визначав, який із цих заходів застосовувати до неповнолітнього.

Неповнолітні від 13 до 17 років, які усвідомлювали свої діяння, підлягали кримінальній відповідальності. До такого неповнолітнього застосовували лише покарання у вигляді відправлення у виправний заклад. Заборонено застосування карних репресій: позбавлення волі, арешту, штрафу, а також запобіжних заходів. Якщо з погляду виду та причин злочину, характеру неповнолітнього, життєвих умов та оточення застосування до неповнолітнього виправного заходу було б недоцільним, суд міг застосовувати виховні заходи [13].

Із цього приводу привертає увагу досвід діяльності суду для неповнолітніх у Варшаві, який був утворений згідно з розпорядженням міністра юстиції в липні 1919 р. Цей суд виглядав дещо по-іншому, оскільки був пристосований до рівня розумового розвитку дітей та молоді й мав вигляд звичайного житлового приміщення. На вікнах – фіранки та квіти, а на стінах написи: «Говори правду», «Ти серед друзів» тощо. Суд був також тим місцем, де можна було знайти захист та допомогу.

З метою ефективнішої праці цього суду було утворено низку допоміжних товариств та організацій. У 1930 р. при суді для неповнолітніх у Варшаві було утворено товариство під назвою «Спеціальний захист дітей» (далі – Товариство). Метою Товариства була співпраця із судом на ґрунті боротьби зі злочинністю неповнолітніх шляхом допомоги та захисту. Головою Товариства був суддя для неповнолітніх, а членами – усі куратори суду. Отже, Товариство запровадило так званих судових кураторів, діяльність яких як допоміжної сили для суду була значною [8, с. 42].

У цей період почали функціонувати Товариство захисту ув'язнених та їхніх родин «Патронат», а також варшавське Товариство захисту неповнолітніх, які стали важливими інституціями для ефективного функціонування судочинства щодо неповнолітніх. У 1932 р. було утворено в межах Товариства захисту ув'язнених та їхніх родин «Патронат» виховно-виправну установу під назвою «Будинок дівчат» у Варшаві, спочатку для 30, а потім (внаслідок розбудови) для 100 дівчат, які перебували під слідством [8, с. 42].

Подібне товариство також було відкрите й у Львові для боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Воно мало назву «Товариство захисту дітей та молоді». Метою цього товариства був захист дітей та опіка над молоддю. Засобами досягнення мети були такі: організація захисту дітей та опіки над розпусною молоддю, а також підтримка закладів та інституцій, які займаються захистом дітей та вихованням молоді; координація роботи всіх інституцій, які займалися вихованням сиріт, занедбаних дітей та опікою над ними. Успішній реалізації цих завдань сприяло те, що до головного управління Товариства були обрані голови та заступники голів окружних судів.

У 1937 р. для потреб судочинства в справах неповнолітніх за сприяння кримінального департаменту міністерства юстиції утворено нову установу під назвою «Центр психологічних досліджень». Ця установа опікувалася 30-ма неповнолітніми злочинцями. Тут досліджували найтяжчі злочини (вбивства, підпали, гвалтування), скоєні на території всієї Польщі [8, с. 43].

Проведені цим центром дослідження мали неабияке значення в системі перевиховання неповнолітніх злочинців. У 1931 р. Міністерству юстиції адміністративно підпорядковувалося три виховно-виправні установи (у Плазі – округ варшавського апеляційного суду, у Велуцяхнах – округ віленського апеляційного суду, в Передільниці – округ львівського апеляційного суду), розраховані на 470 місць (Варшава – 120 (хлопці), Вільно – 100 (хлопці), Львів – 250) [3, с. 57].

Наприкінці міжвоєнного періоду під опікою міністерства юстиції було 15 виправних і різних виховних установ із можливістю підготовки до професії (неповна середня школа, ремесло, землеробство, городництво).

Не менш важливу допомогу в боротьбі зі злочинністю неповнолітніх надавала жіноча поліція, утворена в 1925 р. Головним управлінням державної поліції за участю судді для неповнолітніх [8, с. 43].

Висновки. Отже, у 1919 р. польська влада почали робити перші кроки в напрямі заміни суворих методів виконання та відбування покарань неповнолітніх та заміни законодавство держав-окупантів, яке вона успадкувала. Основною метою покарання в цьому випадку було визначено не кару, а перевиховання. Цей підхід одразу не вдалося втілити в життя, хоча був прийнятий проект закону про суди неповнолітніх, який розмежовував неповнолітніх злочинців на дві групи та визначав різну міру покарання (перевиховання). Цей проект закону був використаний під час підготовки кодексів кримінального права та процесу й закону про устрій загальних судів.

Гострою була проблема щодо судів неповнолітніх, яких було декілька, а решту утворено при окружних і гродських (однак не всіх) судах. Спеціальні суди для неповнолітніх у міжвоєнній Польщі не були створені. Хоча правове становище неповнолітніх у польському судочинстві було визначено в польських кодексах кримінального процесу й права, проте відсутність спеціальних судів не сприяла ефективному й справедливому розгляду кримінальних справ неповнолітніх.

Значну допомогу польським судам у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх надавали товариства, медичні консультації та інші інституції. Це сприяло тому, що в польському судочинстві щодо неповнолітніх основну роль відігравали гуманітарно-виховні та виправні чинники.

Список літератури:

1. Кульчицький В. С. Органи правосуддя в Західній Україні 1921–1939 рр. / В. С. Кульчинський // На шляху до правової держави. – Львів, 1991. – Вип. 2. – С. 10–12.
2. Липитчук О. В. Судова система Другої Речі Посполитої: основні періоди розвитку (1918–1939 рр.) / О. В. Липитчук // Право України. – 2001. – № 6. – С. 109–112.
3. Липитчук О. В. Правове становище неповнолітніх у Польському судочинстві у міжвоєнній Польщі / О. В. Липитчук // Вісник львівського університету. Серія «Юридична». – Львів, 2006. – Вип. 34. – С. 56–66.
4. Czałczyński K. Ustój sądów dla nieletnich / K. Czałczyński // Głos Sądownictwa. – 1931. – № 2. – S. 557–566.
5. Czerwiński A. Obecny stan ustawodawstwa harnego przeciwko nieletnim w Polsce / A. Czerwiński. – Lwów : Nakładem Lwowskiego oddz. Zrzeszenia sędziów i prokuratorów Rzeczypospolitej Polskiej, 1933. – 103 s.
6. Ćwik W. Prawo sądów w Polsce do 1939 r.: zarys wykładu / W. Ćwik, T. Opas. – Rzeszów : Fosze, 1999. – 136 s.
7. Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa : Wydawnictwo «Wiedza Powszechna», 1999. – 237 s.
8. Kamińska W. Sądy dla Nieletnich w II Rzeczypospolitej / W. Kamińska, R. Pędowski // Palestra. – 1991. – № 10. – S. 41–43.

9. Płaza S. Historia prawa w Polsce na tle porównawczym / S. Płaza. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2001. – Cz. 3 : Okres międzywojenny. – 762 s.

10. Polski kodeks karny / komentarz K. Sobolewski, A. Laniewski. – Lwów : Księgarnia Nakładowa, 1932. – 226 s.

11. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – № 12. – Poz. 93.

12. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – № 33. – Poz. 313.

13. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. Kodeks karny // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1932. – № 60. – Poz. 571.

Пащук Т. В. Практика исполнения и отбывания наказаний несовершеннолетними в период пребывания украинских земель в составе II Речи Посполитой (1919–1939 гг.) / Т. В. Пащук // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 165-170.

Статья посвящается практике исполнения и отбываний наказаний несовершеннолетними в период пребывания украинских земель в составе II Речи Посполитой (1919–1939 гг.). В статье указывается, что основной проблемой борьбы с преступностью несовершеннолетних во II Речи Посполитой было то, что восстановленное польское государство получило в наследство уголовное законодательство государств-оккупантов, которое оставалось действующим в течение длительного времени на территории Польши и по-разному разграничивало понятие несовершеннолетнего лица и меру наказания. Данное законодательство оставалось действующим до принятия новых польских кодексов: криминального процесса 1928 г. и криминального права 1932 г., в которых было окончательно определено понятие несовершеннолетнего для всей территории Королевства Польского, а также было установлено меру наказания и отбывания заключения. В работе анализируется процесс создания и деятельности воспитательных сообществ для несовершеннолетних в указанный период.

Ключевые слова: межвоенный период, II Речь Посполитая, суды, несовершеннолетние, сообщества, наказание, законодательство.

PRACTICE OF EXECUTION AND SERVICE OF PUNISHMENT BY MINORS IN UKRAINE AS A PART OF THE SECOND POLISH REPUBLIC (1919–1939)

*Pashchuk T. V.
Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Lutsk, Ukraine*

The article is devoted to the practice of execution and service of punishment by minors in Ukraine as a part of the Second Polish Republic (1919–1939). Political, economic and social crisis in Ukraine, unemployment, incomplete cultural and educational guidance significantly influence the formation of the young generation, and most of all – its consciousness. Juvenile delinquency has always been the subject of special attention because violation of the criminal law by minors demonstrates great shortcomings of education, lack of normal conditions for the involvement of young people in the life of society. Today the state is unable to provide an effective system and measures for prevention of juvenile delinquency. The practice of execution and service of punishment by minors during the specified period is an important subject of research because the solution of these problems related to the reformation and improvement of the penitentiary system of modern Ukraine depends on the study and appreciation of historical experience and the processes and events that took place in Ukraine before.

The article states that the main problem of combating juvenile delinquency in the Second Polish Republic was the fact that the restored Polish state inherited the criminal law of the invaders, which remained in force for many years on its territory interpreting concepts of minor and punishment differently. However, the Polish government since the first months of activity drew attention to this problem and developed a project on juvenile courts, which was adopted but did not enter into force.

Criminal legislation of invaders actually remained in force until the adoption of new Polish codes: the Criminal Procedure Code in 1928 and the Criminal Code in 1932, which included the final interpretation of the concept of minor for the entire territory of the Kingdom of Poland, and defined punishment and imprisonment. The paper analyzes the process of establishment and functioning of educational organizations for juveniles during this period.

Key words: interwar period, Second Polish Republic, courts, minors, organizations, punishment, legislation.

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ ЭКОНОМИКИ

Скворцова О. В.

Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь

Исследованы нормы российского уголовного кодекса, регламентирующие ответственность за преступления, совершенные в сфере экономики. Обозначены общие характеристики объективных и субъективных признаков составов данной группы деяний, исходя из особенностей положений национального законодательства.

Ключевые слова: экономические преступления, состав преступления, регламентация норм уголовного законодательства, преступления в сфере экономики, основание уголовной ответственности.

Появление в экономике страны новых хозяйствующих субъектов в сфере производства, торговли, оказания услуг, сложившиеся отношения конкуренции вынуждают законодателя охватить уголовно-правовым регулированием наибольшее число правоотношений в экономической сфере. В связи с этим в Уголовном кодексе Российской Федерации (далее – УК РФ) 1996 г. [1] предусмотрен раздел VIII «Преступления в сфере экономики», в котором содержатся нормы, предусматривающие ответственность за преступления против собственности в сфере экономической деятельности, преступления против интересов службы в коммерческих и иных организациях. На особенностях законодательной регламентации данных деяний базируется практическое применение норм, предусматривающих ответственность за правонарушения в сфере экономики, что обуславливает *актуальность* исследования уголовно-правовых аспектов характеристики обозначенной категории преступлений в рамках национального законодательства.

Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики по российскому уголовному праву имеет место только при наличии ее основания, которым является совершение деяния, содержащего все признаки состава преступления, предусмотренного УК РФ (ст. 8). Правовая оценка деяния производится путем описания в конкретной норме обязательных, юридически значимых, то есть наиболее общих и существенных признаков посягательства данного вида. На основе этих признаков, чтобы выделить из общей массы преступлений конкретное общественно опасное деяние, в теории уголовного права выработано понятие состава преступления [2, с. 308]. *Целью* обозначенного исследования является выявление особенностей элементов состава преступлений в сфере экономики, исходя из общей правовой характеристики данного вида уголовно наказуемых деяний.

Теоретической основой исследования стали многочисленные труды отечественных юристов, посвященные проблемам регламентации и применения норм уголовного законодательства в части ответственности за преступления в сфере экономики. Разработке проблемы состава преступления уделяли большое внимание ведущие российские ученые в области уголовного права: Н.С. Таганцев, А.Н. Трайнин, А.А. Пионтковский, В.Н. Кудрявцев и др.

Общим объектом для всех преступлений в сфере экономики является совокупность производственных (экономических) отношений по поводу производства, обмена, распределения и потребления материальных благ [3, с. 8]. Все составы преступлений в сфере экономики, «в конечном счете, посягают на разнообразные экономические интересы российского государства и, следовательно, имеют более широкую социальную категорию в качестве объекта уголовно-правовой охраны, который условно можно назвать интегрированным, комплексным, надродовым объектом» [4, с. 157]. Ю.А. Ежов признает родовым объектом преступлений, предусмотренных разделом VIII Особенной части УК РФ, «совокупность общественных отношений, обеспечивающих нормальное функционирование и развитие экономики России как единого народно-хозяйственного организма». Видовыми (групповыми) объектами будут являться в соответствующих главах раздела отношения собственности, деятельность в сфере экономики, интересы службы в коммерческих и иных организациях [5, с. 45].

Поскольку преступления против собственности составляют автономную часть преступлений (глава 21 УК РФ), совершаемых в сфере экономики, и группа общественных отношений, на которые они посягают, имеет свою определенную специфику, возникает необходимость определить видовой объект этих преступлений.

Видовым объектом преступлений против собственности являются общественные отношения собственности, складывающиеся по поводу имущества, юридически выражающиеся в виде правомочий владения, пользования и распоряжения этим имуществом, а также обязанности иных лиц признавать данные правомочия и не препятствовать их осуществлению [6, с. 215].

Непосредственным объектом является конкретная форма собственности, определяемая принадлежностью имущества, то есть частная, государственная, муниципальная, собственность общественных объединений, союзов и иные формы собственности, признаваемые законом (ч. 2 ст. 8 Конституции РФ и ст. 212 Гражданского кодекса РФ) в Российской Федерации [6]. Установление формы собственности имеет большое значение при решении вопроса о возмещении материального вреда, о восстановлении поврежденного имущества и т. д.

Относительно определения объекта преступлений, предусмотренных в главе 22 УК РФ «Преступления в сфере экономической деятельности», в юридической литературе также высказываются различные точки зрения.

Л.Д. Гаухман признает объектом рассматриваемых преступлений «общественные отношения, обеспечивающие экономическую деятельность, под которой понимается совокупность всех звеньев общественного производства, распределения, обмена, а также потребления материальных и иных благ» [7, с. 16–17]. Данная позиция, на наш взгляд, наиболее точно раскрывает сущность отношений в сфере экономической деятельности.

Непосредственным объектом данных преступлений являются конкретные общественные отношения, складывающиеся в процессе экономической деятельности и регулирующие конкретные виды такой деятельности [6].

Как и все преступления, предусмотренные разделом VIII УК РФ, преступления против интересов службы в коммерческих и иных организациях (глава 23 УК РФ) в конечном счете посягают на общественные отношения, обеспечивающие функционирование экономики России как целостного организма, составляющие родовый объект этих преступлений. Группа общественных отношений, обеспечивающих работу коммерческих и иных организаций как субъектов экономической и иной предпринимательской деятельности, образуют видовой объект данных преступлений. Непосредственным объектом является сфера конкретных отношений, связанных с реализацией работниками всех юридических лиц, за исключением установленных в примечании к ст. 201 УК РФ, имеющих у них особых возможностей, прямо вытекающих из их служебного положения [8, с. 101].

Ряд преступлений, совершенных в сфере экономики, имеют не только основной непосредственный объект преступления, но и дополнительный объект – жизнь, здоровье человека, деловая репутация, деятельность государственных органов, отдельных должностных лиц, организаций и т. д. (ст. ст. 161, 162, 163, 169, 170, 179 УК РФ и др.) [9, с. 78].

Объективная сторона преступлений, в том числе и совершенных в сфере экономики, характеризуется следующими признаками: 1) общественно опасное деяние (действие либо бездействие); 2) общественно опасное последствие; 3) причинная связь между общественно опасным деянием и наступившими последствиями; 4) способ, время, место, обстановка, орудия и средства совершения преступления [2]. Большая часть преступлений, совершаемых в сфере экономики, совершаются путем активных действий. Лишь некоторые из них совершаются путем преступного бездействия: злостное уклонение от погашения кредиторской задолженности (ст. 177 УК РФ); невозвращение на территорию Российской Федерации культурных ценностей (ст. 190 УК РФ) и др.

Большинство преступлений в сфере экономики имеют материальный состав, то есть преступление считается оконченным после наступления предусмотренных в законе последствий. Среди них такие: кража (ст. 158 УК РФ), мошенничество (ст. 159 УК РФ), незаконное предпринимательство (ст. 171 УК РФ), незаконная банковская деятельность (ст. 172 УК РФ) и др. Существенным признаком хищения при совершении кражи, грабежа, разбоя и других преступлений, для которых характерно физическое изъятие имущества, является то, что данные преступления признаются оконченными с момента фактического изъятия имущества и наличия у виновного реальной возможности распорядиться им по своему усмотрению или пользоваться им. Исключением из общего положения о времени окончания хищения является разбой, который в соответствии с законодательной конструкцией его усеченного состава должен считаться оконченным преступлением уже с момента нападения, сопряженного с применением или угрозой применения насилия, опасного для жизни и здоровья потерпевшего, независимо от достижения виновным поставленной цели завладения чужим имуществом [4].

Способы совершения преступлений в сфере экономики являются весьма разнообразными. Мошенничество, ответственность за совершение которого установлена ст. 159 УК РФ, совершается путем обмана или злоупотребления доверием [4].

Насилие или угроза его применения при совершении некоторых видов преступлений в сфере экономики (п. «г» ч. 2 ст. 161, ст. 162, п. «в» ч. 2 ст. 163, п. «б» ч. 2 ст. 179 и др.) служит для облегчения достижения цели имущественного обогащения. Основная задача насилия заключается в устранении препятствий к его совершению. В одних случаях устранение препятствий совершается посредством упреждения возможного противодействия потерпевшего в процессе посягательства, в других – посредством подавления или преодоления уже начавшегося противодействия. Главное, чтобы противодействие потерпевшего было направлено на воспрепятствование завладению имуществом, а примененное к нему насилие имело целью устранить это противодействие для беспрепятственного захвата этого имущества [4]. Насилие, применяемое при совершении преступлений в сфере экономики, может быть опасным (ст. 162 УК РФ) и неопасным для жизни и здоровья в момент его причинения (п. «г» ч. 2 ст. 161 УК РФ и др.). Поскольку лишение жизни потерпевшего не охватывается составами преступлений в сфере экономики, совершенных с применением насилия или угрозы его применения, то убийство, совершенное в процессе, например, разбойного нападения, следует квалифицировать по совокупности п. «в» ч. 4 ст. 162 и п. «з» ч. 2 ст. 105 УК РФ [10].

Время, место, орудия и средства совершения преступлений в каждом конкретном случае являются обязательными либо факультативными признаками преступлений, совершаемых в сфере экономики. Однако они должны устанавливаться следствием наряду с иными обстоятельствами преступления [6].

Субъектом преступлений в сфере экономики является вменяемое физическое лицо, достигшее возраста уголовной ответственности, установленного определенной нормой закона, совершившее уголовное противоправное деяние в сфере экономики. В некоторых случаях (кража, грабеж, разбой, вымогательство, неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения, умышленно уничтожение или повреждение имущества при отягчающих обстоятельствах) ответственность за преступление, совершенное в сфере экономики, наступает по достижении 14-летнего возраста. Во всех остальных случаях ответственность наступает по достижении 16-летнего, а ряде случаев – 18-летнего возраста [6].

В некоторых случаях законодатель предусматривает ответственность лиц, обладающих наряду с общими, дополнительными признаками, типичными для некоторых субъектов преступлений в сфере экономики. Речь идет о специальных субъектах преступлений. Так, например, субъектом такого преступления, как воспрепятствование законной предпринимательской деятельности, предусмотренного ст. 169 УК РФ, является должностное лицо государственного органа, осуществляющее регистрацию субъектов предпринимательской деятельности. Ответственность за данное преступление наступает по достижении 18-летнего возраста, поскольку лица, не достигшие данного возраста, не имеют права обладать подобными полномочиями [6].

Специфика субъективной стороны преступлений в сфере экономики заключается в выраженном умышленном характере деяний. Так, большая часть преступлений

в сфере экономики совершается с прямым умыслом кража (ст. 158 УК РФ), грабеж (ст. 161 УК РФ), разбой (ст. 162 УК РФ), злоупотребление полномочиями (ст. 201 УК РФ) и др. Некоторые виды преступлений могут совершаться как с умыслом, так и по неосторожности (например, уничтожение или повреждение имущества ст. ст. 167, 168 УК РФ).

Мотив, под которым в теории уголовного права понимают внутренние побуждения лица, которыми оно руководствуется при совершении преступления, имеет значение при квалификации некоторых видов деяний [11]. Так, субъективная сторона регистрации незаконных сделок с землей (ст. 170 УК РФ) осложнена указанием на обязательную корыстную или иную личную заинтересованность. В большинстве случаев при совершении преступлений в сфере экономики преступники руководствуются корыстным мотивом, ставя перед собой цель материального обогащения [2].

Обобщая вышеизложенное, можно сделать вывод: объективные и субъективные характеристики состава данной группы преступлений имеют свою сложность, многогранность и специфику, обусловленную достаточно широким и подвижным, с точки зрения уголовно-правовой регламентации, кругом деяний. Обозначенное имеет не только теоретическое, но и практическое значение в процессе квалификации экономических преступлений и применения норм, устанавливающих ответственность за их совершение.

Список литературы:

1. Уголовный кодекс Российской Федерации (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 апреля 2014 года). – М. : Проспект, КноРус, 2014. – 224 с.
2. Уголовное право РФ : [учебник] / под ред. В.П. Кашелова. – М. : Былина, 1999. – 326 с.
3. Истомин А.Ф. Особенная часть уголовного права : [учебное пособие] / А.Ф. Истомин. – М. : Норма-Инфра. – М., 1998. – 251 с.
4. Уголовное право. Особенная часть : [учебник] / под ред. В.Н. Петрашева. – М., 1999. – 253 с.
5. Ежов Ю.А. Преступления в сфере предпринимательства: [учебное пособие] / Ю.А. Ежов. – М. : Маркетинг, 2001. – 189 с.
6. Курс уголовного права / под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комиссарова. – М. : Зерцало-М, 2002. – Т. 3 : Особенная часть. – 312 с.
7. Гаухман Л.Д. Преступления в сфере экономической деятельности / Л.Д. Гаухман, С.В. Максимов. – М., 1998. – 263 с.
8. Яни П.С. Экономические и служебные преступления / П.С. Яни. – М. : Интел-Синтез, 1997. – 234 с.
9. Бойцов А.И. Преступления против собственности / А.И. Бойцов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 313 с.
10. Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 27 декабря 2002 г. № 29 «О судебной практике по делам о краже, грабеже и разбое» // Бюллетень Верховного Суда РФ. – 2003. – № 2. – С. 4.
11. Волков Б.С. Мотивы преступлений (уголовно-правовое и социально-психологическое исследование) / Б.С. Волков. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 1982. – 211 с.

Скворцова О. В. Кримінально-правові аспекти характеристики злочинів у сфері економіки / О. В. Скворцова // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 171-176.

Досліджено норми російського кримінального кодексу, які регламентують відповідальність за злочини, вчинені у сфері економіки. Позначено загальні характеристики об'єктивних і суб'єктивних ознак складів цієї групи діянь, виходячи з особливостей положень національного законодавства.

Ключові слова: економічні злочини, склад злочину, регламентація норм кримінального законодавства, злочини в сфері економіки, підстава кримінальної відповідальності.

**CRIMINAL AND LEGAL ASPECTS OF DESCRIPTION OF CRIMES
IN THE SPHERE OF ECONOMICS**

*Skvortsova O. V.
Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

The article indicates the mobility of social and economic factors in the state, necessitating to fill the gaps of the criminal law and to expand the scope of criminal and legal regulation of relations in the sphere of economics. The groups of offenses have been allocated that are regulated by the legislator as economic ones. The author defines the correlation between the specific rules regulation, providing the responsibility for these actions in the current legislation, and their application in practice.

Taking into account the provisions of the Criminal Code, designating corpus delicti as the sole ground of criminal liability, the author of the article investigated the general objective and subjective symptoms of components typical for economic crimes.

The analysis was made of the generic, aspectual, and immediate objects of crimes against property in the sphere of economic activity, crimes against the interests of service in commercial and other organizations. Compulsory and optional features of the objective side of crimes in the sphere of economics were investigated, as well as general and special features of the subject of this group of offenses, the specificity of the subjective side.

Conclusion was made that the objective and subjective characteristics of this group of crimes have their complexity, versatility and specificity caused by a wide and mobile group of acts, in terms of criminal law regulations. This problem has not only theoretical but also practical value in the process of qualification of economic crimes and application of the regulations determining the responsibility for these acts.

Key words: economic crime, corpus delicti, rules regulation of criminal law, crimes in sphere of economics, ground of criminal liability.

ВИКТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Соляной А. В.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

В научной статье «Виктимологический аспект преступлений» рассматривается весьма важный вопрос предупреждения преступлений, дается понятие «виктимологии» и определяются основные типы жертв преступлений.

Ключевые слова: виктимология, жертва, уголовное право, криминология, типы жертв.

В связи с масштабностью и общественно-опасным характером наносимого вреда преступления создают реальную угрозу устойчивому развитию общества в Российской Федерации. Общественная опасность преступлений определяется их последствиями, которые выступают в качестве квалифицирующего признака. При этом причинная связь между деянием и последствиями обычно не осложнена вмешательством различного рода объективно неблагоприятных факторов, тогда как действия виновного прямо влияют на наступление опасных последствий. Поэтому предупреждение общественно опасных последствий должно быть связано с расширением сферы необходимого элемента объективной стороны состава преступления, конструированием и законодательным закреплением самого состава, то есть криминализацией деяния.

Для повышения эффективности борьбы с преступностью, в частности для предупреждения преступлений, наряду с изучением личности преступника, причин и условий, способствующих совершению преступлений, необходимо также детальное исследование личности потерпевшего (жертвы преступления) и всех тех обстоятельств, в силу которых эта личность стала таковой.

Основное понятие виктимологии – жертва (лат. *victima*, англ. *victim*, франц. *victim*). Жертва – постоянный, неизбежный элемент, следствие проявления природных, социальных, технологических процессов. Виктимология описывает свойства жертвы социально опасного девиантного поведения, ее место в механизме преступного поведения и взаимосвязи с социальными институтами и процессами, проистекающими в обществе.

Наряду с общеприменимым в криминологии термином «жертва», криминальная виктимология оперирует обозначающим непосредственную жертву преступления термином «потерпевший», независимо от того, признается ли лицо, пострадавшее от преступления, потерпевшим или нет. Жертвы, поведение которых столь негативно, что исключает возможность их процессуального признания потерпевшими, для вик-

тимологии представляют особый интерес, так как вносят в механизм преступления, как правило, наиболее весомый вклад. Таким образом, виктимологию интересует не формально-логическое понятие потерпевшего, а его роль¹.

Нельзя не отметить, что особое значение для характеристики жертв преступлений имеет такое специфичное понятие виктимологии, как «виктимность». Термин «виктимность» введен в научный оборот Л. В. Франком и представляет собой способность человека в силу ряда духовных, физических, социальных качеств, при определенных объективных обстоятельствах становится «мишенью» для преступных посягательств. При этом риск стать жертвой преступления распределяется среди населения неравномерно. Существует несколько видов индивидуальной виктимности: возрастная виктимность, виктимность-патология, виктимогенная деформация личности и стрессовая виктимность.

Д.В. Ривман, исходя из характера и степени выраженности личностных качеств, определяющих индивидуальную виктимную предрасположенность, выделил несколько типов жертв.

1. Универсальный (универсально-виктимный) тип.

К этому типу относятся лица, обладающие явно выраженными личностными чертами, определяющими их высокую потенциальную уязвимость в отношении различных видов преступлений. Это обладатели виктимных предрасположений, реализация которых возможна при различных преступлениях. Жертвы этого типа могут характеризоваться как типичной для них активностью виктимного поведения, так и пассивностью.

2. Избирательный (избирательно-виктимный) тип.

К этому типу относятся личности, обладающие высокой уязвимостью в отношении определенных видов преступлений. Виктимная предрасположенность может обуславливаться типичными формами поведения в сочетании с характером конфликтных ситуаций.

3. Ситуативный (ситуативно-виктимный) тип.

Потерпевшие этого типа обладают средней потенциальной виктимностью и оказываются жертвами преимущественно в результате стечения ситуативных факторов, опасность которых для них оказалась непреодолимой.

4. Случайный (случайно-виктимный) тип.

Жертвы этого типа случайно оказываются таковыми в результате случайного стечения обстоятельств (например, в ДТП).

5. Профессиональный (профессионально-виктимный) тип.

Виктимность жертв этого типа связана с их профессиональной занятостью².

Виктимологическое предупреждение преступлений носит не абстрактный характер, а выглядит в виде определенной системы. Причем принципы построения и функционирования этой системы имеют вполне конкретную теоретическую и практическую направленность³.

---

¹Криминальная виктимология / Д.В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – С. 8.

²Криминальная виктимология / Д.В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – С. 43–44.

³Алексеев А.И. Криминология : [курс лекций] / А.И. Алексеев. – М., 1998. – С. 73.

Осуществление виктимологического предупреждения преступлений в строгом соответствии с принципами законности, комплексности и социальной справедливости позволит значительно расширить профилактические возможности субъектов предупредительной деятельности и сформировать механизм комплексного воздействия на сложившуюся ситуацию, учитывающий особенности взаимовлияния и взаимоотношений жертвы и преступника в процессе совершения преступления.

Общественная опасность преступлений определяется их последствиями, которые выступают в качестве квалифицирующего признака. При этом причинная связь между деянием и последствиями обычно не осложнена вмешательством различного рода объективно неблагоприятных факторов, тогда как действия виновного прямо влияют на наступление опасных последствий. Поэтому предупреждение общественно опасных последствий должно быть связано с расширением сферы необходимого элемента объективной стороны состава преступления, конструированием и законодательным закреплением самого состава, то есть криминализацией деяния.

Список литературы:

1. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступлений / Ю.М. Антонян. – М. : Академия МВД СССР, 1973. – 264 с.
2. Берковиц Л.Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л.Л. Берковиц. – СПб. : Еврознак, 2001. – 312 с.
3. Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С.В. Бородин. – М. : Наука, 1990. – 217 с.
4. Квашис В.Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений / В.Е. Квашис. – М. : Нота, 1999. – 191 с.
5. Ривман Д.В. Виктимология / Д.В. Ривман, В.С. Устинов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2000. – 217 с.

Соляной А.В. Виктимологічний аспект злочинів / А.В. Соляной // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 177-179.

У науковій статті «Віктимологічний аспект злочинів» розглядається вельми важливе питання попередження злочинів, дається поняття «віктимології» й визначаються основні типи жертв злочинів.

Ключові слова: віктимологія, жертва, кримінальне право, кримінологія, типи жертв.

VICTIMOLOGIC ASPECT OF CRIMES

*Solyanoi A. V.
Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

In a scientific article “Victimology aspect of crimes” input a word of a very important question of the prevention of crimes, given the concept of “victimology” and discusses the main types of crime victims.

Key words: victimology, victim, criminal law, criminology, types of victims.

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

УДК 343.9

КРИМИНАЛИСТИКА: ОБЪЕКТИВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ВОЗНИКНОВЕНИЯ, СООТНОШЕНИЕ ЕЕ ОБЪЕКТА И ПРЕДМЕТА

Бирюков В. В.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

Бирюкова Т. П.

*Крымский государственный медицинский университет имени С. И. Георгиевского,
г. Симферополь*

В статье рассматриваются проблемные вопросы теории криминалистики. Аргументируется необходимость выделения основного и сопутствующих объектов. Рассмотрено соотношение объекта и предмета. Показана роль практики расследования на становление и развитие науки криминалистики.

Ключевые слова: криминалистика, объекты, предмет, познание, практика расследования, истина.

*Сведущие смелее несведущих и даже смелее,
чем сами были до того, как обучились*
Платон

Приступая к рассмотрению проблем, охватываемых предметом нашей работы, заметим, что, несмотря на достаточно высокий уровень развития криминалистики, некоторые важные вопросы ее общей теории еще нельзя считать в полной мере разрешенными и, соответственно, представленными в легком для ее восприятия виде. При этом именно от четкого и ясного понимания основных положений общей теории науки во многом зависит уяснение ее цели и места в системе научных знаний, в решении задач, стоящих перед обществом, а также осмыслении восприятия других составляющих науки и дисциплины. Криминалистика, как и любая другая наука, постоянно совершенствуется, развиваясь от частного к общему и наоборот. Еще в 80-х годах XX века А.Н. Васильев и Н.П. Яблоков, говоря о развитии криминалистики, отмечали, что эта наука динамична по своей природе, поскольку она находится под плодотворным воздействием развивающейся практики [1, с. 7]. Активное совершенствование и развитие ее отдельных направлений, частных теорий и других составляющих системы, происходящее в послед-

ние годы, создает объективные предпосылки для совершенствования общего, то есть основ ее теории. Это звенья одного открытого процесса, развивающегося по спирали. В любой объективно существующей системе все элементы взаимосвязаны, как общее влияет на все составляющие части, так и каждая конкретная его составляющая влияет в свою очередь на целостный образ и свойства общего, частью которого она является. Качественные изменения знаний, а соответственно, и инструментария воздействия на одну из составляющих общего объекта познания науки, практически создают условия необходимости корректировки и уточнения знаний и инструментария других его составляющих.

Существенное значение для развития науки, как и любой деятельности, имеет выделение ее объекта и предмета, их разграничение и определение роли в развитии самой науки и тех явлений объективной действительности, на познание и совершенствование которых она направлена. Этому в значительной мере способствует уяснение предпосылок возникновения науки, которые непосредственно связаны с задачами, поставленными перед ней обществом.

Говорить о предпосылках возникновения криминалистики, как, впрочем, и других наук, по нашему глубокому убеждению, целесообразно с разрешения двух простых взаимосвязанных вопросов: для чего нужны знания, накопленные этой наукой, и какое значение в конкретном направлении профессиональной деятельности, а также в обществе в целом они имеют.

Следует помнить, что появление и развитие любой отрасли знаний в обществе обусловлено потребностями практики. К.А. Тимирязев небезосновательно указывал: «Подлинная наука возникает из насущных практических потребностей» [2, с. 66]. Сами по себе в природе научные знания не существуют и не даются нам свыше, они являются результатом познания и осмысления познанного человеком, продуктом его разума. Подлинные научные знания возникают из жизни, а их рост и, соответственно, развитие направлены на совершенствование уровня жизни и повышение благосостояния человека – инициатора и создателя научных знаний. Такие теория и практика тесно взаимосвязаны и взаимообусловлены, их нельзя изолировать друг от друга и рассматривать отдельно. К.Д. Ушинский подчеркивал: «Теория не может отказаться от действительности. Пустая, ни на чем не основанная теория оказывается такой же никуда не пригодной вещью, как факт или опыт, из которого нельзя вывести никакой мысли, которому не предшествует и за которым не следует идея» [3].

Каждая наука занимает особое место в системе знаний и призвана совершенствовать определенное направление жизнедеятельности человека. Одним из направлений этой деятельности является борьба с преступностью, основу которой составляет расследование конкретных преступлений.

Деятельность по расследованию преступлений берет свое начало с момента появления права, с того времени, когда определенные деяния человека были выделены законодателем как преступные, опасные для общества в целом или отдельных его представителей. И хотя законотворчество и раскрытие преступлений всегда шли рядом, юридические нормы возникли значительно раньше, чем деятельность по установлению объективной истины получила научное обоснование

и превратилась в науку о расследовании преступлений. Прошло много тысячелетий, связанных с сомнительными и жестокими методиками и технологиями, далеко не всегда обеспечивающими получение достоверных сведений, тысячелетий судебных расправ и ошибок, прежде чем человечество пришло к выводу о необходимости использования для установления истины относительно расследуемого преступления научно обоснованных, законных методов. А то положение, что уголовно-правовые нормы только создают условия для юридической оценки события, мало влияя на объективность расследования, подтверждают многочисленные факты их применения в «докриминалистический период» для оценки информации, получаемой из сомнительных источников, методами, не обеспечивающими ее достоверность. А.Н. Трегубов, говоря об уголовной технике (термин, который он использовал вместо термина «криминалистика») указывал: «Ее цель – оказывать деятельную помощь правосудию в раскрытии истины и обеспечивать ее от всегда возможных, роковых ошибок, способствуя в равной мере как изобличению действительно виновных, так и выяснению невиновности неправильно заподозренного лица» [4, с. 15].

Установление истины относительно расследуемого события в большей степени опирается не на юридические нормы, а на результаты применения знаний естественных, общественных и точных наук, на методы, обеспечивающие получение достоверной информации, в основу которых положены познанные человеком законы и закономерности природы и общества, существующие объективно вне его сознания. При этом полученная с их помощью информация должна быть оформленной в соответствии с требованиями уголовно-процессуального закона, только в таком виде она будет допустимой для использования в доказывании. Ни правовые нормы, ни знания других наук в чистом виде не могли и не могут в полной мере отвечать указанным требованиям. Таким образом, сама жизнь и потребности общества предопределили необходимость появления в системе юридических знаний науки, призванной обеспечивать приемами, методами, методиками, технологиями и рекомендациями деятельность по расследованию преступлений. Для названия указанной науки Г. Гросс, которого по праву считают ее «отцом», предложил термин «криминалистика», определив ее как науку о расследовании преступлений.

Развитие науки, системность изложения знаний и эффективность разрабатываемого инструментария в значительной степени зависят от того, насколько верно и полно определены ее объект и предмет. Говоря об объекте криминалистики, С.В. Лаврухин и Е.С. Комягина отмечают: «Криминалистика, судя по постоянной дискуссии об объектах и предмете, относится к разряду наук, формирование которых еще не завершено» [5, с. 10]. Полагаем, что авторы правильно заметили такой пробел в общей теории криминалистики. Добавим, что развязка задачи, связанной с определением объекта криминалистики, только положительно может сказаться также на развитии общей теории криминалистики и на развитии всех составляющих элементов системы этой науки. Однако было бы некорректно утверждать, что наука самостоятельно определяет свой объект. В первую очередь потребности общества в познании и воздействии на определенные объек-

ты инициируют появление той или иной науки. Наука нужна человеку только в той степени, в которой она способствует разрешению его практических задач. Общим для всех объектов можно считать то, что все они представляют собой устойчивое образование действительности. В качестве объектов познания наук выступают объекты материального мира и события, а также знания о таковых. Следует проводить разграничение между объектами науки и объектами деятельности. Объект науки, как правило, шире. Все объекты можно классифицировать на две большие группы: материальные и идеальные. Мир материальных объектов достаточно разнообразен, как разнообразны и явления. Любое же явление представляет собой не что иное, как взаимодействие материальных объектов. И события, и непосредственно материальные объекты могут выступать в качестве объекта познания наук. Знания же об объектах являются результатом познания, они искусственно создаются человеком для решения практических и научных задач. Благодаря развитию знаний значительная часть явлений, происходящих в материальном мире, в той или иной мере инициируется и управляется человеком. При этом одни и те же объекты нередко выступают в качестве объектов познания разных наук. Наверное, нет ни одной науки, решение задач которой становилось бы возможным, лишь основываясь на познании одного объекта. Знания добываются только с помощью знаний, причем для глубокого познания определенных свойств объекта одной наукой часто привлекаются знания других. Так совершенствуется ее инструментарий. Необходимость подобного «сотрудничества» ставит перед конкретной наукой задачу постоянного мониторинга достижений всех научных направлений, соответственно, их знания также выступают в качестве объекта ее познания. Сказанное дает основания считать, что объект науки далеко не всегда ограничивается объектами действительности, воздействовать на которые она призвана. Зачастую в качестве инструмента познания одна наука использует знания других наук. В связи с этим целесообразно выделять основной и дополнительные (попутные) объекты науки. В качестве основных объектов наук выступают те виды деятельности, процессы или материальные объекты, совершенствовать, управлять или воздействовать на которые они призваны. Задача науки заключается не столько в потребности познания определенных объектов и объяснении явлений, сколько в том, чтобы использовать эти знания для адекватного воздействия на них, для преобразования действительности.

Неверное, не составит труда прийти к выводу, что основным объектом, на борьбу с которым направлены знания криминалистики, является преступление (преступная деятельность). Она же выступает в качестве основного объекта познания криминалистики. И это вполне логично. Для того чтобы бороться с чем-либо или с кем-либо, воздействовать или противостоять какому-либо объекту или явлению, его надо знать. Р.С. Белкин и А.И. Винберг отмечают: «Криминалистика разрабатывает средства, приемы и рекомендации по раскрытию, расследованию и предотвращению преступлений на основе научного познания процессов, связанных с совершением преступлений» [6, с. 22]. И чем полнее и достовернее будут наши знания о преступлениях, тем более совершенные методы и технологии для этого будут разработаны и использованы, тем эффективнее будет борьба. При этом сле-

дует отметить, что преступление, наряду с криминалистикой, выступает в качестве объекта познания целого ряда наук криминально-правовой направленности: уголовного права, оперативно-розыскной деятельности, криминологии и других. Это обусловлено общей целью, стоящей перед этими науками, – обеспечение знаниями деятельности по борьбе с преступностью. Однако, несмотря на то, что указанные науки имеют в качестве основного объекта познания преступление, их предмет отличается. Предметная область знаний об объекте ограничивается практической потребностью и целесообразностью познания тех свойств и установления тех закономерностей, которые могут быть использованы для решения задач, поставленных обществом перед конкретной наукой. Исходя же из того, что такие задачи у каждой науки разные, предметная область познания (соответственно, и инструментарий) у них будут в определенной степени отличаться. В упрощенном виде предмет можно представить как одну из граней объекта познания, определенную совокупность его свойств и закономерностей его функционирования.

Потребность в изучении преступления криминалистикой продиктована ее главной задачей – обеспечивать расследование преступлений инструментарием, создающим условия его эффективного познания и противодействия. И эту задачу невозможно разрешить без целенаправленного кропотливого изучения самого объекта. Именно целенаправленное изучение преступления, свойств причастных к этому явлению объектов, а также установление их закономерных проявлений создает условия для разрешения комплекса задач, стоящих перед криминалистикой. Познание указанных свойств преступления и причастных к нему объектов, их повторяющихся устойчивых изменений в определенных ситуациях позволяет выявлять закономерные связи между событием и его последствиями. Они же выступают в качестве одного из составляющих предмета криминалистики. Базируясь на результатах познания этих свойств и установленных закономерных связях, в первую очередь между событием (фактом взаимодействия) и его последствиями, наука разрабатывает соответствующий инструментарий для эффективной работы по расследованию преступлений, восстановлению общей картины события, а также роли каждого его участника.

Преступная деятельность человека, как и любая другая, не стоит на месте и не изолируется от достижений научно-технического прогресса. Как свидетельствует практика, новые знания и технологии часто используются преступниками для совершенствования способов совершения преступлений и пользования полученными от этого благами. Такое положение требует от криминалистики осуществления мониторинга применения научных достижений в практике борьбы с преступностью, постоянного их совершенствования. В противном случае разрабатываемый инструментарий будет неэффективным, не будет отвечать потребностям практики. Необходимость изучения практики расследования инициирует дополнение основного объекта познания криминалистики – преступления (преступной деятельности), деятельностью по расследованию преступлений. Таким образом, криминалистика имеет двойной объект познания, охватывающий два взаимосвязанных вида деятельности человека. Основным же источником знаний и о преступлениях, и о деятельности по их расследованию выступает практика расследования.

Как было отмечено, эффективность борьбы с преступностью в значительной мере зависит от инструментария, который для этого применяется. И хотя методики и технологии, предназначенные для познания объекта криминалистики, в значительной степени зависят от знания его свойств и выявленных закономерностей, они не могут разрабатываться без учета общего уровня развития научной мысли в обществе, состояния законодательства и достижений технического прогресса. Именно комплексный подход в разработке инструментария непосредственно влияет на его эффективность. Разумеется, криминалистика не может игнорировать достижения других наук, соответственно, они также частично выступают в качестве объектов ее познания. Таким образом, в качестве дополнительного объекта познания криминалистики выступают знания и достижения других наук, а также юридические нормы.

В качестве критерия размежевания основного и дополнительного объектов криминалистики целесообразно использовать практическое значение знаний о них. Основываясь на сказанном, полагаем, что основным объектом криминалистики целесообразно считать тот, знания о котором используются в качестве инструментария не только для его познания, но и для воздействия на него. Дополнительными являются объекты, знания которых используются в качестве инструментария для познания и воздействия на основной объект. Инструментария для воздействия на дополнительные объекты криминалистика не разрабатывает – это задачи других наук.

Рассмотренный материал дает основания для следующих выводов:

– криминалистика – наука о расследовании преступлений. Ее появление было вызвано объективной необходимостью научного осмысления получения достоверной информации о преступлении и его участниках законными методами. В основе этих методов лежат знания естественных, общественных и точных наук;

– в качестве основного объекта криминалистики выступают преступления и деятельность по их расследованию, в качестве дополнительного – знания и достижения других наук;

– предмет криминалистики представляет составляющая часть объекта, знания о которой создают условия раскрытия преступлений, установления объективной истины в процессе ретроспективного познания, протекающего в рамках уголовного процессуального законодательства страны.

Список литературы:

1. Васильев А.Н. Предмет, система и теоретические основы криминалистики / А.Н. Васильев, Н.П. Яблоков. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1984. – 144 с.
2. Тимирязев К.А. Сочинения : в т. 5 / К.А. Тимирязев. – М. : Сельхозгиз, 1938– . – Т. 5. – 1938. – 508 с.
3. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы / К.Д. Ушинский // Сын Отечества. – 1858. – № 2.
4. Трегубов С.Н. Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений : [практ. руководство для судебных деятелей] / С.Н. Трегубов. – Петроград, 1915. – 150 с.
5. Лаврухин С.В. Объекты и предмет криминалистики : [монография] / С.В. Лаврухин, Ю.С. Комягина. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 472 с.
6. Белкин Р.С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р.С. Белкин, А.И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1973. – 264 с.

Бірюков В. В., Бірюкова Т. П. Криміналістика: об'єктивна необхідність виникнення, співвідношення її об'єкта та предмета / В. В. Бірюков, Т. П. Бірюкова // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 180-186.

У статті розглядаються проблемні питання теорії криміналістики. Аргументується необхідність виділення основного й супутніх об'єктів. Розглянуто співвідношення об'єкта та предмета. Показана роль практики розслідування на становлення й розвиток науки криміналістики.

Ключові слова: криміналістика, об'єкти, предмет, пізнання, практика розслідування, істина.

**CRIMINALISTICS: OBJECTIVE NECESSITY, OCCURRENCE,
CORRELATION OF ITS OBJECT AND SUBJECT**

Biriukov V. V.

*Taurida National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol*

Biriukova T. P.

*Crimea State Medical University named after S. I. Georgievskiy,
Simferopol*

The article deals with the problematic issues of the theory of criminology. Argues the need for basic and auxiliary facilities. Correlation of object and subject. The role of the practice of investigation on the formation and development of the science of criminology.

Key words: criminalistics, objects, object, knowledge, practice investigation, truth.

СОВРЕМЕННЫЕ СРЕДСТВА ПРАВОВОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Гармаев Ю. П.

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
г. Симферополь*

В статье дается оценка современному состоянию прикладных исследований в области криминалистической профилактики (криминалистической превенции). В то же время констатируется, что в отечественном уголовном судопроизводстве в настоящее время крайне редко используются средства правового просвещения населения, зарекомендовавшие себя в других сферах деятельности. В контексте Основ государственной политики Российской Федерации в сфере развития правовой грамотности и правосознания граждан, утвержденных Президентом Российской Федерации 4 мая 2011 г., рассматриваются перспективы формирования и внедрения криминалистических прикладных профилактических разработок, в том числе с применением современных информационных и интернет-технологий.

Ключевые слова: криминалистическая профилактика, криминалистическая превенция, правовое просвещение, доступность информации, информационные технологии, интернет-технологии, особый порядок, предусмотренный главой 40 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации, защита свидетелей, права подозреваемого, обвиняемого.

Криминалистика и криминалисты всегда уделяли должное внимание теоретическим основам профилактики преступлений. В.В. Вандышев отмечал: «Роль и значение криминалистического учения о профилактике определяются его содержанием и местом в системе криминалистики. Назначение рассматриваемого учения – в формировании теоретических начал, которые могли бы служить исходной базой для разработки конкретных вопросов выявления и установления причин и условий, способствующих совершению и сокрытию правонарушений, и их профилактики с помощью криминалистической техники, тактики и методики» [1]. Дискутируя по поводу границ предмета криминалистической профилактики, советские ученые то сужали его до «научно-технических и оперативно-тактических приемов и средств, направленных на выявление, исследование и устранение причин и условий, способствующих преступлениям, а также на предупреждение готовящихся и пресечение начавшихся преступлений» [2], то расширяли до «всех методов предупреждения преступлений, включая методы воспитания, применяемые в уголовном судопроизводстве» [3].

Можно долго анализировать теорию и методологию проблемы. Однако прикладные и практически востребованные разработки по криминалистической профилактике по-прежнему являются редкими. И.И. Иванов в своей докторской диссертации, посвященной криминалистической превенции, отмечал: «В последнее десятилетие интерес ученых к совершенствованию науковедческих и прикладных основ криминалистической профилактики преступлений снизился. Методологическое обеспече-

ние следственной профилактики уже давно не отвечает сегодняшним реалиям. 67% опрошенных нами следователей показали, что изучение криминалистических работ, посвященных вопросам предупреждения преступлений, редко способствовало эффективному ее осуществлению на практике, а 20% отметили бесполезность таких пособий» [4].

Нетрудно заметить, что до настоящего времени в отечественном уголовном судопроизводстве крайне редко используются средства правового просвещения населения, зарекомендовавшие себя в других сферах деятельности: антитеррористической, антикоррупционной, а также в здравоохранении, юридическом образовании, банковской деятельности, налогообложении и так далее.

Речь идет, в частности, о разнообразных печатных и электронных памятках, пособиях, плакатах, буклетах, электронных приложениях, презентациях и прочем, в которых в краткой, наглядной и доступной для широких слоев населения форме излагаются основные требования действующего законодательства, а также вытекающие из них советы гражданам, вновь вступающим в правоотношения, находящимся в группе риска совершения противоправных действий или, наоборот, рискующим стать жертвами посягательств (виктимологическая профилактика).

Между тем спрос на такую научно-популярную продукцию предварительно оценивается нами как чрезвычайно высокий. Основными адресатами прикладных разработок в рамках правового просвещения должны быть обычные люди (а не законодатели, ученые, следователи и судьи) со своими особенностями восприятия информации, сильно ограниченные во времени, с разным, далеко не всегда юридическим, образованием, способностями к самообразованию, познавательной деятельности вообще. На этот вектор развития прикладных исследований нас настраивает и законодатель. В Основах государственной политики Российской Федерации (далее – РФ) в сфере развития правовой грамотности и правосознания граждан, утвержденных Президентом Российской Федерации 4 мая 2011 г., в качестве фактора, влияющего на формирование правовой культуры и позитивного типа правосознания и поведения, названо распространение и использование *доступных для восприятия* информационных материалов (выделено нами – Ю. Г.), формирующих правовую грамотность и правосознание населения, в печатном, электронном, аудиовизуальном и ином виде, а также с помощью средств массовой информации (пп. 3 п. 12). Вправе ли криминалистика как априори прикладная наука и учебная дисциплина оставаться в стороне от этого вектора развития? Полагаем, что не только не может, но и должна быть даже в авангарде столь нужного обществу и государству прикладного направления.

Заметим, что предложения о внедрении продукции юридического профиля с подобными характеристиками уже озвучивались. Например, С.И. Герасимов предлагает разработать подробный классификатор популярных, рассчитанных на широкий круг читателей, изданий по правовой тематике, удовлетворяющий потребности в правовой информации различных социальных групп населения применительно к многообразным ситуациям реализации субъективных прав, исполнения обязанностей, правоприменения и правоохраны. Автор указывает на необходимость «подготовки сводного плана издания и распространения серий (циклов) брошюр, буклетов, плакатов правовой тематики <...>, ориентированных на массового читателя» [5].

Таким образом, прикладные юридические рекомендации, помимо традиционных изданий (типа пособий, руководств для следователей, дознавателей и подобного), должны излагаться еще и в краткой, доступной для широких слоев населения форме. Однако если говорить об использовании подобного рода просветительской продукции в уголовном судопроизводстве, в рамках производства допросов и других следственных действий, то, как уже упоминалось, наука и практика здесь не демонстрируют высоких достижений. Ни в изданиях, посвященных тактике допроса и других следственных действий, ни в методиках расследования отдельных видов и групп преступлений нет научных положений и прикладных разработок подобного рода.

Учитывая наличие опыта работы следователем отметим, что мы с коллегами робко пытались составлять для дел, находящихся в нашем производстве, некие не предусмотренные законом документы типа протоколов разъяснения подозреваемому (обвиняемому) прав, в частности при задержании, аресте, выполнении требований ст. ст. 217–218 Уголовно-процессуального кодекса РФ (далее – УПК РФ), памяток по проведению (участию в проведении) следственных действий и прочего. Применение этих документов, то есть ознакомление с ними лиц до начала допроса, разъяснение их содержания и подписание участвующими демонстрировало (и демонстрирует) высокую эффективность. Судьи и ранее, и сейчас в целом довольно благосклонно относятся к их наличию в материалах дела, поступающего к ним для рассмотрения, обоснованно полагая, что такая форма фиксации юридического факта разъяснения гражданам их прав законом не запрещается, является вполне допустимой и, безусловно, полезной, несмотря на то, что речь идет о непроцессуальных документах. Причем их тексты составляются в основном либо самими следователями, либо представителями их руководства, а порой вообще неизвестно кем, поскольку эти многократно скопированные (сканированные) листы распространяются широко и зачастую стихийно, «кочуя» из одного правоохранительного подразделения в другое. Порой в них обнаруживаются многочисленные ошибки, сложность, избыточность содержания, слишком мелкий текст и прочие недостатки.

В рамках специального исследования, посвященного использованию на предварительном следствии норм об особом порядке, предусмотренном главой 40 УПК РФ, изучив пожелания правоприменителей, мы в соавторстве с Е.И. Поповой составили краткое руководство для следователя и приложили к нему документы в электронном виде: памятку подозреваемому (обвиняемому), бланк протокола разъяснения ему его прав и преимуществ, предусмотренных главой 40 УПК РФ и другими взаимосвязанными нормами уголовного и уголовно-процессуального права. Подобный бланк протокола был составлен и для потерпевшего [6].

Приведем краткие выдержки из этого руководства.

«Уважаемый коллега (следователь)! <...> Основная суть Руководства и прилагаемых документов в том, что при соблюдении ряда рассмотренных требований можно уже с момента возбуждения уголовного дела применять законные и этически допустимые тактические приемы с целью достижения разумного компромисса со стороны защиты на основе норм, закрепленных в главе 40 УПК РФ. Для этого следует учесть следующее:

1. Несмотря на то, что нормы главы 40 УПК РФ формально не регулируют правоотношения на досудебных стадиях до выполнения требований ч. 5 ст. 217 УПК РФ, вы, при неукоснительном соблюдении принципов уголовного судопроизводства, можете прогнозировать, планировать и использовать как прямо указанные в законе, так и производные (тактические) преимущества, которые представляют сторонам нормы об особом порядке. Эти преимущества и изложены в Памятке подозреваемому, обвиняемому.

2. Имеет смысл использовать прилагаемую Памятку для подозреваемого, обвиняемого в любой момент предварительного расследования, однако лишь тогда, когда: а) имеются предусмотренные в законе основания для возможного будущего применения норм главы 40 УПК РФ; б) вы обоснованно убеждены в хорошей судебной перспективе по делу, в том, что сторона обвинения действительно располагает (или в ближайшее время гарантированно будет располагать) всей полнотой допустимых доказательств виновности лица в совершении преступления, в связи с чем некоторые или все акты противодействия уголовному преследованию и судебному разбирательству бессмысленны.

3. Каждый следователь, дознаватель должен вовремя обнаружить и преодолеть в самом себе негативные, не основанные на законе и низменные по своей сути факторы заинтересованности в рассмотрении уголовного дела судом в особом порядке. К таким факторам может относиться заинтересованность в укрытии нарушений закона, неполноты, необъективности расследования, недоказанности обвинения при согласии обвиняемого с ним (если таковое допущено). Эти негативные факторы не только аморальны, но в определенных случаях указывают на признаки служебного преступления. <...>

8. Категорически недопустимы какие-либо гарантии принятия судом того или иного решения (вида и размера наказания и тому подобного). Такого рода заверения будут грубым нарушением одного из основополагающих принципов уголовного судопроизводства – принципа осуществления правосудия только судом (ст. 8 УПК РФ)».

Надемся, что изложенные выдержки дают представление о том, что содержание руководства может быть полезным для следователя как профессионального участника процесса. Однако для непрофессиональных его участников это польза, как нам представляется, еще выше. Приведем краткую выдержку из текста Памятки для подозреваемого (обвиняемого) об особенностях рассмотрения уголовного дела судом в том же особом порядке.

«<...> Вы как подозреваемый либо обвиняемый в случае, если намерены по окончании предварительного расследования ходатайствовать об особом порядке (глава 40 УПК РФ), в соответствии с УПК РФ можете рассчитывать на следующие предоставленные Вам законом преимущества:

1. Максимальный срок или размер наиболее строгого вида наказания для Вас не может превышать более 2/3 максимального срока или размера наиболее строго вида наказания, предусмотренного санкцией соответствующей статьи УК РФ (ч. 5 ст. 62 УК РФ, ч. 7 ст. 316 УПК РФ).

2. Вы освобождаетесь от уплаты процессуальных издержек (ч. 10 ст. 316 УПК РФ).

2.1. К процессуальным издержкам, согласно ч. 2 ст. 131 УПК РФ, относятся <...>».

Данное руководство, памятки и «протоколы разъяснения прав» были апробированы в 3 субъектах РФ среди следователей и дознавателей органов внутренних дел. Они в свою очередь использовали эти просветительские материалы в многочисленных ежедневных допросах и других следственных действиях по находящимся в их производстве уголовным делам. Результаты анкетирования практических работников показали, что почти все они (96%) активно поддерживают широкое внедрение этих документов. Многие высказывали мнение, что подобные тексты в рамках правового просвещения нужно составлять, распространять и среди других участников процесса, в различных типовых следственных и судебных ситуациях.

Применяя методы научного прогнозирования, не трудно предположить, что подобные памятки могут быть разработаны и применены, например, для таких лиц и в следующих случаях:

- для подозреваемого (обвиняемого) – об особенностях рассмотрения уголовного дела судом в особом порядке, предусмотренном главой 40.1 УПК РФ (на их необходимость особенно часто указывали в своих анкетах следователи);
- для потерпевшего – об особенностях защиты его права на гражданский иск в уголовном деле, об иных эффективных средствах восстановления его нарушенных прав;
- для свидетеля – об особенностях применения в отношении него мер государственной защиты в случаях, предусмотренных законом.

Также эффективными будут десятки других памяток, как говорится, на всякие случаи жизни.

Таким образом, имеем глубокое убеждение, что все науки антикриминального цикла, и прежде всего криминалистика, должны сами двигаться навстречу своему «конечному потребителю», разрабатывая и внедряя «продукцию» в различных вариантах в зависимости не от сложившихся внутринаучных традиций, а от тенденций «потребления», характеристики типичного конечного потребителя [7]. Наука должна активнее работать не только в интересах традиционных «потребителей» ее продукции: профессиональных участников процесса, законодателей и разработчиков законопроектов, самих ученых (от студента-исследователя до профессора). Следует активизировать работу в интересах других, так называемых «нетрадиционных», субъектов, «конечных потребителей» научных положений и рекомендаций. Это могут и должны быть такие лица:

- подозреваемые, обвиняемые, привлекаемые к другой юридической ответственности (административной, дисциплинарной и прочей), исходя из тенденции использования криминалистических знаний в других видах судопроизводства [8];
- потерпевшие от преступлений, пострадавшие от иных правонарушений, а также те, кто потенциально могут стать и теми, и другими;
- свидетели и другие непрофессиональные участники уголовного судопроизводства;
- родители и родственники обвиняемых;
- педагоги, учителя, тренеры спортивных секций, руководители кружков по интересам, другие взрослые, занимающиеся воспитанием несовершеннолетних, и многие другие лица.

Таким образом, в настоящее время особо востребованы краткие прикладные рекомендации в виде памяток, пособий, бланков «протоколов об ознакомлении», буклетов,

а также в виде специальных электронных, программных продуктов, особенно в виде мобильных приложений в телефонах, коммуникаторах, планшетных (равно как и стационарных) компьютерах, нетбуках и ультрабуках. То есть их можно и нужно распространять не только в печатном, но и в электронном виде. Формирование методологии и методик создания, технологий внедрения подобной научной продукции, разработка тактических приемов и методических рекомендаций по использованию соответствующих документов в ходе допросов и других процессуальных действий в рамках расследования уголовных дел той или иной категории, на наш взгляд, является одним из перспективных направлений дальнейшего развития криминалистики (криминалистической тактики и криминалистической методики).

Список литературы:

1. Вандышев В.В. Криминалистическая профилактика в системе криминалистики / В.В. Вандышев // Правоведение. – 1982. – № 2. – С. 89–90.
2. Колмаков В.П. Некоторые вопросы криминалистической профилактики преступлений / В.П. Колмаков // Советское государство и право. – 1961. – № 12. – С. 107 ; Индулен И.Г. К вопросу о понятии криминалистической профилактики / И.Г. Индулен // Борьба с преступностью на современном этапе. – Рига, 1980. – С. 98.
3. Зудин В.Ф. Роль советской криминалистики в предупреждении преступлений и воспитании граждан / В.Ф. Зудин // Советское государство и право в период развернутого строительства коммунизма. – Воронеж, 1962. – С. 69–70.
4. Иванов И.И. Криминалистическая превенция: комплексное исследование генезиса, состояния, перспектив : дис. ... докт. юрид. наук / И.И. Иванов. – СПб., 2004. – С. 4–5.
5. Герасимов С.И. О реализации государственной политики в сфере развития правовой грамотности и правосознания граждан: проблемы и содержание / С.И. Герасимов // Проблемы формирования правосознания и правовой культуры современного российского общества : матер. Всероссийской науч.-практ. конф. / под ред. С.И. Герасимова. – М. : РПА Минюста России, 2012. – С. 28–29.
6. Гармаев Ю.П. Памятка подозреваемому, обвиняемому об особенностях рассмотрения уголовно-го дела судом в особом порядке, предусмотренном главой 40 УПК РФ и советы по ее практическому применению / Ю.П. Гармаев, Е.И. Попова // Российский следователь. – М., 2013. – № 22. – С. 2–6. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.iauaj.net/node/1341>.
7. Гармаев Ю.П. Мультимедийные межотраслевые средства предупреждения преступности: перспективы разработки и внедрения / Ю.П. Гармаев // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2014. – № 3. – С. 71–80.
8. Шепитько В.Ю. Криминалистика XXI века: предмет познания, задачи и тенденции в новых условиях / В.Ю. Шепитько // Современное состояние и развитие криминалистики : сб. науч. трудов / под ред. Н.П. Яблокова и В.Ю. Шепитько. – Х. : Апостиль, 2012. – С. 43.

Гармаев Ю. П. Сучасні засоби правового просвітництва в криміналістиці / Ю. П. Гармаєв // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27(66). – № 3. – С. 187-193.

У статті дається оцінка сучасному стану прикладних досліджень в області криміналістичної профілактики (криміналістичній превенції). Водночас констатується, що у вітчизняному кримінальному судочинстві нині вкрай рідко використовуються засоби правової просвіти населення, які зарекомендували себе в інших сферах діяльності. У контексті Основ державної політики Російської Федерації у сфері розвитку правової грамотності й правосвідомості громадян, затверджених Президентом Російської Федерації 4 травня 2011 р., розглядаються перспективи формування та впровадження криміналістичних прикладних профілактичних розробок, у тому числі із застосуванням сучасних інформаційних та інтернет-технологій.

Ключові слова: криміналістична профілактика, криміналістична превенція, правова просвіта, доступність інформації, інформаційні технології, інтернет-технології, особливий порядок, передбачений главою 40 Кримінально-процесуального кодексу Російської Федерації, захист свідків, права підозрюваного, обвинуваченого.

MODERN MEANS LEGAL EDUCATION IN CRIMINOLOGY

Garmaev Yu. P.
Taurid National University named after V. I. Vernadskiy,
Simferopol

In the article an estimation is given to the modern state of the applied researches in area of criminalistics prophylaxis (to criminalistics prevention). Established at the same time, that in a home criminal trial facilities of the legal inlightening of population, showing oneself in other spheres of activity, are extremely rarely used presently. In the context of Bases of public policy of Russian Federation in the field of development of legal literacy and sense of justice of the citizens, ratified by President of Russian Federation of 4 May 2011, the prospects of forming and introduction of the criminalistics applied prophylactic developments are examined, including, with the use of modern informative and Internet-technologies.

Key words: criminalistics prophylaxis, criminalistics prevention, legal inlightening, availability of information, information technologies, Internet-technologies, particular order, envisaged by a head 40 Criminally Code of Practice of Russian Federation, defense of witnesses, right for suspected, defendant.

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 194-203.

УДК 343.13

ПРОБЛЕМИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯМ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ДО УЧАСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Моїсєєв О. М.

*Донецький національний університет,
м. Донецьк, Україна*

Розглянуто проблематику проведення експертизи за чинним Кримінальним процесуальним кодексом України. Проаналізовано зміст поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. Розглянуто позиції науковців щодо ролі й місця судової експертизи в змагальному процесі. Конкретизовано наукове визначення спеціальних знань. Сформульовано практичні проблеми залучення судового експерта до участі в кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, судова експертиза, залучення експерта.

Судова експертиза має пріоритетну роль у застосуванні досягнень науки й техніки в кримінальному процесі, підвищенні культури процесуальної діяльності правоохоронних органів. Специфіка експертизи як правового явища полягає в отриманні процесуального документа, що відображає результати дослідження, – висновку експерта; в особливостях правового статусу учасників цієї дії; у складності оцінки висновку експерта як доказу [1, с. 3]. За допомогою експертизи, що проводиться на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва й ремесла, встановлюються фактичні дані, які мають доказове значення. Отже, розуміння характеру спеціальних знань, їхнього обсягу, структури вважаємо важливим як у теоретичному, так і практичному сенсі, а також для визначення предмета певної експертизи, об'єктів дослідження тощо. Утім проблемним залишається зміст поняття спеціальних знань як критерію розв'язання питання щодо залучення до участі у фіксації доказів спеціаліста або необхідності залучення експерта для проведення експертизи [2, с. 102].

Аспекти застосування спеціальних знань досліджено в роботах відомих учених-криміналістів: Т. В. Авер'янової, Л. Ю. Ароцкера, Р. С. Белкіна, Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренка, О. О. Ейсмана, О. О. Зайцевої, Є. І. Зуєва, Л. М. Ісаєвої, Н. І. Клименко, Ю. Г. Корухова, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. К. Лисиченка, В. М. Махова, Н. П. Майліс, О. Р. Росинської, М. Я. Сегая, Е. Б. Сімакової-Єфремян, З. М. Соколовського, В. Ю. Шепітька, В. М. Шерстюк, О. Р. Шляхова та інших. Однак попри позитивну роль цих робіт проблема не досліджена в теоретичному, тим паче практичному, плані. Так, за нашими спостереженнями, працівники правоохоронних органів нерідко стикаються з труднощами під час залучення спеціалістів та експертів.

Метою статті вважаємо уточнення поняття спеціальних знань, а також конкретизацію теоретико-практичних проблем залучення судового експерта до участі в кримінальному провадженні.

У розкритті сутності спеціальних знань виявляються різні термінологічні відтінки цього юридичного явища. Зазвичай автори відзначають та акцентують на тих чи інших особливостях спеціальних знань залежно від цілей та напряму наукових досліджень. Але такий підхід призводить до однобічності визначень, не сприяючи точному й правильному з'ясуванню значення та суттєвих ознак спеціальних знань у кримінальному процесі [3, с. 8].

Одним із перших визначення поняття спеціальних знань сформулював О. О. Ейсман. Згідно з його позицією спеціальні знання – це «...знання не загальнодоступні, не загальновідомі, що не мають масового поширення, якими володіє обмежене коло фахівців» [4, с. 91]. У наведеному визначенні як провідну виокремлено таку ознаку спеціальних знань: вони не є загальнодоступними та загальновідомими. Особи, які мають такі знання, отримали спеціальну освіту, професійну підготовку, набули досвіду роботи у відповідній сфері.

За сучасними уявленнями, спеціальні знання, отримані особою в процесі навчання й практики, є професійними. М. В. Салтевський вважав, що для слідчого професійними є всі юридичні знання, також і в галузі криміналістики. Спеціальними дослідник називав лише ті, що різняться від здобутих у процесі професійної підготовки. Наприклад, знання інженера в царині електротехніки для слідчого є спеціальними [5, с. 134]. Спеціальні знання В. Ю. Шепітько визначає як систему наукових даних (відомостей) або навичок об'єктивного характеру, отриманих у результаті вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному рівню [6, с. 11]. В. М. Махов відносить до таких знання, властиві різним видам професійної діяльності, за винятком тих, що є професійними для слідчого й судді та використовуються в ході розслідування й розгляду кримінальних справ у суді з метою сприяння встановленню істини в справі у випадках і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством [7, с. 46]. У кримінальному судочинстві спеціальні знання В. Г. Гончаренко характеризує як знання й навички, отримані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, використовувані визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для розв'язання за певною процедурою процесуальних завдань [8, с. 24]. Спеціальні знання Л. В. Лазарева визначає як знання з різних галузей науки (права, техніки, мистецтва та ремесла), отримані в межах професійної освіти, що містять знання теорії, навички та вміння. Їх застосовують учасники цивільного, арбітражного, адміністративного та кримінального судочинства з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню в конкретній справі, у порядку, передбаченому відповідним процесуальним законодавством [9, с. 22]. У широкому сенсі спеціальними знаннями в кримінальному провадженні Р. Л. Степанюк вважає будь-які професійні знання, необхідні для розв'язання питань, що постають під час здійснення досудового розслідування та судового провадження. Ми підтримуємо думку науковця стосовно того, що вирішальне значення для з'ясування сутності спеціальних знань у кримінальному провадженні має не тільки їхній обсяг, а й суб'єкт, що їх застосовує. Отже, за суб'єктом ці знання дослідник поділяє на три різновиди: а) професійні знання осіб, котрі здійснюють кримінальне провадження; б) фахові знання підозрюваних, обвинувачених, професійних захисників; в) професійні знання осіб, яких залучають сторони процесу й суд до розв'язання завдань кримінального провадження [10, с. 42].

Спеціальні знання, застосовувані в кримінальному судочинстві, характеризуються такими ознаками: ці знання не є загальновідомими, загальнодоступними й одиничними; отримують їх у процесі теоретичної та практичної підготовки до конкретної діяльності; вони є неодноразово застосовуваними не в прямій, а в опосередкованій формі; їх залучають до процесу у встановленому законом порядку за наявності в учасників процесу потреби в такого роду знаннях; використовують у передбачених кримінальним процесуальним законом формах; їх застосування пов'язане з певним рівнем освіти та (або) підготовки чи іншим досвідом; такі знання сприяють забезпеченню винесення законного й обґрунтованого акту органів досудового розслідування й суду як органу судової влади [11, с. 8–9].

Спробу представити спеціальні знання як структурне утворення (уособлюючи їх зі спеціальними пізнаннями й не допускаючи можливості розмежування цих понять) зробила в дисертації І.І. Трапезникова. На думку дослідниці, спеціальні знання утворюють такі взаємопов'язані та взаємодіючі підсистеми, де: 1) підосною спеціальних знань постають: а) галузеві знання, б) інші знання, необхідні для використання в доказуванні з метою отримання доказів; 2) зовнішнім проявом і формою реалізації наявних у обізнаної особи галузевих та інших знань слугують спеціальні уміння, які складаються з: а) спеціальних навичок; б) операцій; в) дій; 3) умовою допустимості й індикатором повноти застосування цих знань та умінь слугує досвід такого застосування [12, с. 9–10]. Розглядаючи цю позицію, К. П. Гришина зазначає, що в наведеному трактуванні наявне поєднання інформаційного та функціонального, прикладного елементів у спеціальних знаннях, однак тлумачення поняття через «самого себе» або «знання через знання» навряд чи можна визнати коректним. Трактування ж призначення використання спеціальних знань виключно отриманням доказів істотно звужує сферу їх застосування, оскільки поза увагою залишається оперативно-розшукова діяльність та інші непроцесуальні форми застосування спеціальних знань, розроблені криміналістичною наукою [13, с. 14].

Цікавою із цього приводу є позиція О. О. Ексархопуло, який указує: визначити критерії об'єктивного розмежування спеціального та неспеціального неможливо вже тому, що те, що вчора було спеціальним, те, що професійно не опанував через новизну один слідчий, інший уже використовує цілком кваліфіковано, особистим прикладом перетворюючи знання спеціальне на загальнодоступне [14, с. 526].

Варто зауважити, що роз'яснення терміна «спеціальні знання» ані чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), ані КПК України 1960 р. не містять, що є приводом для дискусій у наукових колах.

Узагальнюючи позицію дослідників щодо змісту поняття «спеціальних знань», підсумовуємо, що найбільш розповсюдженою є точка зору, за якою спеціальними слід вважати знання, що містяться в основі тих чи інших спеціальностей та спеціалізацій. Таким чином, спеціальні знання – це професійні знання та вміння в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, необхідні для розв'язання питань, які виникають у ході досудового розслідування кримінальних проваджень та розгляду їх матеріалів у суді. Спеціальними вважають знання, що не є загальнопоширеними, загальновідомими, а лише ті, яких набули спеціалісти-професіонали в тій чи іншій галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо.

Судова експертиза є кваліфікованою формою застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві, окремим видом діяльності обізнаних осіб. Експерт є одним

із представників обізнаних осіб, чії спеціальні знання визначено як найбільш глибокі. Наразі одним із ключових напрямів вивчення проблем судової експертизи стають питання правового регулювання порядку її організації та провадження. Саме цей аспект наукової діяльності привертає до себе увагу вчених і практиків, які прагнуть підвищити ефективність правового регулювання організації та провадження судової експертизи шляхом максимально докладної правової регламентації розглядуваного процесу. За сучасних умов судова експертиза становить собою складну багатогранну діяльність, здійснювану в експертних установах відповідними висококваліфікованими фахівцями. Результативне використання можливостей судової експертизи в боротьбі зі злочинністю передбачає вирішення численних теоретико-правових проблем [15, с. 2].

У ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» вказане поняття визначено як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, яка перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду [16]. У наведеній дефініції визначений взаємозв'язок обох сторін судової експертизи – гносеологічної та процесуальної. Про гносеологічну сторону йдеться в такому формулюванні: «судова експертиза – це дослідження <...> на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів». Процесуальний характер мають вказівки щодо того, що дослідження виконує судовий експерт, тобто самостійний суб'єкт процесуальної діяльності, і що воно здійснюється у зв'язку з тим, що зазначені об'єкти містять інформацію про обставини справи, яка перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду, тобто результати дослідження мають доказове значення [17, с. 5]. Проте варто зауважити, що це поняття судової експертизи не є досконалим, оскільки не повністю відображає сутність судової експертизи як способу отримання доказів, зокрема в кримінальному провадженні.

Більш вдалими із цієї точки зору вбачаємо визначення судової експертизи, вміщене у Федеральному законі «Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації». Відповідно до ст. 9 зазначеного закону судова експертиза – це процесуальна дія, що складається з проведення досліджень і надання висновку експертом із питань, розв'язання яких вимагає спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, поставлених перед експертом судом, суддею, органом дізнання, особою, яка провадить дізнання, слідчим, із метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню в конкретній справі [18].

КПК України не містить поняття судової експертизи в кримінальному процесі, натомість ч. 1 ст. 242 визначені випадки залучення експерта до кримінального провадження. У сучасній же літературі наукового спрямування відсутній єдиний підхід щодо визначення поняття судової експертизи.

Т. В. Сахнова сформулювала поняття судової експертизи як спеціальне дослідження, призначуване ухвалою суду (судді) за наявності загальної (процесуальної) та спеціальної підстав, яке проводить обізнана особа-експерт. Зазначене дослідження має певну процесуальну форму для отримання судового доказу за справою (висновку експерта) [19, с. 47]. Проведення експертизи, на думку В. Г. Гончаренка, – це слідча дія, що полягає в дослідженні експертом за дорученням слідчого (суду) речових доказів та інших матеріалів із метою встановлення фактичних даних і обставин, що мають значення для правильного вирішення справи [20, с. 53]. Сутність судової експертизи О. Р. Россин-

ська вбачає в аналізі за завданням слідчого, дізнавача, суду експертом наданих у його розпорядження матеріальних об'єктів експертизи (речових доказів), а також різних документів із метою встановлення фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи [21, с. 154].

Підсумовуючи розглянуті поняття судової експертизи, зазначимо, що важливим для визначення цього терміна є питання щодо ознак експертизи. На наш погляд, найбільш повно та змістовно питання ознак судової експертизи розглянула Н. І. Клименко. Автор зазначила, що судові експертизи відрізняються від інших і є специфічним різновидом експертиз, які мають особливий статус. Подібність до експертиз в інших сферах людської діяльності полягає в тому, що вони є дослідженнями, заснованими на застосуванні спеціальних знань. Водночас судову експертизу відрізняють від інших експертиз в інших сферах людської діяльності за певними ознаками [22, с. 64–65]: 1) підготовка матеріалів на експертизу, її призначення й проведення відбувається з дотриманням правової регламентації; 2) експертні дослідження засновані на застосуванні спеціальних знань у різних галузях науки й техніки; 3) висновок експерта має статус джерела доказів; 4) зазвичай для дослідження використовують відповідне обладнання, без якого неможливе його проведення на відповідному науковому рівні; 5) здійснюється підготовка експертних кадрів і контроль за якістю їхніх досліджень; 6) проводяться складні комплексні й комісійні експертизи; 7) наука розробляє нові методики експертних досліджень. Отже, судова експертиза – це одна з форм використання сучасних науково-технічних досягнень у кримінальному процесі, сутністю якої є об'єктивний аналіз експертом, який провадить відповідне дослідження, наданих йому об'єктів за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду з метою встановлення фактичних даних, що мають значення для з'ясування обставин у кримінальному провадженні.

Судова експертиза є одним із унікальних способів отримання цінної доказової інформації, самостійною процесуальною формою отримання нових доказів у кримінальному провадженні, а також перевірки та уточнення доказів, уже наявних у матеріалах кримінального провадження. Цей вид досліджень значно розширює пізнавальні можливості суду, надаючи змогу використовувати під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень весь арсенал сучасних можливостей науки. Розроблення теоретичних засад правового інституту судової експертизи має непересічне практичне значення в умовах сучасного змагального кримінального судочинства. На основі системного аналізу такого складного правового явища, як судова експертиза, можна сформулювати пропозиції щодо практики застосування кримінально-процесуальних норм, якими регульовано правовідносини у зв'язку з проведенням експертизи, у діяльності правоохоронних органів, розробити варіанти законодавчих новел, спрямованих на вдосконалення функціонування правового інституту судової експертизи в змагальному кримінальному процесі [1, с. 6]. Окрім зазначеного, враховуючи зміни в кримінальному процесуальному законодавстві України, відомчій нормативно-правовій базі, практиці застосування спеціальних знань у ході розслідування кримінальних правопорушень (зокрема, йдеться про залучення експертів), виникає необхідність наукового аналізу сучасних проблем та перспектив участі експертів (обізнаних осіб) у кримінальному провадженні.

Сучасна кримінально-процесуальна політика в Україні здійснюється в умовах реформування кримінально-процесуального законодавства. Її успіх залежить не лише від якості законодавства, що трансформується, а й від ефективності його застосування. За умови забезпечення законних прав та інтересів учасників кримінального судочинства пошук законодавчих засобів протистояння злочинності залишається основною стратегією реалізації кримінально-процесуальної політики. З огляду на це найважливішим результатом судової реформи в Україні має бути становлення змагальної судової системи, властивої саме для правової держави з її розвинутими суспільними інститутами захисту прав людини [23, с. 349]. Чинний КПК України докорінно змінив систему кримінального судочинства України. Не становлять винятку й підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб як джерела доказу, що надає сторонам кримінального провадження значно ширших можливостей щодо застосування в доказуванні інституту судової експертизи [24]. Статтею 22 КПК України закріплено, що кримінальне провадження здійснюється на засадах змагальності, а це передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення й стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК України. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК України.

Засада змагальності набуває прояву в реалізації протилежних за своїм змістом функцій обвинувачення й захисту. Тому сторона обвинувачення та сторона захисту задля відстоювання своїх інтересів наділені правами, які урівноважують їхні процесуальні можливості. Рівноправність сторін під час залучення експерта в кримінальне провадження означає, що кожна з них користується однаковим обсягом процесуальних прав для здійснення своїх функцій, жодна зі сторін не має перед судом переваг у частині подання висновку експерта.

Існують різні підходи до судової змагальності. В об'єктивному сенсі це форма дослідницького процесу, що сприяє повному та об'єктивному дослідженню обставин справи. Навпаки, за утилітарного розуміння змагальності суд не розв'язує питання, яка зі сторін обрала об'єктивно істинну позицію, а лише визначає, яка з них перемагає у двобої. Експертиза як засіб застосування наукових знань сприяє об'єктивізації судового доказування. За такого трактування її ролі в доказуванні однозначною є вимога щодо активної позиції суду та представників сторін у застосуванні спеціальних знань у формі експертизи з метою встановлення об'єктивної істини. Таким чином, принцип змагальності в судовому процесі реалізується, крім того, і завдяки активній взаємодії суб'єктів кримінального провадження з експертом. Експертиза в змагальному процесі стає інструментом досягнення об'єктивної істини в справі [25, с. 142]. Зрештою, змагальність під час залучення експертів у кримінальному провадженні полягає в можливості одночасного призначення та проведення експертиз експертами, залученими протилежними сторонами провадження.

Загалом положення кримінального процесуального законодавства щодо змагальності сторін під час залучення експертів у колах науковців та практиків отримала позитивну оцінку. Утім, на нашу думку, у цьому випадку існують і негативні моменти: чинним КПК України, зокрема, не передбачено інформування стороною захисту «про-

тилежної» сторони провадження щодо залучення нею експерта та щодо змісту завдання для розв'язання експертизою.

До речі, на підставі аналізу ст. ст. 243, 244 чинного КПК України виникає підозра, що результати експертизи можуть бути приховані стороною захисту, якщо вони їй не влаштовують. І це не відповідає об'єктивному характеру істини в змагальному судочинстві. Якщо висновки експертизи не ввійшли до масиву доказової інформації, спільної для всіх суб'єктів кримінального процесу, це звужує обсяг об'єктивних підстав для ухвалення судом вірного рішення. Проблеми розбіжності позицій сторін можуть підлягати розв'язанню експертизою на підставі результатів порівняльного дослідження різних альтернатив щодо предмета експертного дослідження [25, с. 145].

До того ж залучення експерта в кримінальний процес є певною формою реалізації принципу диспозитивності, сенс якого в тому, що сторони кримінального провадження отримують право ініціювати кримінальне провадження, набувають необхідного для захисту своїх законних інтересів процесуального статусу та можливість на власний розсуд розпоряджатися своїми процесуальними правами, зокрема в частині надання доказів (висновок експерта як результат його залучення в кримінальний процес). Отже, сторони кримінального провадження мають вибір щодо залучення експерта в кримінальний процес. Варто констатувати, що сторони все ж частіше обирають перший варіант [26].

Як слушно зазначив В. Г. Гончаренко, авторитет висновків експертів є непересічним, оскільки в них зосереджена провідна наукова думка й надійний досвід професіоналів. Відтак попри те, що у вітчизняному кримінальному процесі жоден із доказів не має заздалегідь визначеної сили, під час оцінки доказів суб'єктами доказування висновок експерта автоматично набуває особливого значення, отримує особливу довіру. Це явище доволі легко пояснити з позицій психології, але в теоретико-прикладному сенсі неохитність принципів під час залучення експертів повинна бути безумовною [27, с. 2].

Таким чином, ст. 242 КПК України визначені загальні підстави проведення експертизи: експертизу проводить експерт за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Зокрема, ст. 243 КПК України не лише слідчому, прокурору, а й стороні захисту надано можливість самостійно на договірних умовах залучати експертів для проведення експертиз, у тому числі й обов'язкових.

Намагання активізувати реалізацію принципу змагальності (передусім на досудовій стадії кримінального провадження) стимулювали законодавця до ухвалення норми, яка би надавала сторонам процесу формально паритетних можливостей щодо застосування спеціальних знань у формі судової експертизи. Проте, як слушно зазначив В. А. Журавель, прийняття зазначеної норми водночас зумовило появу цілої низки процесуальних та організаційних проблем [28, с. 16]. Про певні проблеми та недоліки КПК України 2012 р. щодо залучення експерта в кримінальне провадження свідчать також інші криміналісти й процесуалісти [6, с. 29–34].

У результаті аналізу положення законодавства щодо залучення експерта в кримінальний процес, а також коментарів науковців із цього питання вважаємо за доречне виокремити низку проблемних питань:

1) не визначені конкретні підстави для залучення судового експерта, а загалом обумовлена лише необхідність використання судових експертиз у кримінальному провадженні. Виняток становить передбачення КПК України випадків обов'язкового призначення судової експертизи задля розв'язання певних питань;

2) відсутня детальна регламентація порядку залучення експерта. Зокрема, не названо вид та форму процесуального документа, яким може бути призначено судову експертизу; не визначені права учасників процесу, пов'язаних із призначенням експертного дослідження слідчим самостійно або за клопотанням іншої сторони тощо;

3) наявні суперечності між загальною й спеціальною нормами КПК України. Ідеться про ст. 93 КПК України «Збирання доказів» і ст. 243 КПК України «Залучення експерта». Справа в тім, що законодавець не передбачив можливість збирання доказів стороною захисту шляхом проведення окремих слідчих (розшукових) дій. У ч. 3 ст. 93 КПК України йдеться про можливість отримання стороною захисту висновків експертів. Водночас залучення експертів для проведення експертних досліджень (ч. 2 ст. 243 КПК України), власне, є нічим іншим, як проведенням слідчої дії стороною захисту, оскільки зазначена стаття міститься в главі 20 «Слідчі (розшукові) дії». Вихід із цієї ситуації можливий шляхом змінення редакції ст. 93 КПК України або виключення ст. 243 КПК України з переліку слідчих (розшукових) дій [28, с. 16–17];

4) відсутні визначення додаткової, повторної, комісійної та комплексної експертиз, хоча в тексті статей КПК України йдеться про можливість залучення експерта (-ів) для їх проведення тощо.

Вважаємо, що сучасне законодавство України все більше наближається до міжнародних стандартів, що передбачає в межах змін, які відбуваються в реформуванні системи судочинства, удосконалення всіх сфер законодавства, зокрема законодавчих норм, якими врегульовано питання залучення судового експерта в кримінальне провадження. Сучасне кримінальне процесуальне законодавство України спрямоване також на підвищення ролі й переоцінку значення інституту судових експертиз, без яких не може бути ефективно проведене розслідування кримінального провадження й розкрито кримінальне правопорушення. Викриття винних вимагає неухильного дотримання вимог закону про всебічну й повну перевірку всіх доказів щодо винуватості особи в скоєнні кримінального правопорушення. Відтак залучення експерта в кримінальний процес є засобом забезпечення об'єктивності, повноти й всебічності кримінального провадження.

Список літератури:

1. Зайцева Е. А. Концепция развития института судебной экспертизы в условиях состязательного уголовного судопроизводства : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Е. А. Зайцева. – М., 2008. – 52 с.
2. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : [пособие для преподавателей, адъюнктов, соискателей и слушателей учеб. завед. МВД СССР] : в 2-х т. / Р. С. Белкин. – М. : РИО Акад. МВД СССР, 1978. – Т. 2 : Частные криминалистические теории. – 410 с.
3. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. М. Ревака. – Х., 2006. – 21 с.
4. Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование) / А. А. Эйсман. – М. : Юридическая литература, 1967. – 152 с.
5. Салтевский М. В. Проблема соотношения специальных и профессиональных знаний, используемых при производстве следственных действий / М. В. Салтевский // Становление и развитие органов внутренних дел Украинской ССР. – К. : КВШ МВД СССР, 1973. – С. 134–135.

6. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні / В. Ю. Шепітько // Судова експертиза. – 2014. – № 1. – С. 11–18.
7. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : [монография] / В. Н. Махов. – М. : РУДН, 2000. – 296 с.
8. Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні / В. Г. Гончаренко, В. В. Курдюков, К. В. Легких // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – № 2(9). – С. 22–34.
9. Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу : [монография] / Л. В. Лазарева. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 224 с.
10. Степанюк Р. Л. Поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні / Р. Л. Степанюк // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2014. – Спецвип. № 1. – С. 38–42.
11. Ломакина Е. В. Актуальные вопросы использования специальных знаний в российском уголовном судопроизводстве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Е. В. Ломакина. – Оренбург, 2006. – 29 с.
12. Трапезникова И. И. Специальные знания в уголовном процессе России (понятие, признаки, структура) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / И. И. Трапезникова. – Челябинск, 2004. – 232 с.
13. Гришина Е. П. Сведущие лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика : [монография] / Е. П. Гришина ; под ред. Н. А. Духно. – М. : Изд-во Юрид. ин-та МИИТа, 2012. – 280 с.
14. Эксархопуло А. А. Правовые основы использования специальных познаний и технических средств в расследовании уголовных дел / А. А. Эксархопуло // Проблемы раскрытия преступлений в свете современного уголовно-процессуального законодательства : материалы Всероссийск. науч.-практ. конференции, посвященной памяти И. Ф. Герасимова (г. Екатеринбург, 6–7 февраля 2003 г.). – Екатеринбург, 2003. – С. 525–527.
15. Джавадов Ф. М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Ф. М. Джавадов. – К., 2000. – 30 с.
16. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ (уред. від 19 листопада 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
17. Експертизи в судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 405 с.
18. О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации : Федеральный закон от 31 мая 2001 г. № 73-ФЗ (с изменениями от 25 ноября 2013 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://base.garant.ru/55070824>.
19. Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 1999. – 368 с.
20. Експертизи в судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 405 с.
21. Россинская Е. Р. Реалии и перспективы использования специальных знаний по новому УПК / Е. Р. Россинская // Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации: год правоприменения и преподавания : материалы междунар. науч.-практ. конфер. (г. Москва, 27–28 октября 2003 г.). – М. : Изд-во МГОА, 2004. – С. 153–163.
22. Клименко Н. І. Судова експертологія : [курс лекцій] / Н. І. Клименко. – К. : Ін Юре, 2007. – 528 с.
23. Яновська О. Г. Зміст засади змагальності та правові умови її реалізації в кримінальному провадженні / О. Г. Яновська // Держава і право : зб. науков. праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 59. – С. 343–349.
24. Пилипенко Г. М. Ситуації досудового розслідування, що потребують залучення експертів (обізнаних осіб) / Г. М. Пилипенко // Наше право. – 2013. – № 11. – С. 80–86.
25. Моїсєєв О. М. Прагматична модель взаємодії сторін у змагальному процесі / О. М. Моїсєєв // Правничий часопис Донецького університету. – 2012. – № 2(28). – С. 141–146.
26. Пилипенко Г. М. Принципи залучення експерта сторонами кримінального провадження / Г. М. Пилипенко // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 9. – С. 110–114.
27. Гончаренко В. Г. Організаційні та правові проблеми судової експертизи в Україні / В. Г. Гончаренко // Часопис Академії адвокатури України. – 2011. – № 1(10). – С. 1–5.
28. Журавель В. А. Залучення експерта: процесуальні та організаційні проблеми / В. А. Журавель // Вісник Луганського державного університету ім. Е. О. Дідоренка. – 2014. – Спецвип. № 1. – С. 16–20.
29. Арешонков В. В. Загальні засади судової експертизи за новим Кримінальним процесуальним кодексом України: порівняльно-правовий аналіз / В. В. Арешонков // Митна справа. – 2012. – № 6(84). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 162–168.
30. Клименко Н. І. Проблемні питання судової експертизи в Кримінальному процесуальному кодексі України / Н. І. Клименко // Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального зако-

нодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовт. 2012 р.) ; Харк. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінолог. асоціація України. – Х. : ХНУВС, 2012. – С. 306–307.

31. Курдюков В. В. Деякі питання обов'язкового проведення експертизи в контексті реформування кримінального судочинства України / В. В. Курдюков // Адвокат. – 2012. – № 7(142). – С. 15–18.

32. Лозовий А. І. Проблемні питання призначення та проведення судової експертизи в проекті нового Кримінального процесуального кодексу України / А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2011. – Вип. 11. – С. 190–200.

33. Попелюшко В. О. Експертні знання в кримінальному провадженні за новим КПК України та допит експерта в суді / В. О. Попелюшко // Криміналістика і судебна експертиза : міжвідом. наук.-метод. зб. – 2013. – Вип. 58. – Ч. 2. – С. 68–74.

34. Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблемні питання застосування нового Кримінального процесуального кодексу України під час призначення та проведення судової експертизи / Е. Б. Сімакова-Єфремян // Криміналістика і судебна експертиза : міжвідом. наук.-методич. зб. – 2013. – Вип. 58. – Ч. 2. – С. 54–59.

Моисеев А. М. Проблемы, связанные с привлечением судебного эксперта к участию в уголовном производстве / А. М. Моисеев // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 194–203.

Рассмотрена проблематика проведения экспертизы по действующему Уголовному процессуальному кодексу Украины. Проанализировано содержание понятия специальных знаний в уголовном производстве. Сопоставлены позиции авторов относительно роли и места судебной экспертизы в состязательном процессе. Конкретизировано научное определение специальных знаний. Сформулированы практические проблемы привлечения судебного эксперта к участию в уголовном производстве.

Ключевые слова: уголовное производство, судебная экспертиза, привлечение эксперта.

PROBLEMS RELATED TO THE INVOLVEMENT OF FORENSIC EXPERT IN CRIMINAL PROCEEDING

*Moisieiev O. M.
Donetsk National University,
Donetsk, Ukraine*

The attention is focused on a priority role of forensic examination in the application of special knowledge in course of criminal procedure. Understanding of the nature of special knowledge, its scope, and structure remains incomplete. Generalization of modern scientific thought enables to clarify the definition of the specified concepts: special knowledge is professional knowledge and skills in science, technology, arts, crafts, etc., required to resolve issues that arise during the pretrial investigation of criminal proceedings and consideration of these data in court.

We consider the problems of application of forensic examination in adversarial criminal process. The provisions of the legislation of Ukraine allowed identifying deficiencies related to its legal regulation. As a result of comparative analysis of the laws of Ukraine and Russia, as well as scientific provisions of researchers a list of essential attributes of judicial expertise was identified. It includes the following: 1) preparation of materials for examination, its scheduling and conduct occurs in compliance with legal regulations; 2) forensic examinations are based on the use of special knowledge in various fields of science and technology; 3) expert's opinion has the status of source of evidence; 4) special equipment is commonly used for the examination; 5) the training of expert personnel and monitoring of the quality of examination carried out by them is conducted; 6) comprehensive and expert panel's examinations are conducted; 7) science develops new methods of forensic examination.

The article specifies a range of problems of regulatory and practical nature considering the involvement of experts: 1) unidentified reasons for the involvement of a forensic expert, except the cases when the appointment of forensic examination is mandatory; 2) absence of detailed regulation of the procedure of expert involvement; 3) the fact that the legislator has not provided opportunities to collect evidence by the defence through conduct of investigative (detective) operations, while the involvement of experts to conduct forensic examination is actually considered to be the conduct of investigative action by the defence; 4) absence of definitions of supplementary, repeated, comprehensive or expert panel's examinations, even though the content of the Criminal Procedure Code of Ukraine implies the ability to attract the expert(s) for this purpose.

Key words: criminal proceedings, forensic examination, involvement of expert.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

УДК 341.231.14

АНТИСТРАЙКОВА СПРЯМОВАНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Мигаль С. М.

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна*

У статті розглядаються положення про право на страйк у засновницьких договорах та основних документах Європейського Союзу в галузі прав людини, а також законодавчі ініціативи й судові прецеденти щодо його регулювання й обмеження. Доводиться, що саме вихідна спрямованість засновницьких договорів Європейського Союзу на забезпечення функціонування загальноєвропейського ринку в підсумку призводить до обмеження права на страйк економічними свободами, які його забезпечують, у законодавстві й судовій практиці Європейського Союзу.

Ключові слова: право на страйк, право на колективні дії, економічні свободи, Європейський Союз.

Постановка проблеми. Перспективи розвитку страйкового права в державах-членах Європейського Союзу прямо залежать від тенденцій його регулювання й обмеження в законодавстві та судовій практиці Європейського Союзу (далі – ЄС).

Актуальність теми дослідження зумовлюється зовнішньополітичною орієнтацією України на інтеграцію до ЄС та її вступом в Асоціацію з ЄС, який супроводжується приведенням вітчизняного законодавства й судової практики у відповідність до вимог ЄС.

Стан дослідження проблеми. Питання права на страйк у законодавстві й судовій практиці Європейського Союзу на сьогодні досліджується виключно зарубіжними авторами. Серед найвідоміших праць у цій галузі слід відзначити роботи А. Монкам, Т. Новіц, В. Олофсон, П. Олссон, Д. Пінд, С. Тенгрен. Автори переконані, що останні законодавчі й судові ініціативи ЄС щодо обмеження права на страйк економічними свободами не мають жорсткої детермінації нормами засновницьких договорів і хартій ЄС та легко можуть бути виправлені рішеннями Європейського суду з прав людини.

Метою й завданням роботи є аналіз положень про право на страйк у засновницьких договорах та основних документах ЄС у галузі прав людини, а також законодавчих ініціатив і судових прецедентів щодо його регулювання й обмеження та відстеження зв'язку між ними.

Вклад основного матеріалу дослідження. З початком світової економічної кризи Європейський Союз перейшов у рішучий наступ на основні соціальні права найманих працівників. Особливо посиленому обмеженню стали піддаватися права, які

забезпечують захист працівників, зокрема право на колективні дії, включаючи право на страйк. Однак і до кризи засновники й керівники ЄС це право не шанували. Це підтверджується аналізом установчих документів ЄС, прийнятих ним хартій у галузі прав людини, прецедентного права Суду ЄС і законодавчих ініціатив Європейської Комісії та Європейської Ради.

По-перше, від дня утворення ЄС основними принципами цієї організації були й залишаються чотири відомі економічні свободи (руху капіталу, робочої сили, товарів і послуг). Віднедавна почала виокремлюватися ще одна економічна свобода – установлення (відкриття бізнесу). Усі ці економічні свободи ретельно захищаються засновницькими договорами ЄС, які, незважаючи на неодноразове внесення до них змін, у тому числі й пов'язаних із частковою соціалізацією цілей ЄС, а також на прийняття ЄС низки документів у галузі прав людини, зберігають пріоритет економічних свобод перед основними соціальними правами.

Серед останніх в особливо складному стані знаходиться право на страйк. У засновницьких договорах ЄС, зокрема в ст. 153(5) Договору про функціонування ЄС 2007 р., міститься лише одна згадка про право на страйк, проте лише щодо вилучення його зі сфери доповнення й підтримки ЄС, яку він надає діяльності держав-членів у галузі представництва й колективного захисту інтересів працівників шляхом установлення мінімальних вимог щодо реалізації призначених до цього прав [1, с. 115–116].

По-друге, головні документи ЄС у галузі прав людини – Хартія Європейського Співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 р. (далі – Хартія 1989 р.) і Хартія Європейського Союзу про основні права 2000 р. (далі – Хартія 2000 р.), які встановлюють стандарти в галузі права на страйк для держав-членів цієї організації, істотно звужують межі його законного здійснення, прийняті на національному рівні в низці країн ЄС. Проголошене в ст. 13 Хартії 1989 р. [2, с. 48] та ст. 28 Хартії 2000 р. [3, с. 15] право на страйк викладене в занадто вузькому форматі.

Так, обидві хартії ЄС закріплюють право на страйк в англосаксонській традиції природного права, відповідно до якої воно не «визнається», а «мається» працівниками та їхніми організаціями. Формула «мати право» значно поступається формулі «визнається», оскільки, забороняючи підприємцям перешкоджати здійсненню права на страйк, вона не позбавляє їх права продовжувати бізнес ціною заміни страйкуючого персоналу штрейкбрехерами.

Крім цієї формули, обидві хартії ЄС пропонують величезну кількість обмежень права на страйк. Так, у них передбачається лише одна законна підстава для оголошення страйків – конфлікт інтересів сторін, який виникає під час ведення колективних переговорів із приводу укладення колективних договорів, що реально обмежує законність страйків акціями економічного й колективно-договірного характеру та забороняє страйки з політичними цілями.

Визначення в ст. 28 Хартії 2000 р. цілями страйків захисту працівниками та їх організаціями «своїх інтересів» нічого не додає до розширення їх спрямованості, оскільки останні повинні включатися в конфлікт інтересів із колективно-договірною стороною. Більше того, вказівка на «свої інтереси» відтинає від законних страйків страйки солідарності. Показово, що розроблювачі Хартії 2000 р. відмовилися від пропозиції Платформи соціальних неурядових організацій включити до ст. 28 поло-

ження про «вираження симпатії до страйкарів», яке давало можливість для легального застосування страйків солідарності [4, с. 106–107].

Хартії ЄС передбачають можливість обмеження права на страйк правом на колективний договір та в інший спосіб. Стаття 13 Хартії 1989 р. робить це шляхом примусу сторін до дотримання прийнятих у договорі зобов'язань [2, с. 48], серед яких у країнах ЄС широко практикується спонукання найманих працівників до відмови від страйків на період дії колективних договорів шляхом взяття на себе зобов'язань миру, тобто не страйкувати. Хартія 1989 р. (ст. 13) не виключає обмеження права на страйк також механізмом вирішення колективних трудових спорів, який включає процедури примирення, посередництва й арбітражу [2, с. 48]. Причому відсутність вказівки на добровільний характер арбітражу припускає потенційну можливість застосування його примусового варіанту.

Привертає увагу також той факт, що в Хартії 2000 р. право на страйк розміщене в главі під назвою «Солідарність», що свідчить про віднесення його до групи прав, які повинні забезпечувати солідарність між працівниками та підприємцями. Це означає, що законним правом на страйк можна скористатися не просто у випадку виникнення конфлікту інтересів у зв'язку з веденням колективних переговорів та укладенням колективних договорів, а лише за умови, що під час вирішення цього конфлікту страйк не порушує принципу солідарності сторін.

Фактично це не лише тягне за собою обмеження права на страйк у виборі засобів його здійснення, які з позиції роботодавців не повинні допускати руйнівних для виробництва форм боротьби (окупаційних, сидячих, періодичних, тривалих, загальних страйків), а й ще глибше вбудовує право на страйк у сам інститут соціального партнерства, обмежуючи право найманих працівників на опір експлуатації й гнобленню.

Однак і цього творцям загальноєвропейських стандартів демократії та прав людини видалося замало. Обидві хартії, надаючи право на колективні дії підприємцям та їх організаціям, тим самим припускають обмеження права на страйк правом роботодавців на локаут, формально урівнюючи в правах нерівні сторони трудових відносин. Крім обмеження права на страйк правом роботодавців на локаут, воно обмежується також правами третіх осіб. Так, ст. 52 Хартії 2000 р. передбачає можливість обмеження його правами й свободами громадян у випадку необхідності їхнього захисту [3, с. 21]. Такі положення дозволяють обмежити й навіть заборонити страйки, якщо вони, наприклад, заважають правам і свободам штрейкбрехерів на роботу або споживачів на користування послугами й комфорт.

Хартії ЄС передбачають також серйозні обмеження права на страйк щодо його суб'єктів. Зокрема, Хартія 2000 р. в ст. 28 надає право на страйк працівникам і їх відповідним організаціям [3, с. 15]. Хартія 1989 р. припускає його лише щодо організацій працівників, оскільки згідно зі ст. 12 лише вони мають право вести колективні переговори [2, с. 48]. Крім того, ст. 14 Хартії 1989 р. надає державам-членам ЄС самим визначати умови та міру здійснення права на страйк у збройних силах, поліції й цивільній службі [2, с. 49], тобто запроваджує для них спеціальні заборони або обмеження.

Обидві хартії передбачають можливість обмеження права на страйк національним законодавством і практикою, проте Хартія 2000 р. – ще й законодавством ЄС (ст. 28)

та його цілями (ст. 52). У розшифруванні гранично загальної мети ЄС, викладеної в ст. 3 Договору про функціонування ЄС 2007 р. про «сприяння миру, його цінностям і добробуту своїх народів», знаходимо створення економічного й валютного союзу, що завершує матеріальне втілення основних економічних свобод Європейського Союзу [5, с. 17]. Фактично це означає, що може бути заборонено будь-який страйк, який перешкоджає функціонуванню загальноєвропейського ринку та його економічних свобод. Серед інших цілей ЄС, здатних обмежити право на страйки, можна назвати соціальні, культурні, науково-технічні, екологічні, гуманітарні тощо.

Крім того, ст. 52 Хартії 2000 р. запроваджує основні принципи, які застосовуються під час введення заборон та обмежень щодо права на страйк, а саме: легальність, необхідність, дійсність і пропорційність. Визначальна роль серед них належить принципу пропорційності, який встановлює відповідність обмежень і заборон права на страйк до загроз, які можуть виникнути під час його реалізації. Однак у цього положення існує й зворотній бік, який полягає в тому, що Хартія 2000 р. дозволяє застосовувати принцип пропорційності не лише щодо обмежень права на страйк, а й до цілей самих страйків, перевіряючи їх на пропорційність очікуваним загрозам інтересам працівників. Це змушує останніх постійно звирятати цілі з можливими наслідками від проведення страйків і застосовувати їх лише у виняткових випадках, що фактично стримує їх звернення до цього права.

По-третє, крім засновницьких документів ЄС і Хартії 1989 р. та Хартії 2000 р., право на страйк істотно обмежується прецедентним правом вищого суду ЄС – Європейського Суду справедливості. Так, рішеннями, винесеними цим судом у справах Вікінг [6, с. 1] і Лаваль [7, с. 1] у грудні 2007 р., створено прецедент обмеження права на страйк економічними свободами підприємців на установлення (відкриття бізнесу) й надання послуг, а також задоволення позовів підприємців про відшкодування шкоди за заподіяні страйками збитки. У цих рішеннях знаходимо пряме практичне застосування положень ст. 52 Хартії 2000 р. про обмеження права на страйк цілями ЄС та тестування цілей страйків на відповідність до загроз економічним свободам підприємців. Вказані прецеденти стали керівними під час розгляду аналогічних справ і винесення за ними рішень національними судами.

По-четверте, всупереч вилученню права на страйк зі сфери компетенції ЄС, він не залишає спроб впровадження на своєму рівні загальних правил і принципів регулювання права на страйк, заснованих на згаданих вище рішеннях Суду ЄС. Мова йде про проект Постанови Європейської Ради «Про здійснення права на колективні дії в контексті свободи установлення й свободи надання послуг» 2012 р. (далі – проект Постанови), розроблений Європейською Комісією, який фактично являє собою спробу надати законодавчої форми рішенням Суду ЄС про обмеження права на страйк економічними свободами установлення й надання послуг.

Незважаючи на декларування в ст. 2 проекту Постанови принципу взаємоповаги як головної основи взаємин між правом на страйк і цими економічними свободами [8, с. 18], цей документ ставить їх у зовсім не рівні умови, що особливо чітко простежується у сфері їх взаємних обмежень. Відповідно до п. п. 6 і 7 преамбули проекту Постанови обмеження допускаються у випадку сумісності їх із положеннями засновницьких договорів ЄС [8, с. 16].

Однак саме тут криється проблема: якщо про захист права на страйк в установчих договорах ЄС не мовиться ані слова, то положеннями ст. ст. 49 і 56 Договору про функціонування ЄС 2007 р. обмеження свобод установлення й надання послуг усе-редині ЄС забороняється [1, с. 1]. Тому у випадку конфлікту між ними безумовний захист у суді отримають економічні свободи, оскільки за правової колізії між проектом Постанови і Договором про функціонування ЄС 2007 р. більшу вагу матимуть, безперечно, положення останнього.

У проекті Постанови також було розроблено низку додаткових обмежень права на страйк процедурного характеру, встановлюваних на загальноєвропейському рівні, зокрема положеннями про вдосконалення роботи попереджувальних страйкам позасудових механізмів вирішення колективних трудових спорів, про рекомендації щодо їх розгляду в національних судах, а також про впровадження механізму додаткового оповіщення про плановані та проведені страйки.

Стаття 3 проекту Постанови, яка передбачає використання національних позасудових механізмів вирішення колективних трудових спорів, вимагає від держав-членів ЄС забезпечення для їх сторін рівного доступу у випадку виникнення спорів, пов'язаних зі страйками транснаціонального або транскордонного характеру. Аналогічна вимога до спорів, викликаних зловживаннями підприємців свободами установлення й надання послуг, не висувається. Крім того, зазначеною нормою сторонам дозволяється розробляти керівні принципи про застосування цих механізмів та укласти у зв'язку із цим угоди на загальноєвропейському рівні, що свідчить про намір ЄС обхідним шляхом нав'язати наднаціональні правила в такій галузі [8, с. 18].

Іншими положеннями ст. 3 проекту Постанови, які передбачають використання в подібних ситуаціях національних судів, істотно підсилюється їхня роль у справі визначення законності застосування колективних дій, включаючи страйки, для досягнення переслідуваних ними цілей через тестування їх на пропорційність. При цьому рішення, які виносяться національними судами, не повинні шкодити компетенції Суду ЄС, а навпаки, зобов'язані керуватися його вказівками, роз'ясненнями й прецедентним правом, а також виробленими в проекті Постанови правилами.

Стаття 4 проекту Постанови, яка передбачає введення загальноєвропейського механізму оповіщення, встановлює систему раннього попередження про можливі загрози з боку транснаціональних і транскордонних страйків ефективному здійсненню свобод установлення й надання послуг та належному функціонуванню внутрішнього ринку, а також установленій на ньому системі трудових відносин. При цьому особлива увага приділяється попередженню серйозних соціальних заворушень на території держав-членів ЄС, які можуть виникнути у зв'язку з подібними страйками [8, с. 19].

Ця норма багаторазово посилює початкову налаштованість проекту Постанови на обмеження права на колективні дії, включаючи страйки, вимагає від держав-членів ЄС в односторонньому порядку повідомляти про загрози, що виходять із їх боку, ігнорує небезпеку цьому праву з боку роботодавців під час реалізації ними свобод установлення й надання послуг. Натяк на те, що страйки можуть створювати соціальний безлад, орієнтує держави-членів ЄС на посилення боротьби з ними не лише в галузі трудового та цивільного права, а й кримінального.

У своїх вимогах повідомляти про створювані страйками загрози не лише згаданим економічним свободам, а й ринку ЄС та системі трудових відносин, яка склалася на ньому, проект Постанови виходить далеко за межі свого призначення, сформульованого в назві акта. А вимога про те, що вся інформація про страйки повинна надходити до Європейської Комісії, свідчить про прикритий намір ЄС вибудувати всеохоплюючу систему нейтралізації страйків, керівництво якою здійснюватиметься з єдиного антистрайкового центру.

Усі ці заходи, передбачені проектом Постанови, знаменують важливе поглиблення втручання інститутів ЄС у національні правила регулювання права на страйк та носять дискримінаційний характер щодо нього. І хоча надання проекту Постанови статусу законодавчого документа ЄС на певний час було заблоковане деякими державами-членами ЄС, вищі органи Європейського Союзу не полишають спроб прийняття його в оновленому варіанті.

Висновки. Таким чином, законодавча й судова база Європейського Союзу в галузі права на страйк має яскраво виражену антистрайкову спрямованість. Вихідна налаштованість засновницьких договорів ЄС на забезпечення функціонування загальноєвропейського ринку в підсумку веде до обмеження права на страйк економічними свободами, які його забезпечують.

Список літератури:

1. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. – 2008. – C115. – Vol. 51. – P. 47–200. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0047:0199:EN:PDF>.
2. EU's Charter of the Fundamental Social Rights of Workers, 9 December 1989 // Social Europe. – 1990. – № 1. – P. 46–50. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/community-charter--en.pdf>.
3. Charter of Fundamental Rights of the European Union, 7 December 2000 // Official Journal of the European Communities. – 2000. – C364. – P. 1–22. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
4. Хартия Европейского Союза об основных правах : комментарий / под ред. С.Ю. Кашкина. – М. : Юриспруденция, 2001. – 208 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bazakonov.ru/doc/?ID=268233>.
5. Consolidated version of the Treaty on European Union // Official Journal of the European Union. – 2008. – C115. – Vol. 51. – P. 13–47. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0013:0045:EN:PDF>.
6. Case C-438/05, International Transport Workers' Federation And Finnish Seamen's Union v Viking Line ABP and OÜ Viking Line Eesti, Judgment of the Court, 11 December 2007 (62005CJ0438) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62005CJ0438>.
7. Case C-341/05, Laval un Partneri Ltd v Svenska Byggnadsarbetareförbundet and Others, Judgment of the Court, 18 December 2007 (62005CJ0341) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?isOldUri=true&uri=CELEX:62005CJ0341>.
8. Proposal for a Council Regulation on the exercise of the right to take collective action within the context of the freedom of establishment and the freedom to provide services / European Commission. – Brussels, 21.03.2012. COM/2012/0130 final – 2012/0064 (APP). – P. 1–19. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=7480&langId=en>.

Мигаль С. М. Антизабастовочная направленность законодательства и судебной практики Европейского Союза / С. М. Мигаль // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 204-210.

В статье рассматриваются положения о праве на забастовку в учредительных договорах и основных документах Европейского Союза в области прав человека, а также законодательные инициативы и судебные прецеденты по его регулированию и ограничению. Доказывается, что исходная направленность учредительных договоров Европейского Союза на обеспечение функционирования общеевропейского рынка в итоге приводит к ограничению права на забастовку экономическими свободами, которые его обеспечивают, в законодательстве и судебной практике Европейского Союза.

Ключевые слова: право на забастовку, право на коллективные действия, экономические свободы, Европейский Союз.

**ANTISTRIKING ORIENTATION OF LEGISLATION
AND JUDICIAL PRACTICE OF EUROPEAN UNION**

Mygal C. M.

*Kyiv National University the name of Taras Shevchenko,
Kyiv, Ukraine*

In the article positions are examined about a right on a strike in constituent agreements and basic documents of European Union in the areas of human rights, and also legislative initiatives and legal precedents on his adjusting and limitation. Proved, that initial set of constituent Agreements to EC on providing of functioning of the European market in the end and results in the limit of right on a strike by economic freedoms that provide him, in a legislation and judicial practice of Union. So, in Agreement on functioning of European Union (2007 year) a right on a strike is withdrawn from the sphere of addition and support of Union, that he gives to the members in area of representative office and collective defense of interests of workers by establishment of minimum requirements relatively intended to it rights. The charter of European Union about basic rights (2000 year) envisages adjusting of right on a strike by the legislation of Association and limits to him the aims of European Union, main from that still there is creation of economic and currency Union, being material embodiment of his economic freedoms. By the decreets of European Union (2007 year) in businesses Viking and Laval are created precedents of limitation of right on a strike by economic freedoms of businessmen on establishment (opening of business) and grant of services. Last legislative initiatives of European Advice and Commission in relation to the acceptance of Regulation "About realization of right on collective actions in the context of freedom of establishment and freedom of grant of services" (2012 year) sent to giving the indicated legal precedents of legislative form and introduction of general rules and principles of adjusting and limitation of right on a strike at the level of European Union.

Key words: right on a strike, right on collective actions, economic freedoms, European Union.

ОБ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ТАМОЖЕННОГО ПРАВА В ЧЕХИИ

Халапян Е. А.

*Воронежский государственный университет,
г. Воронеж, Российская Федерация*

Статья посвящена проблеме имплементации норм международного таможенного права в Чехии. Автор анализирует место норм международного таможенного права в правовой системе Чехии. В статье рассматриваются формы и способы имплементации норм таможенного права Европейского Союза. Проведен подробный анализ соотношения двух систем права: чешского и международного. Рассмотрена историческая ретроспектива процесса внедрения норм международного права в систему права Чешской Республики. Указана роль правовых актов специализированных международных организаций в формировании системы права Чехии.

Ключевые слова: Чешская Республика, концепция соотношения международного и национального права Чехии, взаимодействие права ЕС и чешского законодательства.

Чехия придерживается дуалистической концепции соотношения международного и национального права. В чешской науке для обозначения процесса имплементации внутригосударственного права чаще всего используют термин «рецепция». При этом различают два вида рецепции: первичную и вторичную. Первичная рецепция, как пишет Ю. Маленовский, определяет, будет ли и в какой степени международное право частью внутреннего законодательства; какие компоненты власти имеют право принимать решения по стандартам или формам международного права. Вторичная рецепция дополняет первичную. Эти правила носят вспомогательный характер. Они не изменяют соотношение двух систем права, лишь добавляя недостающую информацию. Вторичная рецепция не носит конституционного характера; в нее включена большая группа положений, которые могут быть изданы в виде обычных законов, а также подзаконными актами (например, приказами министров). Чешская наука (Т. Валешова и др.) различает четыре способа вторичной рецепции: трансформация, адаптация, инкорпорация и внедрение.

Имплементация норм Международной торговой палаты (далее – МТП) всегда являлась важной составляющей таможенного дела чешского государства. В первое послевоенное время реализация конвенций входила в компетенцию исполнительной власти Чехословакии (правительства и министерств – в зависимости от вида международного договора). Как правило, документ о даче согласия на договор содержал его текст и меры по обеспечению внутригосударственной реализации. Например, 10 декабря 1949 г. Правительством Чешской социалистической республики (далее – ЧСР) было принято Постановление о временном применении неко-

торых конвенций, касающихся Генерального соглашения по тарифам и торговли № 292/1949 (далее – Постановление). В Постановлении, помимо текста договоров на чешском, указывались органы, ответственные за выполнение отдельных положений договоров.

Активную роль в обеспечении реализации в ЧСР норм МТП играли министерства. В частности, 28 декабря 1984 г. для реализации норм Договора между ЧСР и Венгерской Республики о правовой помощи по таможенным делам 1982 г. Министр внешней торговли ЧСР издал соответствующий приказ. Конвенция о гармонизированной системе описания и кодирования товаров (Брюссель, 14 июня 1983 г.) является основным инструментом в этой области. С 1 января 1988 г. Чехия стала участником Конвенции. Включение положений Конвенции в правовую систему государства было произведено приказом Министра финансов 1988 г. Имела место вторичная рецепция в форме трансформации.

Новая Конституция Чехии 1992 г. усовершенствовала механизм реализации международных договоров. Соответствующие конституционные положения (ст. ст. 10, 10а, 10б, 49 и др.) обеспечили договорные нормы МТП надлежащим юридическим механизмом имплементации. Иными словами, изменилась схема первичной рецепции. Соответственно, свою специфику обрели и методы вторичной рецепции. Договор между Чешской Республикой и ФРГ о взаимной административной помощи в таможенных делах 1995 г. ратифицировался уже постановлением правительства от 19 мая 1995 г., в котором использовался метод инкорпорации.

В 2003 г. началась подготовка к вступлению Чехии в Конвенцию о взаимной помощи и сотрудничестве между таможенными администрациями (далее – Конвенция «Неаполь II»), Конвенцию по использованию информационных технологий для таможенных целей (далее – Конвенция «CIS») и Протокол по толкованию и поправкам к указанной Конвенции. Вместе с Конвенцией «Неаполь II» государствами было принято Соглашение о временном применении данного документа, чтобы обеспечить его действие до ратификации Конвенции всеми государствами-членами для тех государств-членов, которые уже процедуру ратификации завершили. Вышеуказанные договоры подверглась в Чехии тщательному анализу со стороны правительства. В частности, много вопросов ко второму разделу Конвенции «Неаполь II», а именно к ст. ст. 20, 21 и 23, возникло у министерств юстиции и внутренних дел. В 2003 г. Министерством финансов Чехии был проведён целый комплекс мер по подготовке сотрудников таможни по вопросам взаимодействия с учреждениями ЕС. Для сотрудников таможенных органов был организован курс специальной подготовки по вопросам реализации указанных Конвенций.

Положения Конвенций практически без изменений были включены в закон «О таможенном регулировании в Чехии» 2004 г. (адаптация). Конвенции «Неаполь II» и «CIS» были ратифицированы Чехией 28 января 2005 г. После этого представители МИД передали все соответствующие документы, необходимые для присоединения к обоим договорам в Брюсселе. Конвенции и Протокол вступили в силу для страны 25 декабря 2005 г. Таким образом, законодательство Чехии было приведено в соответствие с нормами МТП заранее, до их ратификации. Была произведена «досрочная имплементация» норм МТП.

В новом законе «О таможенной администрации Чешской Республики» 2012 г. была продемонстрирована преемственность Чехии принятым международным обязательствам в сфере таможенного дела. В законе подробно изложены положения указанных норм договоров, то есть также использовалась адаптация. В частности, в отношении Конвенции «Неаполь II» в законе был закреплён порядок доступа к информации и ее передачи. Согласно § 66 закона зарубежные таможенные органы имеют доступ к сведениям из информационной системы Чехии. Информация из Шенгенской информационной системы, передаваемая в полицию Чешской Республики на основании других законов, также может быть получена зарубежными правоохранительными органами (см. также закон «О полиции» 2008 г.). Раздел III нового закона «О таможенной администрации Чешской Республики» регламентирует порядок обмена информацией с государствами Евросоюза, Европол и Евроюстом в рамках полицейского сотрудничества.

Закон 2012 г. (§ 74–80) также рецепирует в чешское право правила Конвенции «СИС». Так, § 75 закона определяет перечень информации, вводимой ТС Чехии в информационную систему. В § 78 закреплены правила о хранении информации, в § 79 – срок ее хранения. Указанные положения практически полностью совпадают с нормами Конвенции «СИС».

Таким образом, Чешская Республика заранее имплементировала нормы таможенных конвенций, включив положения документов институтов в свое законодательство (вторичная рецепция путем адаптации).

Важную роль в формировании МТП играют специализированные международные организации. В Чехии для имплементации документов международных организаций нет отдельного механизма; используются правила реализации договорных норм (первичная рецепция). Вместе с тем осуществление актов органов международных организаций имеет некоторую специфику в плане вторичной рецепции.

Главная роль в кодификации недоговорных норм МТП принадлежит, безусловно, Всемирной таможенной организации (далее – ВСТО). 15 декабря 1950 г. в Брюсселе была подписана Конвенция о создании Совета таможенного сотрудничества. В 1996 г. Совет был переименован во Всемирную таможенную организацию. За время своей деятельности ВСТО подготовила проекты 20 таможенных конвенций, свыше 60 рекомендаций.

Чешская Республика участвует в СТС с 23 сентября 1965 г., когда была сдана на хранение ратификационная грамота (первичная рецепция). 3 февраля 1966 г. Министр иностранных дел издал Приказ «О Конвенции о создании Совета таможенного сотрудничества», которым проинформировал об участии Чехословакии в СТС (вторичная рецепция в форме инкорпорации). Постановление Правительства № 699/1992 от 9 декабря 1992 г. по вопросу продолжения членства Чешской Республики в международных организациях подтвердило правопреемство Чехии в отношении этого договора и организации.

Чехия активно имплементирует документы ВСТО. Так, 14 мая 2003 г. СТС принял Рекомендацию о создании всемирной сети Региональных бюро по обмену информацией (RILO). Согласно п. 2 Рекомендации, «...каждое государство, принимая рекомендацию, должны уведомить Генерального секретаря в письменной форме о

ее принятия и указать дату его применения». 5 июня 2005 г. Министр финансов Чехии уведомил Министра иностранных дел о принятии необходимых мероприятий для исполнения требований Рекомендации (адаптация). 7 сентября 2005 г. Чехия нотифицировала в Секретариат ВศТО «Заявление о присоединении к Рекомендации».

В силу Меморандума о взаимопонимании между Секретариатом ВศТО и Таможенной службой Чехии 2005 г. Генеральный директор ТС Чехии 27 мая 2005 г. издал приказ, которым был учрежден Региональный учебный центр (адаптация).

Таким образом, Чехия активно участвует в реализации документов ВศТО как обязательных, так и носящих рекомендательного характера. Генеральный директор ТС Чехии издает специальный приказ, содержащий меры имплементационного характера (вторичная рецепция в форме инкорпорации либо адаптации).

Следующей группой норм МТП являются нормы таможенных союзов. Чехия участвует в ЕС, одним из составляющих которого является Таможенный союз. Так, в 2004 г. в ЕС вошли 10 новых государств, в том числе Чехия. Таможенное право ЕС обладает прямым действием и реализуется таможенными органами стран-членов. 1 апреля 2004 г. в Чехии был принят закон «О таможенном регулировании в Чехии» (адаптация).

После вхождения Чехии в ЕС в стране стал применяться весь массив европейского права, включая документы о сотрудничестве таможенных администраций стран ЕС, а также соглашения о сотрудничестве между Евросоюзом и третьими странами. Иными словами, вступили в действие новые правила как первичной, так и вторичной рецепции.

В результате 23 апреля 2008 г. Европарламент и Совет ЕС приняли Регламент № 450/2008 о Модернизированном таможенном кодексе ЕС. Согласно ст. 188 Регламента вступили в силу с 24 июня 2008 г. те положения МТК, которые предусматривали принятие Еврокомиссией документов для имплементации его положений. Остальные правила Регламента должны были вступить в силу в срок до 24 июня 2013 г. Часть из них была введена в действие. Были приняты и некоторые акты имплементационного характера. МТК был призван заменить ТК ЕС 1992 г. Планировалось, что он должен был применяться с 24 июня 2013 г. Однако имплементирующие положения для МТК так и не были подготовлены, несмотря на перенос срока с июня на ноябрь 2013 г.

Между тем, 1 декабря 2009 г. в силу вступил Договор, изменяющий Договор о Европейском Союзе, и Договор, учреждающий Европейское Сообщество (Лиссабонский договор). В Лиссабонском договоре были по-новому сформулированы правила по изданию институтами ЕС имплементирующих положений. Данные требования отныне должны учитываться во вторичном праве ЕС, во всех документах Совета и Европарламента. Согласно требованиям ст. ст. 33, 114 и 207 ДФЕС, новый ТК Союза должен быть разделен, по крайней мере, на два отдельных документа (причем они должны быть регламентами). Кроме того, должны были быть приняты во внимание произошедшие в ЕС изменения (в 2013 г. 28-м членом ЕС стала Хорватия). Таким образом, Лиссабонский договор и практика потребовали пересмотра многих положений МТК.

В силу указанных причин был предложен проект нового ТК Союза, который в 2013 г. и был одобрен институтами ЕС. 9 октября был принят Регламент Европарламента и Совета № 952/2013, учреждающий ТК Союза. Он отменил МТК (Регламент № 450/2008 о МТК). Кроме того, были отменены Регламент Совета № 3925/91 от 19 декабря 1991 г. и Регламент Совета № 1207/2001 (их положения были включены в ТК Союза).

Статья 288 Регламента содержит перечень статей, которые действуют с 30 октября 2013 г, но это только те статьи, которые делегируют полномочия Еврокомиссии по выработке имплементационных актов. Остальные его положения должны вступить в силу в действие 1 января 2016 г., поскольку должны быть изданы документы, обеспечивающие их реализацию. До этого момента будет продолжать действовать ТК ЕС 1992 г. и имплементационные документы институтов ЕС.

Чехия начала активно готовится к имплементации ТК Союза. 22 апреля 2014 г. Генеральный директор ТС Чехии опубликовал «Информацию о действительности и юридической силы Таможенного кодекса Союза и соответствующего законодательства». В информации разъясняется порядок вступления в силу положений ТК Союза, а также даются комментарии для юридических и физических лиц. Чешское Правительство в 2015 г. планирует подготовить новый Таможенный закон, целью которого является прежде всего имплементация ТК Союза. Очевидно, что будет использоваться метод адаптации норм МТП.

Помимо мер общего характера в отношении норм МТП, Чехия активно обеспечивает исполнение конкретных норм. Например, таможня Чехии взимает НДС. Как прямое следствие отмены контроля на внутренних границах ЕС налоговые администрации стран-членов обязаны обмениваться информацией, чтобы облагаемые НДС товары и услуги учитывались должным образом. Чехия активно участвует в Информационной системе обмена информации по НДС (VIES), которая обеспечивает информацию, необходимую для взимания НДС в торговле товарами и услугами между государствами-членами.

В целях исполнения Директивы Совета 2010/45/EU от 13 июля 2010 г. был принят закон № 502/2012 о внесении изменений в закон о НДС 2004 г. (адаптация). С 1 апреля 2013 г. вступили в силу поправки к закону о НДС (§ 84 п. 3), принятые для реализации Директивы Совета 2010/45/EU. Изменения коснулись системы возврата НДС для физических лиц из третьих стран. Теперь продавец обязан выдать документ на возврат НДС по требованию иностранного физического лица. Закон о НДС не определяет форму или макет бумаги; доказательством продажи может быть любой документ, выданный продавцу. В соответствии с § 84 п. 6 измененного Закона о НДС товары должны быть описаны достаточно конкретно, чтобы сделать возможным подтверждение их экспорта за пределы ЕС. Чешская таможня является компетентным органом для подтверждения экспорта товаров.

Таким образом, в Чешской Республике сформирован эффективный механизм имплементации норм МТП. Чаще всего Чешская Республика заранее имплементировала нормы таможенных конвенций, включая положения документов институтов ЕС в свое законодательство (вторичная рецепция путем адаптации).

Список литературы:

1. Dohoda mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Rakouské republiky o spolupráci a vzájemné pomoci v oboru celnictví z Dne 18. listopadu 1982 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=0CDwQFjAC&url=http%3A%2F%2Fdownload.czechtrade.cz%2Fods.asp%3Fid%3D60774&ei=vtyGUuaEMqB4gSOyYDAAw&usg=AFQjCNGZnKOCdfn4ku2ky2qDShs-ZPA74g&bvm=bv.67720277,d.bGE&cad=rjt>.
2. Vyhláška ministra Zahraniční obchod ze dne 28. prosince 1984 o Dohodě mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Rakouské republiky o spolupráci a vzájemné pomoci v oboru celnictví [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1985-9>.
3. Vyhláška ministra financí o Mezinárodní úmluvě o harmonizovaném systému popisu a číselného označování zboží a Protokolu o její změně č. 160/1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1988-160>.
4. Smlouva mezi Českou republikou a Spolkovou republikou Německo o vzájemné správní pomoci v celních otázkách 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psp.cz/eknih/1993ps/tisky/t185700.htm>.
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kormoran.vlada.cz/usneseni/usneseni_webtest.nsf/web/cs?Open&1995&02-15.
6. Convention on mutual assistance and cooperation between customs administrations // Official Journal of the European Communities. – 23.01.1998. – С. 24.
7. Convention drawn up on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union on the use of information technology for customs purposes // Official Journal of the European Communities. – 27.11.1995. – С. 316.
8. Agreement on provisional application between certain Member States of the European Union of the Convention drawn up on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union on the use of information technology for customs purposes // Official Journal of the European Communities. – 27.11.1995. – С. 316.
9. Zákon ze dne 1. dubna 2004 o Celní správě České republiky № 185/2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCYQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.uohs.cz%2Fdownload%2FLegislativa%2F185_2004.pdf&ei=gBJzU5GyOfPzyAPT9oD4Dg&usg=AFQjCNG9YO8h5rq4rhT-DqhH5xxWXMdmVw&bvm=bv.66699033,d.bGQ&cad=rjt.
10. Nařízení vlády, kterým se stanoví orgán opatřující doložkou vykonatelnosti rozhodnutí orgánů Evropských společenství [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/2005-87>
11. Zákon o Celní správě České republiky č. 17/2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-17/zneni-20140101>.
12. Celní informační systém [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.celnisprava.cz/cz/evropska-unie/umluva-o-celnim-informacnim-systemu-cis/Stranky/default.aspx>.
13. Zákon o Policii České republiky č. 273/2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/2008-273>.
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/09/904/wco_customs_council.xml.
15. Бирюков П.Н. Роль прокуратуры в уголовном процессе Чехии / П.Н. Бирюков // Судебная власть и уголовный процесс. – 2013. – № 3. – С. 96–113 ; Капкова С.Ю. О наказаниях для юридических лиц по УК Чехии / С.Ю. Капкова // Уголовное право и криминология: современное состояние и перспективы развития : сборник научных трудов / ВГУ. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2013. – Вып. 8. – С. 107–112 ; Тимофеева А.В. Участие адвоката в гражданском процессе Чешской Республики / А.В. Тимофеева // Евразийская адвокатура. – 2013. – № 5(6). – С. 16–21 ; Тимофеева А.В. Участие адвоката в уголовном процессе в Чешской Республике / А.В. Тимофеева // Евразийская адвокатура. – 2013. – № 4(5). – С. 31–39.
16. Vyhláška ministra zahraničních věcí ze dne 3. února 1966 o Úmluvě o zřízení Rady pro celní spolupráci [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1966-21>.
17. Usnesení vlády CR č. 699/1992 ze dne 9. prosince 1992 o Prohlášení vlády CR k otázkám členství v mezinárodních organizacích.
18. Recommendation of the Customs Co-operation Council on the operation of the global network of regional intelligence liaison offices (RILOs) (14.05.2003) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:K6h4I8jhl2QJ:http://www.wcoomd.org/en/about-us/legal-instruments/recommendations/~/_media/619DF96B5F204F51A21A6070DCD45F10.ashx%2BRecomm

endation+on+the+operation+of+the+global+network+of+regional+intelligence+liaison+offices&client=opera
&oe=UTF-8&hl=ru&&ct=clnk.

19. Doc 05-EL.0237-E/A.R.

20. Memorandum o porozumění uzavřené mezi WCO a Celní správou České republiky 25.05.2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.euractiv.cz/search?search=detail&words=komisaf&results=&articles=on&date_from=&date_to=/19.

21. Vedení Celní správy ČR [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.celnisprava.cz/cz/o-nas/Stranky/vedeni-celni-spravy-cr.aspx>.

22. Terra B.J. Community Customs Law. A Guide to the Customs Rules on Trade between the EU and Third Countries / B.J. Terra // The Hague. – 1995. – Vol. 1–2. – P. 17–25.

23. Бирюков М.М. Европейское право до и после Лиссабонского договора : [учебное пособие] / М.М. Бирюков. – М., 2010. – 214 с. ; Наку А.А. Таможенное право ЕС / А.А. Наку. – М., 2003. – 315 с. ; Шумилов В.М. Международное экономическое право / В.М. Шумило. – М., 2014. – С. 139–189.

24. Act concerning the conditions of accession of the Czech Republic, the Republic of Estonia, the Republic of Cyprus, the Republic of Latvia, the Republic of Lithuania, the Republic of Hungary, the Republic of Malta, the Republic of Poland, the Republic of Slovenia and the Slovak Republic and the adjustments to the Treaties on which the European Union is founded // Official Journal of the European Communities. – 23.09.2003. – L. 236.

25. Zákon ze dne 1. dubna 2004 o Celní správě České republiky № 185/2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCYQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.uohs.cz%2Fdownload%2FLegislativa%2F185_2004.pdf&ei=gBJzU5GyOfPzyAPT9oD4Dg&usq=AFQjCNG9YO8h5rq4rhT-DqhH5xxWXMdmVw&bvm=bv.66699033,d.bGQ&cad=rjt.

26. Regulation (EC) №450/2008 of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 laying down the Community Customs Code (Modernised Customs Code) // Official Journal of the European Communities. – 4.06.2008. – L 145.

27. Лиссабонский договор, изменяющий Договор о Европейском Союзе и Договор об учреждении Европейского Сообщества (Лиссабон, 13 декабря 2007 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eulaw.ru/treaties/lisbon>.

28. European Commission. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down the Union Customs Code // Brussels, 20.2.2012. COM (2012) 64 final 2012/0027 (COD).

29. Regulation (EU) № 952/2013 of the European Parliament and of the Council of 9 October 2013 laying down the Union Customs Code // Official Journal of the European Communities. – 10.10.2013. – L. 269.

30. Council Regulation (EEC) № 3925/91 of 19 December 1991 concerning the elimination of controls and formalities applicable to the cabin and hold baggage of persons taking an intra-Community flight and the baggage of persons making an intra-Community sea crossing // Official Journal of the European Communities. – 31.12.1991. – L. 374. – P. 4–6

31. Council Regulation (EC) № 1207/2001 of 11 June 2001 on procedures to facilitate the issue of movement certificates EUR.1, the making-out of invoice declarations and forms EUR. 2 and the issue of certain approved exporter authorisations under the provisions governing preferential trade between the European Community and certain countries and repealing Regulation (EEC) № 3351/83 // Official Journal of the European Communities. – 21.6.2001. – L. 165. – P. 1.

32. Informace k platnosti a účinnosti celního kodexu Unie a souvisejících právních předpisů [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.celnisprava.cz/cz/aktuality/Stranky/informace-k-platnosti-a-ucinnosti-celniho-kodexu-unie-a-souvisejicich-pravnich-predpisu.aspx>.

33. Council Directive 2010/45/EU of 13 July 2010 amending Directive 2006/112/EC on the common system of value added tax as regards the rules on invoicing [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCgQFjAA&url=http%3A%2F%2Feur-lex.europa.eu%2FLEXUriServ%2FLEXUriServ.do%3Furi%3DOJ%3AL%3A2010%3A189%3A0001%3A0008%3AEN%3APDF&ei=1NGFU_3PLOS4m4gSfx4GgAQ&usq=AFQjCNGBBrefM6MN4beNwIkrSqacx mPBOA&bvm=bv.67720277,d.bGE&cad=rjt.

34. European Commission. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down the Union Customs Code // Brussels, 20.2.2012. COM (2012) 64 final 2012/0027 (COD).

35. Regulation (EU) № 952/2013 of the European Parliament and of the Council of 9 October 2013 laying down the Union Customs Code // Official Journal of the European Communities. – 10.10.2013. – L. 269.

36. Council Regulation (EEC) № 3925/91 of 19 December 1991 concerning the elimination of controls and formalities applicable to the cabin and hold baggage of persons taking an intra-Community flight and the baggage of persons making an intra-Community sea crossing // Official Journal of the European Communities. – 31.12.1991. – L. 374. – P. 4–6.

37. Council Regulation (EC) № 1207/2001 of 11 June 2001 on procedures to facilitate the issue of movement certificates EUR.1, the making-out of invoice declarations and forms EUR.2 and the issue of certain approved exporter authorisations under the provisions governing preferential trade between the European Community and certain countries and repealing Regulation (EEC) № 3351/83 // Official Journal of the European Communities. – 21.6.2001. – L. 165. – P. 1.

38. Бирюков П.Н. Вопросы унификации обложения НДС в Евросоюзе / П.Н. Бирюков // Вестник Дипломатической Академии МИД России / отв. ред. А.А. Моисеев. – М., 2013. – С. 194–200.

39. Informace k platnosti a účinnosti celního kodexu Unie a souvisejících právních předpisů [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.celnisprava.cz/cz/aktuality/Stranky/informace-k-platnosti-a-ucinnost-celniho-kodexu-unie-a-souvisejicich-pravnich-predpisu.aspx>.

40. Council Directive 2010/45/EU of 13 July 2010 amending Directive 2006/112/EC on the common system of value added tax as regards the rules on invoicing [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCgQFjAA&url=http%3A%2F%2Feur-lex.europa.eu%2FLEXUriServ%2FLEXUriServ.do%3Furi%3DOJ%3AL%3A2010%3A189%3A0001%3A0008%3AEN%3APDF&ei=1NGFU_3PLOS4gSfx4GgAQ&usq=AFQjCNGBBrefM6MN4beNwIkrSqacx mPBOA&bvm=bv.67720277,d.bGE&cad=rjt.

41. Zákon, kterým se mění zákon č. 235/2004 Sb., o dani z přidané hodnoty, ve znění pozdějších předpisů, a další související zákony č. 502/2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-502>.

Халапян Е. А. Про імплементацію норм міжнародного митного права в Чехії / Е. А. Халапян // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 3. – С. 211-218.

Стаття присвячена проблемі імплементації норм міжнародного митного права в Чехії. Автор аналізує місце норм міжнародного митного права в правовій системі Чехії. У статті розглядаються форми й способи імплементації норм митного права ЄС. Проведено детальний аналіз співвідношення двох систем права: чеського й міжнародного. Розглянута історична ретроспектива процесу впровадження норм міжнародного права в систему права Чеської Республіки. Вказана роль правових актів спеціалізованих міжнародних організацій у формуванні системи права Чехії.

Ключові слова: Чеська Республіка, концепція співвідношення міжнародного та національного права Чехії, взаємодія права ЄС і чеського законодавства.

ON THE IMPLEMENTATION OF NORM OF INTERNATIONAL CUSTOM LAW IN THE CZECH REPUBLIC

*Khalapyan E. A.
Voronezh State University,
Voronezh, Russian Federation*

After occurrence of Czech Republic in EU in the country all file of the European right, including documents on cooperation of customs administrations of the EU countries, and also cooperation agreements between the European Union and the third countries began to be applied. Differently, new rules both primary, and secondary reception have taken effect.

The new Constitution of the Czech Republic in 1992 improved the mechanism for the implementation of international treaties. Relevant constitutional provisions (Article. 10, 10a, 10b, 49, and others) provided the contracting rules of the International Customs Law proper legal mechanism of implementation, the scheme has changed primary reception. Accordingly, its specificity and methods acquired secondary reception. In 2003, the Ministry of Finance of the Czech Republic was carried out a range of measures for the training of customs officials on cooperation with EU institutions. For customs officials was organized a special training course on the implementation of the Convention on mutual assistance and cooperation between customs administrations (Naples Convention II), the Convention on the use of information technology for customs purposes (hereinafter Convention CIS) and the Protocol on the interpretation and amendment to the said Convention.

This paper is devoted to the implementation of norm of international custom law in the Czech Republic. The author analyzes the place of international custom law in the legal system of the Czech Republic. The article examines forms and methods the implementation of EU custom law in the Republic. A detailed analysis of the relationship between the two systems of law: the Czech and international. Considered a historical perspective of the process of implementation of international law in the legal system of the Czech Republic. Specify the role of legal acts of the specialized international organizations in shaping the legal system of the Czech Republic.

Key words: Czech Republic, concept of the relationship between international and national custom law of the Czech Republic, interaction of EU law in Czech legislation.

РЕЦЕНЗИЯ
на монографию Б. В. Змерзлого

**«ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТОРГОВОГО СУДОХОДСТВА
В ЧЕРНОМОРСКО-АЗОВСКОМ РЕГИОНЕ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XX ВВ.»**

Мурашин А. Г.
доктор юридических наук, профессор

Научные исследования, связанные с изучением развития любой отрасли права, всегда вызывают научно-практический интерес. Относится это и к рецензируемой работе. В отечественной историко-правовой науке, да и среди исследований ближайшего зарубежья, немало работ, относящихся тем или иным образом к проблемам правового обеспечения деятельности различных государственных структур, в том числе связанные с торговым судоходством. Этому, кстати, Б.В. Змерзлый достаточно посвятил внимания [1, с. 12–26]. Однако до сих пор комплексных работ, в которых бы изучался процесс становления и развития всех составляющих правовой базы по обеспечению и регулированию торгового судоходства, не было.

Следует также упомянуть, что Б.В. Змерзлый, прежде чем обратится к данной проблематике, вместе со своими учениками и коллегами провел научные изыскания по близким направлениям, завершившиеся защитой диссертаций и изданием монографии. При этом были исследования такие направления, относящиеся к правовому регулированию торгового судоходства, как правовые основы создания и деятельности карантинных и таможенных учреждений [2; 3].

Подобный шаг следует признать правильным, так как объединить в одной работе все необходимые направления, связанные с комплексным изучением проблемы правового регулирования торгового судоходства в Черноморско-азовском регионе, было бы практически невозможно, да и научно неверно. В последнем случае автору пришлось бы отвлекаться от основных направлений на второстепенные, что лишило бы работу последовательности и могло бы сделать ее весьма сложной для восприятия, не считая уже возможного увеличения общего объема.

Выбранный подход позволил Б.В. Змерзлому не только правильно сформулировать задачи, стоящие перед его исследованием, но и научно верно и последовательно разрешить их, сделав в результате правильные выводы. Исходя из этого, считаю, что структура работы вполне отвечает ее задачам и в таком виде позволяет максимально точно подойти к их разрешению. К тому же использование хронологически-тематического подхода является классическим способом разрешения научных задач.

Следует упомянуть и о том, что Б.В. Змерзлый обратился к тщательному изучению работ других ученых, особенно тех, в которых в той или иной мере затрагиваются вопросы, связанные с торговым судоходством. Среди них следует упомянуть научные труды по изучению деятельности коммерческих судов на Юге Украины и в Крыму [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11], работы, посвященные истории судостроения [12; 13; 14], краеведческие и многие другие [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22].

Особое внимание ученый уделил такому непростому вопросу, как международный фактор в регулировании торгового судоходства Черноморско-азовского региона. При этом Б.В. Змерзлый не ограничился лишь изучением соответствующих международных договоров, трактатов и конвенций заключенных Российской империей (подраздел 2.6). Во многих других подразделах мы можем также найти моменты, связанные с международным правом. Это, в частности, и то, что относится к служащим торгового флота и их пребывания за границей Российской империи; стандартизация, согласно международным требованиям различных сигналов на судах; освидетельствование самих судов по международным стандартам; право на работу иностранцев во всех отраслях, связанных с торговым судоходством; иностранный опыт развития портов и т. д.

Обращение ко всем этим вопросам отнюдь не является отходом от разрешения поставленных в начале работы задач. Автор в этом случае лишь четко шел на их выполнение, стремясь в комплексе разрешить те или иные вопросы, показать влияние международного опыта на пути развития отечественного торгового судоходства, а также особенности, вызванные местной спецификой.

Важным считаю и то, что автор не обошел вниманием проблемы регулирования лоцманского дела в регионе, и более конкретно – лоцманского цеха обслуживавшего Керченский пролив. При этом Б.В. Змерзлый вступает в полемику с другими учеными о статусе пролива [1, с. 19]. В соответствующих подразделах работы раскрыты как основные этапы становления лоцманского дела в регионе, так и дан их тщательный анализ, в том числе за счет конкретных примеров из практики, соответствующих нормативно-правовых актов. Весьма полезным и, к сожалению, на что обычно ученые мало обращают внимание, считаю раскрытие особенностей разработки и внедрения основных законодательных актов, регулирующих деятельность лоцманов и лоцманских обществ. Ученому на многочисленных примерах удалось неоднократно показать, насколько важно, чтобы тот или иной нормативно-правовой акт соответствовал своему назначению, а не был абстрактным видением нуждающейся в разрешении проблемы, оторванным от реальности и не учитывающим как положения дел, так и имеющегося отечественного и зарубежного опыта в той или иной сфере.

Не менее интересным, познавательным и где-то даже неожиданным, является обращение Б.В. Змерзлого к изучению проблем, связанных с правовым регулированием развития и деятельности сети маяков на побережье Черного и Азовского морей, а также с процессом создания метеорологической службы в регионе. Здесь, как и в других разделах, Б.В. Змерзлый показал не только процесс развития соответствующего законодательства, но и тесную связь изучаемых процессов с международными усилиями в этом направлении. Сделано это было за счет использования многочисленных циркуляров сначала департамента внешней торговли, а затем главного гидрографического управления и дирекции маяков и лоции Черного и Азовского морей.

Обращение же к исследованию процесса становления метеорологических служб, кроме основной задачи, приоткрыло еще одну малоизвестную страничку в истории отечественных земств. Как наглядно и документально показывает автор,

именно земства и люди, активно участвующие в земском движении, во многом исключительно по личной инициативе создавали мощную сеть гидрометеорологических станций и пунктов, которые впоследствии и стали основой гидрометеорологической службы, призванной сделать торговое судоходство в регионе более безопасным.

Не забыто автором и каботажное судоходство. В соответствующих подразделах изложены основные применяемые подходы в его регулировании. При этом уделено внимание особенностям его становления, влиянию иностранного фактора, степени развитости дорожной сети и торговой инфраструктуры, определены основные нормативно-правовые акты, действовавшие в данном направлении, и т. д.

Огромное внимание Б.В. Змерзлый уделил проблеме портов. Базируясь на архивных материалах, используя нормативно-правовые акты, краеведческие работы, редкие издания, вышедшие в рассматриваемый период, раскрывается сложнейший процесс как самого становления портов в качестве самостоятельных административно-экономических единиц, так и использовавшихся подходов по их организации, управлению, развитию различных служб и их взаимодействию, подчиненности и соподчиненности, социально-бытовые проблемы, процессы и направления нормотворчества, обеспечение безопасности и многое другое.

Разрабатывая данное направление, автор выделил деятельность Комитета по портовым делам, который в начале XX в. на несколько лет взял на себя огромную работу по определению основных направлений развития торговых портов в целом и каждого в отдельности, разрабатывал и внедрял штаты каждого портового управления, определял размеры текущего и перспективного финансирования, выявлял наиболее важные подъездные пути к каждому порту с определением и выделением необходимых средств на их замощение и многое другое.

Так, благодаря именно принятым Комитетом по портовым делам решениям были начаты, а в дальнейшем продолжены дноуглубительные работы во многих портах, реках и каналах. Выделены для этого соответствующие средства, закуплены землечерпальные и дноуглубительные машины. Все это позволило значительно увеличить грузооборот портов, поднять на новый уровень внешнюю и внутреннюю торговлю, создать тысячи новых рабочих мест.

Как справедливо отмечает исследователь, к началу Первой мировой войны весь комплекс, связанный с торговым судоходством в Российской империи, находился на вершине своего развития, а принятые накануне решения предусматривали продолжение данного процесса и в последующие годы. Однако война и последовавшие за ней события отбросили эту важную для любого государства отрасль народного хозяйства назад на многие годы. Несмотря на это, Б.В. Змерзлый в своей работе выделяет и позитив: в первую очередь это разработка комплексных мер по деятельности торгового судоходства в военный период, способы организации и управлением им, меры, принимаемые к обеспечению безопасности судов и пассажиров, организация деятельности различных служб и ведомств, централизация с целью улучшения управляемости основных направлений деятельности торгового судоходства в Черноморско-азовском регионе и их ускорения.

В общем, следует сказать, что научное исследование Б.В. Змерзлого «Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX вв.» написано на высоком профессиональном уровне. Можно отметить и четкое определение и использование методов исследования со стороны автора, а также полную характеристику научных заданий, для разрешения которых и использовались указанные методы.

Работа Б.В. Змерзлого в отношении комплексного анализа правовых основ регулирования торгового судоходства в Черноморско-азовском регионе среди историко-правовых исследований в современной юридической науке является не только новаторской, но и первой комплексной работой по данной проблеме.

Монография оформлена согласно установленным по этому вопросу требованиям, а обоснованные выводы и теоретические положения в определенной мере углубляют знания в современной историко-правовой науке. Они могут быть использованы при разработке курсов и спецкурсов по истории государства и права, при изучении становления морского права, международного права, в комплексных исторических и правовых работах.

Список литературы:

1. Змерзлый Б.В. Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX вв. / Б.В. Змерзлый. – Симферополь, 2014. – 660 с.
2. Змерзлый Б.В. Правовые основы создания и деятельности карантинных учреждений в Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. (на материалах Таврической губернии) / Б.В. Змерзлый, Е.О. Воронина. – Симферополь, 2014. – 261 с.
3. Радайте Д.С. Правові засади організації митних установ Півдня України на прикладі Таврійської губернії (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Д.С. Радайте. – К., 2014. – 20 с.
4. Михин А.В. Возникновение и развитие коммерческих судов в Российской Империи : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» / А.В. Михин. – Нижний Новгород, 2005. – 31 с.
5. Балух В.С. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808–1917 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.С. Балух. – О., 2002. – 179 с.
6. Богатыр В.В. Основные направления деятельности керченского коммерческого суда во второй половине XIX в. / В.В. Богатыр // Закон и Жизнь. – 2013. – № 11/3(263). – С. 26–29.
7. Богатыр В.В. Правові аспекти переведення Феодосійського комерційного суду до Керчі в 1841–1845 рр. / В.В. Богатыр // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 3. – С. 5–8.
8. Богатыр В.В. Зміна компетенції Феодосійського комерційного суду і його практична діяльність у першій половині XIX ст. / В.В. Богатыр // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 5. – С. 5–10.
9. Богатыр В.В. Соціально-економічні та правові передумови становлення й розвитку системи комерційних судів у Російській імперії (на прикладі Феодосії) / В.В. Богатыр // Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 4. – С. 173–176.
10. Богатыр В.В. Розвиток законодавчої бази комерційних судів Російської імперії в першій половині XIX ст. / В.В. Богатыр // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2013. – № 23. – Ч. 2. – С. 81–85.
11. Богатыр В.В. Історичні традиції та сучасні тенденції судової реформи в діяльності Конституційної Асамблеї / В.В. Богатыр // Конституційний процес в Україні: сучасний стан і стратегічні пріоритети. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2013. – С. 182–188.

Рецензия

---

12. Бугаенко Б.А. История судостроения : в 2-х т. / Б.А. Бугаенко, А.Ф. Галь. – Николаев : НУК, 2005. – Ч. 1 : От древнейших времен до конца парусной эры. – 188 с.
13. Бугаенко Б.А. История судостроения : в 2-х т. / Б.А. Бугаенко, А.Ф. Галь. – Николаев : НУК, 2007. – Ч. 2 : Становление парового и металлического судостроения. – 295 с.
14. Бугаенко Б.А. Николаевский кораблестроительный. Очерк истории института – университета / Б.А. Бугаенко, А.Ф. Галь, Н.М. Костенко. – Николаев : УГМТУ, 1995. – 241 с.
15. Петрова Э.Б. Феодосия. Очерк-путеводитель. Новый крымский путеводитель / Э.Б. Петрова, Е.А. Катюшин, А.А. Евсеев. – Симферополь : Сонат, 2006. – 192 с.
16. Демьяненко Н.К. Город у синего моря б (к 170-летию Бердянска) / Н.К. Демьяненко. – Запорожье ; Бердянск : Б.и., 1997. – 69 с.
17. Джуха И.Г. Одиссея мариупольских греков: очерки истории / И.Г. Джуха. – Вологда : ЛиС, 1993. – 158 с.
18. Кириллук С.С. Измаил. Краткий исторический очерк / С.С. Кириллук изд. – 2-е изд. – О. : Одесское кн. изд-во, 1961. – 74 с.
19. Яруцкий Л.Д. Мариупольская старина: рассказы краеведа / Л.Д. Яруцкий. – М. : Сов. писатель, 1991. – 428 с.
20. Загоруйко В.В. По страницам истории Одессы и Одешины / В.В. Загоруйко. – О. : Обл. изд-во, 1957. – Вып. 1. – 151 с.
21. Кирпичников А.И. Прошлое и настоящее Одессы. Одесская городская аудитория народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794–1894 гг.) / А.И. Кирпичников, А.И. Маркевич. – О., 1894. – 48 с.
22. «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861–1875 рр.) / Бердян. осередок Запоріж. наук. т-ва ім. Я. Новицького. – Бердянськ ; Таганрог : Тамдем-У, 2007. – 400 с.

РЕЦЕНЗІЯ
на монографію Б. В. Змерзлого

**«ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТОРГОВОГО СУДОХОДСТВА
В ЧЕРНОМОРСКО-АЗОВСКОМ РЕГИОНЕ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XX ВВ.»**

Шевченко А. Є.
доктор юридичних наук, професор

З історичних часів людство опанувало річкові та морські шляхи, використовуючи та пристосовуючи їх для свої потреб. Переважна більшість давніх цивілізацій тісно пов'язана з ріками та морями; не буде новиною, якщо вкажемо, що й багато давніх міст та поселень виникали та розташовувалися на їхніх берегах. Здавна відбувалася й гостра боротьба за володіння водними шляхами сполучення.

Ця тенденція незмінна й сьогодні, адже досі водний транспорт є одним із найбільш значущих у світі, а морська торгівля є надважливим фактором економічного розвитку та благополуччя багатьох країн. Не є винятком і країни Чорноморсько-Азовського регіону. Торгівельне мореплавання тут виникло ще задовго до нашої ери завдяки давнім грекам. З того часу, незважаючи на окремі періоди напруження, відбувається його неперервний розвиток, тісно пов'язаний з економічно-суспільним розвитком держав регіону. Вже давно Чорне та Азовське моря перестали бути внутрішніми для Туреччини. Нині на берегах Чорного моря розташовані кордони України, Болгарії, Грузії, Румунії, Туреччини, Росії, а саме море стало важливим шляхом міжнародної торгівлі.

Діяльність торговельного флоту різних держав у Чорноморсько-Азовському регіоні сьогодні регулюють численні колективні договори та конвенції, двосторонні договори, принципи та положення міжнародного й морського права. У кожній із країн регіону діє власний правовий комплекс щодо регулювання діяльності торговельного флоту та всього, що з ним пов'язано. Крім того, існує й багато невирішених проблем, у тому числі й міжнародно-правового характеру, які через розбіжності в розумінні їх природи та шляхів вирішення гальмують подальший розвиток та узгоджені дії торговельних флотів держав регіону.

Виходячи з вищезазначеного, актуальність запропонованої Б.В. Змерзлим до розгляду та дослідження проблеми є значною, оскільки досі комплексних досліджень правових засад становлення та розвитку торговельного судноплавства в Чорноморсько-Азовському регіоні не було підготовлено. Про це, до речі, свідчить і значний доробок блоку історіографії проблеми, викладений у монографії, що ще раз вказує на ґрунтовний підхід дослідника в опрацюванні обраного напрямку дослідження. Цікавим також здається під час дослідження історіографії поєднання автором робіт різного періоду за тематичним принципом. Це дозволило більш конкретно проаналізувати основні напрями проведених досліджень, виокремити неопрацьовані та опрацьовані питання тощо.

Комплексною є й застосована під час підготовки роботи джерельна база дослідження. Б.В. Змерзлий вирішив її поділити на: 1) опубліковані нормативно-правові

акти; 2) нормативно-правові акти й інші матеріали, знайдені в справах фондів Державного архіву в Автономній Республіці Крим; 3) періодичні видання досліджуваного періоду, звіти, видані друкарським способом, портів та інших організацій, спеціальні видання.

Автор провів ґрунтовний аналіз численних законодавчих актів із цієї проблеми, при цьому особливу увагу приділив не лише законам та міжнародним договорам, а й віднайшов та опрацював десятки підзаконних нормативно-правових актів, які в роботі представлені циркулярами, інструкціями, правилами, повідомленнями, наказами різних відомств та організацій, які певним чином впливали на регулювання торговельного судноплавства в Чорноморсько-Азовському регіоні.

Крім того, під час підготовки монографії ним були використані такі фонди: фонд 26 Канцелярії Таврійського губернатора (м. Сімферополь Таврійської губернії); фонд 45 Канцелярії градоначальника Феодосії (м. Феодосія Таврійської губернії); фонд 162 Канцелярії Керчь-Єнікольського градоначальника (м. Керч Таврійської губернії); фонд 368 Ак-Мечетського митного перехідного пункту Одеського митного округу (Євпаторійський повіт Таврійської губернії); фонд 158 міського управління ялтинського торгового порту відділу торгових портів міністерства торгівлі й промисловості (м. Ялта Таврійської губернії); фонд 238 Євпаторійського берегового маяка дирекції Чорноморських та Азовських маяків (м. Євпаторія Таврійської губернії) та інші.

Важливою частиною джерельної бази також стали видання досліджуваного періоду. При цьому автор не лише звернувся до періодичних видань, але й віднайшов та використав такі рідкісні видання, як звіти портів регіону за 1913 р., інструкції, виданні портовими управліннями портів, та інші унікальні матеріали, більшість із яких введено до наукового обігу вперше.

Слід також звернути увагу на те, що Б.В. Змерзлій лише наприкінці роботи більш детально розглядає розвиток торговельного судноплавства в східній частині Чорного моря, мається на увазі кавказьке узбережжя. Думаю, що це не є недоліком роботи, а такий підхід обумовлено такими чинниками: 1) пізнім включенням цього регіону до складу Російської імперії; 2) слабким рівнем розвитку торговельного судноплавства в цьому регіоні фактично до початку ХХ ст.; 3) бурхливим розвитком кавказьких портів лише на початку ХХ ст.; 4) меншою значущістю торгівлі Кавказу, порівняно, наприклад, із Півднем України, у загальному торговельному контексті.

Більшість із розглянутих у монографії дослідником історико-правових проблем лише чекають свого повномасштабного історичного дослідження. Не виключенням є й проблема становлення корпусу службовців торговельного флоту (моряків). Б.В. Змерзлій на конкретних прикладах та документах не лише переконливо доводить недостатню увагу держави щодо питання формування корпусу службовців торговельного флоту, виокремлення їх у фактично окремий стан, соціально-економічну групу зі своїми правами, привілеями, обов'язками тощо, як це було і є в найбільш розвинутих торговельних державах світу. Натомість велася слабка й малорезультативна боротьба проти залучення на судна з російським торговельним прапором матросів, шкіперів та капітанів іноземців. Дієві ж корки з розвитку спеціальної освіти було зроблено лише наприкінці ХІХ ст., а от законодавче виокремлення моряків у окремий прошарок так і не відбулося, хоча ця проблема активно дискутувалася в суспільстві.

Не менш цікавими є й результати дослідження щодо напрямів регулювання питань, пов'язаних із будівництвом, експлуатацією та володінням торговельних суден. Під час вивчення цієї проблеми автор доходить висновків, що більшу увагу було приділено лише питанням приналежності суден, а довгий час на державному рівні проблеми, пов'язані із забезпеченням безпеки судноплавства та суднокористування, регулювання та встановлення певних правил щодо будівництва суден, не вирішувалися законодавцем, можна сказати, ігнорувалися. У комплексі інших проблем це призводило до високої аварійності та гибелі людей і втрати вантажу. Загалом така ситуація не сприяла розвитку торговельного судноплавства та через значні ризики спричинила підвищення цін на його послуги. Звернення ж до використання іноземних систем контролю за якістю суден на початку ХХ ст. стало логічним кроком вперед для світового визнання здобутків вітчизняного суднобудування.

Немає сенсу й вказувати на важливість каботажного судноплавства в країні, яка не мала розгалуженої системи шляхів сполучення та, порівняно з європейськими державами, досить пізно звернулася до будівництва системи залізничного сполучення. Каботажне судноплавство відіграло значущу роль в економічному житті та побуті місцевого населення. Розуміючи роль каботажного судноплавства, відому вже з досвіду прибалтійських губерній Російської імперії, держава, як на мене, довгий час переестраховувалася в Чорноморсько-Азовському регіоні, стримуючи його розвиток через обмеження доступу на внутрішній ринок місцевих перевезень іноземців. Власні ж зусилля, направлені на розгортання каботажного судноплавства, здебільшого натикалися на низький рівень економіки припортових міст та регіонів, внутрішнього ринку та товарообігу, бракувало і в кількісному та якісному розумінні власних придатних суден, бюрократичних перепон у законодавстві та в діяльності місцевих чиновників.

Вирішення цих проблем розпочато лише з 1860-х рр. з опрацювання та введення в дію комплексних нормативно-правових актів щодо діяльності каботажного судноплавства.

На думку дослідника, досить тривалий час держава недостатньо приділяла уваги регулюванню діяльності приватних лоцманів і їхніх суспільств. Спеціальні правила для кожного окремого лоцманського цеху, що розроблялися й впроваджувалися в другій половині ХІХ ст., хоча й відповідали місцевим умовам, проте віддаляли законодавця від прийняття базових документів. Такими були й прийняті 5 червня 1861 р. нові правила для Єнікольського лоцманського цеху, а також тимчасові правила для суспільства Керч-Єнікольських лоцманів 1888 р.

Б.В. Змерзлий вважає, що цей лоцманський цех став закритою установою з тісними зв'язками з комерційними організаціями й нелегальними перевізниками. Усе це призводило до масових безладів у цьому питанні, від чого страждало торгове судноплавство, а отже, гальмувався й ускладнювався економічний розвиток країни. Розробка ж тимчасового положення для Керч-Єнікольських лоцманів 1888 р. розпочата за ініціативою «знизу», проте прийняття цього положення затягнулося у зв'язку з початком робіт міжвідомчої групи з підготовки загальноімперського базового в цій галузі нормативно-правового акта.

Водночас Положення про морських лоцманів 1890 р. не торкнулося річкових лоцманів і не стало єдиним нормативно-правовим актом у цій сфері, оскільки саме при-

пускало вироблення додаткових правил на місцях з урахуванням місцевої специфіки. Цей документ базувався на вітчизняному й зарубіжному досвіді, був добре продуманий і давав відповіді на більшість питань, а тому зміг стати базовим для роботи лоцманських суспільств аж до 1917 р., не вимагаючи істотних коригувань.

Безумовно, важливою частиною роботи є дослідження правових засад діяльності маяків. Дослідник вказує, що створення мережі маяків на узбережжі Чорного й Азовського морів почалося ще в кінці XVIII ст., а правові основи їхньої діяльності були закладені указами 1719 р., 1722 р., 1765 р. Спочатку маяки переважно знаходилися у власності приватних осіб і міст, лише з прийняттям указу в 1829 р. про передачу із цивільного в Чорноморське відомство маяків на берегах Чорного й Азовського морів усі вони перейшли у ведення військово-морських сил. Безпосереднім веденням маяків займалася Дирекція маяків і лоції Чорного й Азовського морів. Саме цей орган, будучи підрозділом Морського відомства, займався забезпеченням і контролем діяльності практично всіх маяків. Розвиток мережі маяків йшов паралельно з розвитком торгового судноплавства, а тому в кінці XIX – початку XX ст. їх будується особливо багато. При деяких із них створювалися метеорологічні пункти.

Як з'ясувалося, не дивлячись на підлеглість морському відомству, на маяках служили цивільні. Експлуатація великої мережі маяків ускладнювалася розмаїттям їх устаткування, здебільшого імпортного, такого, що розрізнялося не лише за місцем виробництва, але й за використовуваними видам палива. При електричних маяках доводилося утримувати штат обслуги парових локомотивів. Все це не дозволяло створити єдину для всіх доглядачів маяків внутрішню інструкцію. Водночас, на думку автора, діяльність маякової служби дуже сприяла забезпеченню безпеки судноплавства.

Розвиток метеорологічної служби в Чорноморсько-Азовському басейні розпочато за ініціативою «знизу». Автором цього проекту й людиною, яка поставила цю справу на високий рівень, був старший виробник робіт порту Феодосії інженер М. Сарандинакі. Завдяки його зусиллям та наявних метеорологічних станцій, а також за допомогою відкриття в портах спеціальних станцій і створення у Феодосії центральної станції в 1909 р. створено єдину метеорологічну службу, що обслуговувала всі російські торгові порти Чорного й Азовського морів. Але ці станції не завжди були досить укомплектовані необхідними приладами й штатом службовців. Військово-морське ж відомство зберегло за собою власну мережу метеорологічних станцій, підриваючи таким чином єдність дій усієї служби й викликаючи додаткові витрати.

Звертаючись до дослідження проблеми процесу розвитку портів на узбережжі Чорного й Азовського морів у кінці XVIII – початку XX ст., Б.В. Змерзлий вважає, що він був досить неоднозначним. Обумовлюючи це твердження, він вказує, що спочатку важливішими були другорядні служби, а саме карантинна й митна. Викликано це було відносно незначним товаропотоком. Виходячи із цього, фінансувалися насамперед потреби цих відомств. Вище управління основними портами в регіоні було покладено на градоначальників, які через значний об'єм роботи не завжди могли вирішити нагальні потреби портів. Лише до кінця XIX ст. зі значним збільшенням товаропотоків виникла гостра необхідність устаткування під'їзних шляхів, складських приміщень, території портів, забезпечення їх підйомними засобами, поглиблення

самих портів і підходів до них, збільшенням персоналу службовців тощо. Виключно через це держава й звертається до комплексних напрямів розвитку портової інфраструктури, у тому числі на основі прийняття базових в цьому напрямі законодавчих актів, відкинувши колишній принцип точкового рішення виникаючих проблем. Вершиною централізації проблем із розвитку портів у цей період було створення комітету з портових справ.

Указом від 8 червня 1901 р. оголошені завдання комітету, а Положенням про місце управління приморськими торговими портами від 12 червня 1901 р. Комітету дано право визначати межі кожного приморського торгового порту, створювані ж портові управління, перебуваючи у відомстві міністерства фінансів, у порядку нагляду й керівництва підкорялися комітету з портових справ при раді в справах торгового мореплавства. Комітет протягом досліджуваного періоду провів значну роботу з розвитку кожного окремого порту. При цьому зважав на думку міської влади, фахівців, галузевих і не галузевих міністерств і відомств. Складність покладених на нього завдань полягала в правильному розподілі наявних засобів за величезних запитах із місць, визначенні найбільш важливих напрямів розвитку портів і самих портів, що вимагають найбільшої уваги. Для вирішення цих численних завдань при комітеті були створені різні робочі групи, у тому числі й такі, що виїжджали на місця для кваліфікованого визначення необхідності тих або інших робіт, якості їх виконання тощо.

Із створенням в 1905 р. Міністерства торгівлі й промисловості та у зв'язку з припиненням розвитку портів комітет із портових справ був ліквідований. Лише з 1909 р. з'являються окремі укази з розвитку тих або інших портів, а бум їх будівництва припадає на 1912–1913 рр., коли на ці цілі були виділені мільярди рублів.

У роботі констатується й той факт, що упродовж більшої частини XIX ст. вище управління основними портами в Чорноморсько-Азовському басейні було покладено на градоначальників (Одеса, Феодосія, Керч, Таганрог, Севастополь) або на військову владу. З перетворенням портів на значні торгово-промислові комплекси ця система управління стала неефективною. Але лише 7 березня 1888 р. прийнято «Временное Положення про Управління Одеським портом і портовій в оному поліції», що стало основою для розробки подальшого загального положення для усіх інших портів імперії. Ним створено портове управління й портову присутність, посаду капітана над портом. Саме між ними були розділені основні права нормотворчості, контролю й виконавчої влади. Портова присутність була під головуванням одеського градоначальника й складалася з головного інженера новоросійських комерційних портів; капітана порту; представника від міністерства фінансів за призначенням міністра; керівника одеською головною складочною митницею; начальника одеського карантинного округу; прокурора одеського окружного суду; представника місцевої інспекції південно-західних залізниць; одеського міського голови; голови одеського біржового комітету; голови одеського комітету торгівлі й мануфактури. На капітана порту покладалася виконавча й адміністративна влада.

Положення від 7 травня 1891 р. завідування портовою поліцією покладало: 1) на портові управління; 2) на особливу в портових справах присутність, де такі були. У портах, де їх не було, ці обов'язки поклалися на місцевого губернатора

або градоначальника. Обов'язки ж, присвоєні в торгових портах установам відомств: морського, фінансів і шляхів сполучення, надалі виконувалися на підставі діючих законів із виключеннями, вказаними в положенні. Главою портового управління був капітан. Розподіл повноважень та обов'язків між ними зберігав раніше прийнятий порядок для порту Одеси з деякими змінами. Влада в порту була розділена на розпорядливу й виконавчу; завдяки участі в особливих портових справах представників різних відомств досягалася необхідна координація їхніх зусиль; керівництво присутністю губернаторів і градоначальників дозволяло вирішити оперативні основні питання на місці; у руках капітана над портом і присутності були всі необхідні важелі для організації якісної їхньої роботи. Б.В. Змерзлий вважає, що положення це не було досконалим, хоч би з причини особливостей розвитку портів і торгового судноплавства за місцевими умовами. Це викликало необхідність подальшого правового регулювання питань діяльності портів і прийняття спеціалізованих указів.

Положення про місцеве управління приморськими торговими портами від 12 червня 1901 р. переважно спиралося на попередні узаконення, але портові управління перейшли у відомство міністерства фінансів і в порядку нагляду й керівництва підкорялися комітету з портових справ при раді в справах торгового мореплавства. Дещо були обмежені і їхні повноваження, але конкретизовані обов'язки капітана порту. Вводилося нове положення поступово фінансування, у міру готовності портів і штатів, що розроблялися для них. Цей процес проходив у 1901–1904 рр. та остаточно завершив реформування управління портами на місцях, були вирішені пов'язаного з ними проблеми регулювання торгового судноплавства аж до початку Першої світової війни.

Важливим є звернення автора до розгляду окремих соціальних питань. Так, він вказує, що норми соціального характеру в діяльності портів регулювалися рішенням царя з доповіді міністра шляхів сполучення 9 лютого 1896 р.; циркулярами ГУТМіП від 5 червня і 31 липня 1903 р.; правилами окремих портів; затвердженою думкою держради «про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків робітників і службовців, а рівно членів сімейств цих осіб, у казенних підприємствах», що були у веденні торгових портів, від 19 квітня 1906 р., а також детальною інструкцією до неї від 1909 р.; положенням про з'їзди судовласників від 31 січня 1907 г., на яких держава намагалася покласти турботи про встановлення загальних нормальних умов праці в підприємствах, ощадно-позичкових кас, лікарняних і страхових кас для своїх службовців тощо.

Важко не погодитись із твердженням автора, що в ході Першої світової війни розвитку торгового судноплавства в акваторії Чорного й Азовського морів був нанесений істотний ущерб, не дивлячись на те, що й у цей період проводилися деякі необхідні роботи з облаштування й розвитку портів, у мережі метеорологічних станцій, засобів зв'язку тощо. Багато торгових суден було вилучено військовим флотом, а саме керівництво комерційними портами й торговим судноплавством фактично перейшло в руки військового командування. Створення ж в 1915 р. особливого управління вантажними перевезеннями, підлеглого військовому командуванню, лише закріпило цей процес. Безпосереднє керівництво діяльності портів узяв на себе спочатку головнокомандувач Чорноморським флотом, а потім начальник Севастопольського

порту. Саме вони видавали необхідні для нормальної діяльності портів і торгових судів обов'язкові накази, постанови, циркуляри, розробляли й впроваджували різні правила судноплавства в цей період.

Завершуючи рецензування монографію Б.В. Змерзлого, слід також вказати, що наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що ця робота є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним дослідженням проблем правових засад діяльності торгівельного судноплавства в Чорноморсько-Азовському регіоні кінця XVIII – початку XX ст.

Дослідивши обрану тему, Б.В. Змерзлий особисто отримав такі результати, які виносяться на захист. Уперше:

– виявив, що правова база діяльності торгового судноплавства створювалися не лише в міру його розвитку в Російській імперії, але й у тісному зв'язку з розвитком окремих судноплавних регіонів;

– з'ясував, що вся система державних органів, яка діяла в Російській імперії, займалася регулюванням торгового судноплавства;

– виявив увесь комплекс консолідованих нормативно-правові актів, що були основою регулювання діяльності й розвитку торгового судноплавства;

– довів, що в досліджуваній період не був вироблений єдиний кодифікований законодавчий акт, який увібрав би в себе основні правові й регуляторні норми в справі регулювання торгового судноплавства;

– вказав, що, окрім найважливіших законодавчих актів, що були основою діяльності торгового судноплавства, величезний вплив на його діяльність робили численні підзаконні нормативно-правові акти, викликані необхідністю регуляції з боку різних державних відомств і регіональною специфікою;

– визначив, що торгове судноплавство Чорноморсько-Азовського регіону, незважаючи на те, що спочатку було відображенням станового поділу в державі, проте носило в силу історичних та соціально-економічних причин багатонаціональний характер;

– встановив, що важливою частиною торгового судноплавства було судноплавство каботажне, пріоритет у якому віддавався виключно підданам Російської імперії, хоча й із деяким виключенням до другої половини XIX ст.;

– виявив, що до 1890 р. регуляція діяльності лоцманів і їх громад проводилася на основі приватних законодавчих актів з урахуванням специфіки кожного обслуговуваного ними регіону;

– довів, що забезпечення безпеки торгового судноплавства, за допомогою регуляції питань огляду плавучих засобів і забезпечення пасивної безпеки команд і пасажирів, отримало свій розвиток лише на початку XX ст.;

– розкрив вплив міжнародних договорів і міжнародного досвіду на розвиток торгового судноплавства в Чорноморсько-Азовському регіоні.

Автором вдосконалено знання про те, що:

– довгий час торгове судноплавство знаходилося у веденні різних відомств: комерц-колегії, МВС, головного управління шляхів сполучення, міністерства фінансів, міністерства торгівлі й промисловості, морського міністерства;

– торгове судноплавство в Чорноморсько-Азовському регіоні почало свій активний розвиток лише на початку XIX ст., що обумовлено різними причинами політичного, соціально-економічного й організаційного характеру;

– з формуванням торгового судноплавства в Чорноморсько-Азовському регіоні на нього була поширена загальноімперська нормативно-правова база, що реформувалася надалі з урахуванням регіональної специфіки;

– одним із найважливіших напрямів із регулювання торгового судноплавства стало формування корпусу його службовців від моряків до капітанів, проте ця діяльність, не дивлячись на створення потужної системи спеціальної освіти, не завершилася правовим оформленням «морського стану» за прикладом європейських держав;

– основними послідовно вживаними для безпосереднього управління торговими портами системами управління в регіоні були: 1) інститут градоначальства; 2) за положенням від 7 травня 1891 р.: а) портові управління; б) особлива в портових справах присутність; 3) за положенням від 12 червня 1901 р. портове управління склали: а) начальник порту із чинами в штаті; б) присутність у портових справах;

– розвиток мережі маяків до 1829 р. було покладено на купецькі суспільства портових міст і приватних осіб; з 1829 р. і до 1917 р. маяки перейшли у ведення Морського відомства, хоча їх обслуговуючий персонал складали цивільні особи;

– важливість ролі комерційних судів у регіоні, що займалися оформленням на торгові судна купчих, рішенням окремих суперечок, а деякі – і видачею паспортів та інших документів на закордонну торгівлю;

– вагома роль іноземного контингенту в місцевій торгівлі й судноплавстві: до середини XIX ст. в місцевій торгівлі – турки й греки, з другої половини XIX ст. в зовнішній торгівлі – англійці.

Отримали подальший розвиток:

– систематизація нормативно-правової бази, що регулювала безпосередньо або що торкалася діяльності всього комплексу, пов'язаного з торговим судноплавством;

– окремі актуальні питання історії й теорії держави та права, що базуються на висновках, зроблених під час вивчення проблеми діяльності сирітських судів;

– процес вивчення окремих напрямів, пов'язаний із регулюванням і діяльністю торгового судноплавства;

– особливості взаємодії різних державних органів, міського й місцевого самоврядування, самодіяльних матроських і лоцманських суспільств у процесі діяльності й розвитку торгового судноплавства;

– процес розвитку інститутів торгового судноплавства в Чорноморсько-Азовському регіоні в цей період;

– хід розвитку торгових портів, портових міст і торгового суднобудування в Чорноморсько-Азовському регіоні.

- Анохін Олександр
Миколайович –** кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії та теорії держави і права юридичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Банах Сергій
Володимирович –** начальник юридичного відділу Тернопільського національного економічного університету
- Бірюков Валерій
Васильович –** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Кримського федерального університету імені В.І. Вернадського
- Бірюкова Надія
Миколаївна –** викладач кафедри підприємницького та екологічного права Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Бірюкова Тетяна
Петрівна –** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри судової медицини з курсом права Кримського державного медичного університету імені С.І. Георгіївського
- Бондаренко Катерина
Вікторівна –** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія»
- Бугасв Валерій
Олександрович –** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права та кримінології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Водянніков
Олександр Юрійович –** член Науково-експертної ради при Комітеті Верховної Ради України з питань європейської інтеграції
- Гармасв Юрій
Петрович –** доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики юридичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Дем'янчук Юрій
Вікторович –** кандидат юридичних наук, докторант Національного університету державної податкової служби України
- Єлькін Сергій
Володимирович –** кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського та екологічного права, заступник декана юридичного факультету з навчальної роботи Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

- Змерзлий Борис
Володимирович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії та теорії держави і права Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Кайль Катерина
Вікторівна** – студентка IV курсу юридичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Клименко Катерина
Петрівна** – студентка II курсу магістратури Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Мигаль Сергій
Михайлович** – кандидат політичних наук, здобувач кафедри права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Моїсєєв Олександр
Михайлович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права і процесу Донецького національного університету
- Ольков Сергій
Генадійович** – доктор історичних наук, професор кафедри кримінального права та кримінології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Пасечник Ольга
Сергіївна** – старший викладач кафедри господарського та екологічного права юридичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Пашук Тарас
Валерійович** – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
- Романюк Людмила
Валеріївна** – доцент кафедри підприємницького та екологічного права Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Самбор Микола
Анатолійович** – кандидат юридичних наук, професор Російської академії природознавства, лауреат Всеукраїнського фонду юридичної науки академіка права В.В. Сташиса, лауреат Міжнародної премії академіка П.П. Михайленка Міжнародної академії фундаментальних основ буття, лауреат відзнаки НАН України «Талант, натхнення, праця», лауреат відзнаки УАН «За творчі здобутки»,

- старший інспектор штабу Прилуцького МВ УМВС України в Чернігівській області (з обслуговування міста Прилук та Прилуцького району), член Прилуцької міської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення, член Міжвідомчої ради з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми Прилуцької міської ради
- Скворцова Ольга Володимирівна –** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і кримінології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Соляной Антон Володимирович –** викладач кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Таликін Євген Анатолійович –** кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Федунов Володимир Вікторович –** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії держави і права юридичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Федунова Інна Володимирівна –** студентка I курсу магістратури юридичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Халапян Катерина Олександрівна –** здобувач кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Воронежського Державного університету, заступник генерального директора Московського обласного громадського фонду російських експедицій та подорожей (Фонду Віталія Сундакова)
- Чопікян Арміне Арсеновна –** студентка II курсу магістратури юридичного факультету Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Змерзлый Б. В.

Деятельность Комитета по портовым делам
и развитие портов в 1901–1913 гг. 3

Анохин А. Н.

Проблемы исследования системных аспектов
сферы правового регулирования.....19

Банах С. В.

Функції омбудсмана в системі
функцій національних правозахисних установ 26

Водяников А. Ю.

Методология сравнительно-правового анализа:
история становления, обобщение и классификация
основных подходов 32

Клименко Е. П.

Международное сотрудничество в борьбе с эпидемиями
(середина XIX – начало XX в.).....50

Пасечник О. С.

Юридические клиники в образовательном кластере.....59

Федунов В. В.

Организационно-правовые аспекты деятельности
Ялтинской городской думы в 70-80-х гг. XIX в.....65

Федунова И. В.

Политико-правовые проблемы перевыборов
и ликвидации городских дум и земств
Таврической губернии в мае 1917 г. – апреле 1918 г.....72

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО; ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ ПРОЦЕСС

Єлькін С. В.

Правові питання ландшафтного використання
й охорони земель у наукових джерелах.....78

Содержание

Кайль Е. В.

История становления экологического права России
в период правления Петра I 88

Таликін Є. А.

Місце судового розгляду в структурі
господарського процесу та його завдання 93

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Бирюкова Н. Н.

Проблемы соотношения государственного управления
и исполнительной власти 100

Бондаренко К. В.

Галузь державної служби України як складова
адміністративно-політичної сфери державного управління 105

Дем'янчук Ю. В.

Порівняльний аналіз протидії корупції
в країнах Європейського Союзу 113

Романюк Л. В.

Государственная услуга как одна
из основных категорий государственного управления:
понятие, сущность, содержание 119

Самбор М. А.

Зміст поняття «законодавство» в нормах
Кодексу України про адміністративні правопорушення.....125

Чопикян А. А.

Особенности перерегистрации
юридических лиц в Республике Крым
и городе Севастополе в переходный период.....142

УГОЛОВНОЕ ПРАВО, КРИМИНОЛОГИЯ

Бугаев В. А.

Генезис законодательного закрепления
уголовно-правовой категории «хищение».....147

Содержание

Ольков С. Г.	
Формулы уголовного наказания с учетом обстоятельств, смягчающих и отягчающих наказание	154
Пащук Т. В.	
Практика виконання та відбування покарань неповнолітніми в період перебування українських земель у складі II Речі Посполитої (1919–1939 рр.)	165
Скворцова О. В.	
Уголовно-правовые аспекты характеристики преступлений в сфере экономики	171
Соляной А. В.	
Виктимологический аспект преступлений.....	177

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

Бирюков В. В., Бирюкова Т. П.	
Криминалистика: об'єктивна необхідність возникновения, соотношение ее объекта и предмета.....	180
Гармаев Ю. П.	
Современные средства правового просвещения в криминалистике	187
Моїсєєв О. М.	
Проблеми, пов'язані із залученням судового експерта до участі в кримінальному провадженні	194

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Мигаль С. М.	
Антистрайкова спрямованість законодавства та судової практики Європейського Союзу	204
Халапян Е. А.	
Об имплементации норм международного таможенного права в Чехии	211

РЕЦЕНЗИИ

Мурашин А. Г.	
Рецензия на монографию Б. В. Змерзлого «Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX вв.»	220
Шевченко А. Є.	
Рецензія на монографію Б. В. Змерзлого «Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX вв.»	225